

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT

1986:1

Hovedgårdsdrift eller jordrente?

System og økonomi på Trøjborg gods
1579–ca. 1660

Af *Hans Schultz Hansen*

Godssystemet i Danmark i 1600-tallet

Det har indtil fornylig været tradition i dansk landbrugshistorie for at ville se »prisrevolutionen« i 1500-årenes anden halvdel med dens stærkt stigende priser på fødevarer som et kraftigt incitament for godsejerne til at udvide hovedgårdenes marker og dermed deres produktion. Følgerne heraf var nedlæggelse af bøndergårde og forøgelse af fæstebøndernes arbejdspligt, hoveriet. For at udnytte hoveriressourcerne måtte fæstegårdene samles i hovedgårdenes umiddelbare nærhed, og dette var ifølge traditionen netop formålet med mageskifterne mellem adelen og kronen i 1580-erne.¹

Men især E. Ladewig Petersen har afvist denne teori og argumenteret overbevisende for, at udviklingen mod øget hovedgårdsdrift først slog igennem efter ca. 1630. Indtil da kunne godsejerne få store indtægter ved at spekulere i prisstigningerne med fæstebøndernes landgilde, der blev ydet i naturallier. Der var ingen grund til at udvide hovedgårdsdriften.

Imidlertid øgedes fæstebøndernes skattebyrder nærmest eksplosivt efter 1630, idet ekstraskatter blev mere regel end undtagelse. Årsag hertil var til dels udgifterne til de hvervede

Hans Schultz Hansen, f. 1960, cand. phil., konferencestuderende ved Historisk Institut, Århus Universitet. Har foruden flere mindre lokalhistoriske artikler i 1985 i *Historisk Samfund for Sønderjyllands skriftrække* fået udgivet »Det nord-slesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880–1914« (guldmedaljeafhandling).

Arbejder nu med tidsrummet 1864–1970 til »Løjt sogns historie«, som skal udkomme i 1987.

hære under kejserkrigen 1625–29, men statsudgifternes vækst var en general europæisk tendens i tiden, da fyrsterne søgte at øge deres økonomiske og politiske magt. De øgede udgifter måtte modsvares af voksende indtægter, og her slog krongodsernes overskud ikke længere til. Aktivitetsudvidelsen måtte finansieres ved skatteudskrivning.

Mens fæstegårde var skattepligtige, var hovedgårde skattefrie. For godsejeren var det derfor fordelagtig at inddrage jord fra (måske øde) fæstegårde under hovedgården. Derved blev der imidlertid færre fæstebønder om at dyrke en større hovedgårdsmark – altså steg hoveriet. Dertil kom, at de i hovedgårdssognet boende fæstebønder, ugedagstjernerne, var fritaget for ekstraskatter. Derfor var det ønskeligt at samle så mange af godsets fæstegårde i hovedgårdssognet som muligt. Samtidig gjorde man udnyttelsen af deres arbejdspligt nemmere.²

Det er hensigten i denne artikel at belyse denne proces på Trøjborg gods i Visby sogn, Lø herred, Tønder amt. Forløb den som skitseret ovenfor, eller fulgte den sine egne veje? Ikke alle aspekter af godssystemet og godsøkonomien vil blive behandlet; undersøgelsen vil koncentrere sig om fæstegodsets beliggenhed, hovedgårdens størrelse, hoveriets udvikling og sammensætningen af godsets indtægter. Fæsteforhold, dyrkningsmåder og retsforholdet mellem fæstere og godsejer vil derimod blive udeladt.

Godssystemet i Nordslesvig

Skønt Trøjborg ligger kun 15 km nord for den nuværende grænse ved Tønder, var godset indtil 1864 ikke en del af hertugdømmet Slesvig, men hørte direkte under Danmark på samme måde som Århus amt. Godset lå nemlig i de såkaldte kongerigske enklaver i Vestslesvig. Derfor skulle man forvente en udvikling på godset som den ovenfor beskrevne, men da en afsmitning fra det geografisk nærmere liggende Nordslesvig ikke kan udelukkes, skal godssystemets karakter her kort skitseres.

Godssystemet var i Nordslesvig omkring år 1600 underkastet særdeles stærke variationer fra egn til egn, alt efter områderne hørte under adelen, den danske konge, hertugen af

Udsnit af Johannes Mejers kort over den vestlige del af Haderslev amt samt Ribe og Løgumkloster fra 1652.

Gottorp eller hertug Hans den Yngre. På de adelige godser Gram og Søgård kendetegnedes udviklingen således tidligt af nedlæggelser af bondegårde – på Søgård af hele landsbyer –, udvidelser af hovedgårdenes marker, forøget hoveri samt livegenskabet. Det sidste skulle hindre fæsterne i at flytte bort fra godset og svarede således til det sjællandske vornedskab, men var betydeligt skrappere. Alt i alt mindede forholdene på Gram og Søgård om det østelbiske »godsherskab«, der i Slesvig især fandtes i den sydøstlige del. I hertug Hans den Yngres del – Als og Sundeved – var situationen den samme bortset fra, at livegenskabet ikke indførtes her.³

Men i modsætning hertil gik det traditionelle godssystem i opløsning på kongens og Gottorperhertugens ladegårde. Fra omkring 1600 og frem til ca. 1630 afløstes således her fæstebøndernes avlingshoveri. På kongens gårde fandt den første afløsning sted i 1597 på Tørning ved Haderslev. I 1633 blev afløsningen udbredt til alle ladegårde i de kongelige dele. Det må dog understreges, at kun avlingshoveriet afløstes, ikke forskellige vedligeholdelsespligter. Nogle steder skulle der endog fortsat ydes hoveri ved hø- og kornhøst.

På de gottorpske ladegårde i Tønder amt afløstes i 1596 hoveriet til schæferiet Kravlund, 1597 til Grøngård, 1606 til Hestholm og 1624 til Solvig. I Løgumkloster amt fandt afløsningen sted i 1632. I Åbenrå amt anmodede bønderne om afløsning i 1597, hvorfor afløsning dette år fandt sted på Jørgensgård, Høgebjerg og Andholm; Brundlund måtte vente til 1632. Peter Kr. Iversen peger på lave foldudbytter på de kongelige og hertugelige ladegårde som årsag til afløsningen, mens Troels Fink fremhæver hoveriafløsningens karakter af en kraftig skatteforhøjelse. Den kan altså sættes i sammenhæng med skattestatens vækst.⁴

I enklaverne var Møgeltønderhus 1583–99 i Bendix Rantzau's eje, men de af ham gjorde skridt i retning af udvidet hovedgårdsdrift ophævedes ved kronens genovertagelse i 1599. Hoveriet blev dog først afløst i 1661. Det andet store gods i enklaverne var Trøjborg, hvorom de følgende sider skal handle.⁵

Fæstegodset

I 1579 mageskiftede Peter Rantzau, lensmand på Trøjborg, med Frederik den 2., således at han fik Trøjborg til ejendom,

mens kongen fik hovedgården Vamdrup med tilhørende bøndergods ved Kolding, hvor han samlede et stort krongodsområde. Ifølge mageskiftebrevet, der er dateret Kolding den 17. oktober 1579, fik Peter Rantzau udover Trøjborg slot og det tilhørende fæstegods på 87 fæstegårde i Lø herred og 11 i Højer herred endvidere 17 fæstegårde i Lø herred, som tidligere havde hørt til Riberhus samt kronens rettigheder i 14 selvejer-gårde ligeledes i Lø herred, med ret til at tilforhandle sig ejendomsretten til samme. Alt godset, hvortil også hørte huse og nogle gårdparter, fik Peter Rantzau med samme ret som kronen, det vil sige med eget herredsting, herredstings ret, jus patronatus til kirkerne og »strøm«. Dette betegnes af Johan Hvidtfeldt som »en fremgangsmåde, som er enestående i dansk retshistorie«. ⁶

Til en undersøgelse af fæstegodset er mageskiftedokumentet, således som det er gengivet i »Kronens Skøder«, uegnet, da der ikke skelnes mellem hele og halve gårde. I stedet benyttes derfor jordebogen fra 1580; 1579-jordebogen medtager ikke de nævnte 17 Riberhusgårde. For at undersøge, om Peter Rantzau eller hans efterfølgere gennemførte en arrondering af fæstegodset, bringes til sammenligning tallene fra jordebogen 1655. (Se tabel 1, s. 12).

Tabellen viser, at der mellem 1580 og 1655 skete meget få ændringer i fæstegodsets placering omkring hovedgården. Når gårdantallet omregnes til helgårde, var der i de fleste sogne en meget nær overensstemmelse mellem de to år. Undtagelser er Brede og Døstrup sogne, hvor godset mistede nogle af sine gårde i en proces, se herom nedenfor. Nogen bestræbelser på samling af fæstegårdene nærmere hovedgården kan således ikke registreres på Trøjborg.

I sammenligning med andre godser må Trøjborgs arrondering betegnes som u hensigtsmæssig, hvis man forudsætter et ønske hos godsejeren om en effektiv udnyttelse af fæsternes hoveripligter. I 1580 lå 54% af fæstegårdene i det lille hovedgårdssogn Visby og dets nabosogne Brede og Emmerlev. De resterende 46% lå længere borte, længst borte lå 2 helgårde i Tevring i Døstrup sogn, i luftlinje 15 km fra Trøjborg. Fæstegodsets beliggenhed i de enkelte byer i 1580 er vist på kortet, s. 13.

J.V. Jensen har undersøgt fæstegodsets arrondering på godserne i Musse og Fuglse herreder på Lolland i årene 1568 og

Tabel 1. Trøjborgs fæstegods 1580 og 1655.

Sogn	1580			1655		
	Hel- gårde	Halv- gårde	Omregnet	Hel- gårde	Halv- gårde	Omregnet
Visby	23	1	24 $\frac{1}{3}$ ¹	15	19	24 $\frac{1}{2}$
Brede	26	11	33 $\frac{1}{4}$ ²	4	49	28 $\frac{3}{4}$ ⁴
Randerup	9	3	10 $\frac{5}{6}$ ³	9	4	11
Ballum	1	—	1 $\frac{1}{3}$ ³	2	—	2
Mjolden	12	2	14 $\frac{1}{2}$ ⁵	8	12	14
Døstrup	17	2	23 $\frac{1}{2}$ ⁶	6	23	17 $\frac{1}{2}$
Lø hrd. uden						
Visby	65	18	83 $\frac{5}{12}$	29	88	73 $\frac{1}{4}$
Emmerlev	3	3	4 $\frac{1}{2}$	4	2	5
Ballum ⁷	1	—	1	1	—	1
Skast	—	2	1	—	2	1
Højer hrd.	4	5	6 $\frac{1}{2}$	5	4	7
Ialt	92	24	114 $\frac{1}{4}$	49	111	104 $\frac{3}{4}$

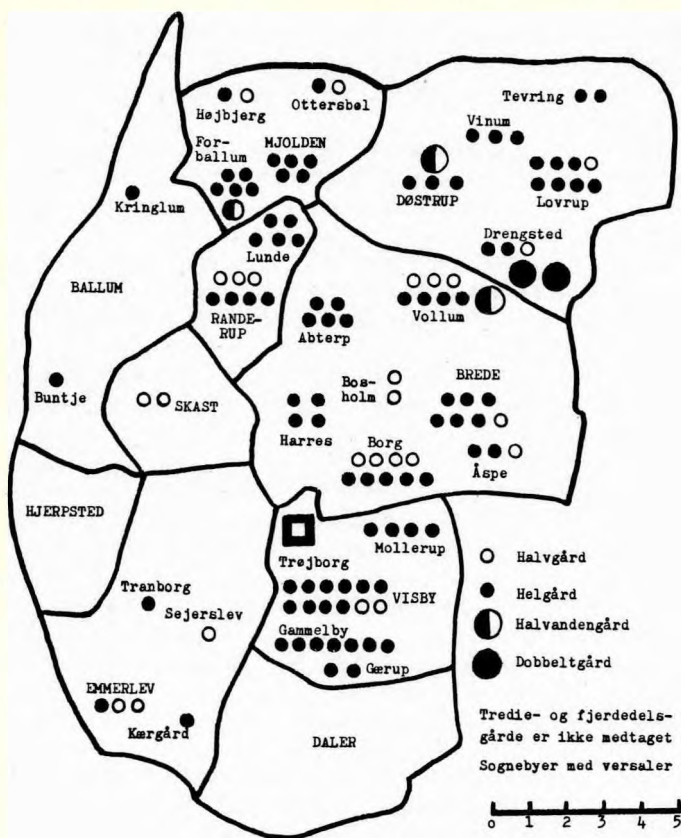
Anm.:

1. heri indeholdt $\frac{1}{3}$ gård og 1 »kirkegård« (halvgård).
2. — — en $1\frac{1}{2}$ gård og $\frac{1}{4}$ gård.
3. — — $\frac{1}{3}$ gård.
4. — — en $\frac{1}{4}$ gård.
5. — — en $1\frac{1}{2}$ gård.
6. — — 2 dobbeltgårde og en $1\frac{1}{2}$ gård.
7. Ballum sogn var delt mellem Lø og Højer herreder.

Kilder: Trøjborg godsarkiv, jordebøger 1580, 1589¹, 1589² og 1655.

1660–62. I 1568 lå gennemsnitligt 66% af gårdene i hovedgårdssognet eller nabosogne til dette, i 1660–62 var det tilsvarende tal 83%. Her var altså en betragtelig større andel placeret i hovedgårdenes nærhed, og denne andel blev kraftigt forøget op imod 1660.

Også på de Trøjborg nærtliggende godser Gram og Møgel-

Trøjborgs fæstegods 1580.

tønderhus lå en større andel af fæstegårdene nær hovedgården. På Gram lå både i 1585 og ca. 1630 alle fæstegårde enten i hovedgårdssognet Gram eller nabosogne hertil, på Møgeltonderhus både i 1603 og 1656 89%.⁷

At der ikke gjordes forsøg på at forbedre Trøjborgs arrondering kan skyldes to forhold: enten var det ikke muligt, eller det var ikke påkrævet. Fra året 1599 foreligger en serie af præsteindberetninger fra Ribe stift om tiendeyderne og deres

fordeling mellem krone og adel. Det skal på baggrund heraf undersøges, hvorledes ejendomsfordelingen var i de sogne, hvor Trøjborg havde gods. Var der muligheder for mageskifter med andre godsejere?

I det lille hovedgårdssogn Visby havde Trøjborg 24 $\frac{1}{3}$ gård, og det var pånær en halvgård i Gærup, som hørte under Møgeltønderhus, alle sognets gårde. Her kunne godsmængden altså ikke øges. I den sydlige del af nabosognet Emmerlev lå der derimod i 1599 16 helgårde i byerne Sdr. Sejerslev, Emmerlev og Kærgård, som tilhørte Ribe kapitel og hospital. I 1651 lå de der stadig. Det var også i disse byer, Trøjborg havde sine gårde, ialt 4 $\frac{1}{2}$ gårde, hvis halvgårdene omregnes. Afstanden fra de nævnte byer til Trøjborg er i luftlinie 5–7 km. Altså betydelig nærmere hovedgården end fæstegårdene i den nordlige del af Lø herred, hvor Trøjborg havde rigelig 16 helgårde i sognene Mjolden og Døstrup 10–15 km fra hovedgården. Disse gårde kunne have været givet til Ribe hospital og kapitel i bytte for gårdene i Emmerlev. Kapitlet og hospitalet havde i bytten tilsammen 20 helgårde i Døstrup og Mjolden sogne. Begge parter havde vundet ved et sådant mageskifte.

Skast sogn er ikke et nabosogn til Visby, men dog indenfor en afstand af ca. 5 km. Også her havde Ribe kapitel og hospital gårde indtil 1663, tilsammen 6 gårde. De kunne have indgået i et mageskifte som det ovenfor skitserede. Et sådant mageskifte kom imidlertid aldrig i stand. Grunden hertil kan være en strid, som Peter Rantzau havde med kapitlet i 1586 og 1596–97 om bortfæstet tiende og stedsmaal og sagefald af kapitlets gods. Der kan også være andre grunde, som er ukendte for os, men lige så nærliggende er vel, at der intet behov følte for et sådant mageskifte..

Visby sogn havde yderligere to nabosogne, Daler i syd og Abild i øst. Her var der ingen oplagte mageskiftemuligheder. Hertil kom, at Abild lå på slesvigsk område, hvad der ville medføre problemer med jurisdiktionen ved et eventuelt mageskifte. Daler sogn var et nordligt nabosogn til Møgeltønder sogn med Møgeltønderhus, og det domineredes derfor af fæstegods hertil og til Tønderhus.⁸

Som nævnt faldt antallet af fæstegårde under Trøjborg gods fra 1580 til 1655 med 9 $\frac{1}{2}$ (regnet i helgårde). Dette fald skyldtes i første række en proces med de 14 selvejere, hvis gårde Peter Rantzau havde fået lov at tilforhandle sig ejendomsretten

til. Processen eller rettere processerne er behandlet i en artikel af M. H. Nielsen. Kun hovedtrækkene skal derfor nævnes. De 14 selvejergårde erhvervede Peter Rantzau allerede den 24. februar 1580. Til gengæld for afståelsen blev selvejerne og deres eventuelle efterlevende hustruer fritaget for »fæste«, hvormed mentes indfæstning. Arvingerne skulle siden få gårdene for en tilbørlig indfæstning, og Peter Rantzau lovede ikke at ville fæste jord fra selvejergårdene ud til andre. Endelig skulle han friholde sælgerne for selvejerskat – hvilket vel var en selvfølge.

Den 27. september 1602 døde Peter Rantzau, og i 1604 endte påfølgende arvestridigheder med, at brodersønnen Godske Rantzau overtog Trøjborg. Allerede samme efterår som Peter Rantzau døde, indgav de tidligere selvejerbønder en klage til kongen. Først den 24. marts 1606 optoges sagen til doms ved rettertinget. De tidligere selvejerbønder påstod, at når de i 1580 havde afstået deres gårde, var det sket »mere af frycht end egen villighed«. Endvidere klagede de over, at Peter Rantzau ikke havde overholdt betingelserne fra 1580, og da hans efterfølger heller ikke havde vist vilje til det, måtte handelen gå tilbage og bønderne atter blive selvejere. Dommen gav bønderne medhold. I jordebogen fra 1604 nævnes derfor 13 selvejere, 4 i Brede sogn og 9 i Døstrup sogn. I 1655 var der stadig 9 selvejere tilbage.⁹

Hovedgården

Antallet af fæstegårde gik derudover ned med $1\frac{1}{2}$, fordi en helgård og en halvgård i Højbjerg, Mjolden sogn, blev lagt under hovedgården. I jordebogen fra 1580 nævnes her Herman Jørgensen og Niels Jensen som fælles fæstere af helgården og Niels Jørgensen som fæster af halvgården. I jordebogen fra 1582 (jordebogen fra 1581 mangler) nævnes kun Niels Jørgensen uden landgildeangivelse, og i 1583 står: »bruges af junkeren selv til Trøjborg«, hvilket gentages de følgende år. I 1582 nævnes Niels Jørgensen som efterfølger for Mikkell Hansen på en anden gård, og der var tilføjet: »Junkeren har i år eftergivet Niels Jørgensen hans halve landgilde«. Mærkelig nok omtales nedlæggelserne ikke i den ovenfor anførte præsteindberetning fra 1599, hvori der intet står om, at Trøjborg skulle eje jord i Højbjerg. Nedlæggelserne og inddragelsen under hovedgården må ellers have betydet en nedgang i Mjoldenpræstens tien-

deindtægt, men med Peter Rantzau som indehaver af kaldsretten til kirken har præsten næppe følt sig tilskyndet til at protestere. Han kan også være blevet affundet på en eller anden vis.¹⁰

Derimod er nedlæggelserne i Højbjerg nævnt i en kilde fra det følgende år, nemlig en opmåling af Trøjborgs hovedgårdsjorder fra den 22. maj 1600, udført af Hans Køester fra Møgel-tønder. Under opmålingen af Højbjerg mark nævnes f.eks. »Niels Jørgensens Nørreeng – 10 demat 3 roder«. De tre bønder anføres flere steder som tidligere fæstere af enge og ager-land. Også andre bønder forekommer, f.eks. »Mathes Thomsen til Mjoldens bondeeng – ½ demat 52 roder«. Når fæstebønderne i 1607 og 1608 bl.a. klagede over, at Peter Rantzau havde fra-taget dem deres bedste enge, har dette ikke været en løs på-stand.

Opmålingen fra 1600 giver iøvrigt gode oplysninger om ho-vedgårdsjorderne. Det samlede tilliggende til Trøjborg var ikke mindre end 1284 demat og 85½ roder. Da en demat i Tønder amt regnes til 0,49 ha., svarer det til ca. 633 ha, et meget stort areal.¹¹ Fordelingen på ager og eng var:

<i>Ager</i>			<i>Eng</i>		
Højbjerg	16	demat	Højbjerg	119	demat
Agerland i engene, som kan besås	388	–	Misthusum	18	–
Nørreemark	163	–	Trøjborg enge, lig- gende rundt om- kring i Trøjborg mark: Randerup		
Søndermark	162½	–	Kragbjerg, Høj- kragbjerg, Lunde		
Lunden	4	–	Kragbjerg, Brede		
Kalvefenne	2	–	Kær	364	–
Ialt ager/	735½	–	2 fenner ved tør- veladerne m.v.	44½	–
	eller ca. 362 ha.				
			Ialt eng	545½	–
				eller ca. 269 ha.	

Adskillige af engene lå langt fra hovedgården, således i Mjolden og Randerup sogne. Da de anvendtes til græsning og hø-

slet, har betydningen af afstanden næppe været så stor. Det store engareal gjorde, at høhøsten var meget stor. I forarbejderne til matriklen af 1688 anslås den således til 300 læs godt hø, 289 læs middelgodt og 200 læs »ondt« hø.¹²

I 1664-matriklen findes oplysninger om hovedgårdsjorderne, som kan sammenlignes med opmålingen fra 1600. Hovedgårdens samlede hartkorn var 144 tdr. 1 skp.; bondegodset, vel inklusive selvejerne, var ialt på 827 tdr. 4 skp. 2 fjk. 2 alb. 1 d. fordelt på 115¼ gårde, 65 kåd og flere mindre jordstykker.¹³

Arealet af hovedgårdsmarken blev opgivet til:

<i>Ager:</i>		<i>Eng:</i>	
Højbjerg	24 demat	Højbjerg og Mist-	
Nørremark	146 –	husum	120 demat
Søndermark	113 –	I Nørremark	16 –
Lunden	8 –	I Søndermark	50 –
Kalvefenne	2 –	22 fenner i Trøj-	
		borgs nærmeste	
Ialt ager	293 –	omegn	425 –
	eller ca. 144 ha.	Bredkær fenne	20 –
		Spindborg	30 –
		Ialt eng	661 –
			eller ca. 326 ha.

Tilsammen giver ager og eng et areal på 954 demat eller ca. 470 ha., altså en kraftig nedgang i forhold til 1600. Denne nedgang skyldtes, at de enge, der ifølge hoverikontrakterne blev lejet ud til bønderne ikke i 1664 regnes under hovedgården. I hoverikontrakten fra 1656 opregnes arealet af de til bønderne udlejede enge til godt 327 demat. Lægges de til de 661 demat eng under hovedgården, fås et samlet engareal på 988 demat. Lægges hertil yderligere de 293 demat agerjord, fås et samlet hovedgårdsareal på 1281 demat – næsten nøjagtig det samme som i 1600. Det kan herefter med sikkerhed fastslås, at der ikke lagdes bondejord under hovedgården i perioden 1600–64.

Særlig interessant er det, at fordelingen mellem ager og eng var ændret: 1600 var 545½ demat eng, 1664 988 demat, hvis de

til bønderne udlejede enge medregnes. Dette må tilskrives en ændring i de enkelte arealers status – mere er regnet som eng i 1664. Man må gå ud fra, at anvendelsen mere end jordstykernes fysiske beskaffenhed har været afgørende. Sammenlignes opmålingen fra 1600 med matriklen, ses, at det primært er det agerland i engene, som ifølge opmålingen fra 1600 kunne besås, man i 1664 regner som eng. Endvidere var Nørremark og Søndermark reduceret med henholdsvis 16 og 50 demat, som 1664 regnedes som eng.

Hoveriets udvikling 1542–1612

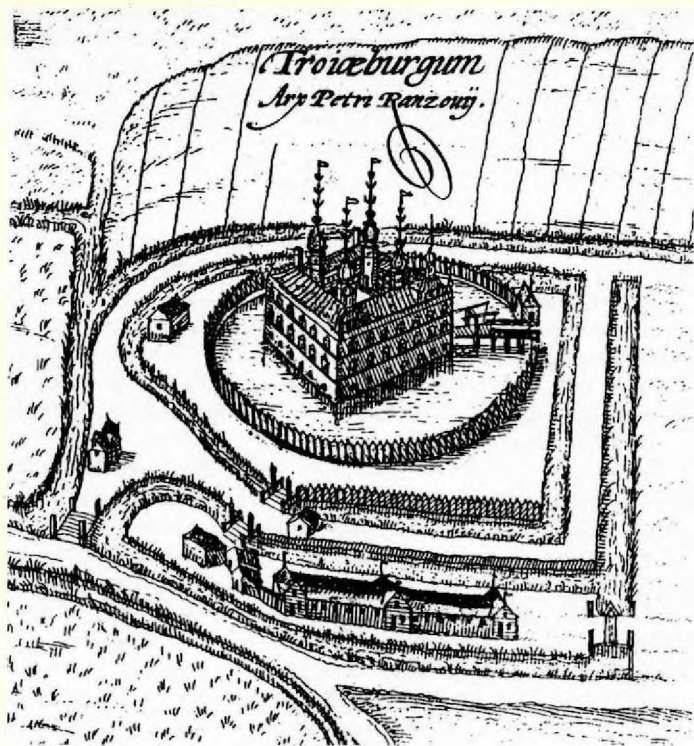
Oplysningerne om hoveriets omfang på adelsgodset i det 16. og 17. århundrede er yderst sparsomme. Fussing kan derfor i »Herremand og Fæstebonde« kun anføre få, spredte og dermed ofte usammenlignelige eksempler, der i de fleste tilfælde er produkter af ekstreme situationer. Det er derfor heldigt, at vi fra Trøjborg har en række kilder til hoveriets omfang og udvikling 1542–1656 i form af retsafgørelser, overenskomster og bondeklager.

I 1542, mens Trøjborg endnu var et kongeligt len, måtte kongens retterting i Ribe afgøre en strid om hoveriet mellem Trøjborgs fæstebønder og lensmanden Wulff Pogwisch. Fuldmægtige for de klagende »bynnder oc tiennere« fra sognene Døstrup, Brede, Randerup og Mjolden fremlagde biskop Iver Munks brev, hvor antallet af hovdage var fastsat – Trøjborg hørte indtil reformationen under Ribebispen. Sagen blev imidlertid ikke optaget til doms, da der blev sluttet en »contract og forligelse«, som fastsatte avlingshoveriet til ialt 17 dage og kørselspligterne til en lang ægt til Flensborg, Ribe eller Haderslev og en kort ægt på 4 mil.

Det må fremhæves, at fæsterne i hovedgårdssognet Visby ikke deltog i forliget, her var hoveriet efter alt at dømme mere omfattende. Til sammenligning kan iøvrigt anføres, at der på den kongelige ladegård Brinkgård i Ballum birk og sogn på samme tid skulle ydes 3 gangdage og 15½ spanddage.

Forliget fra 1542 kunne imidlertid ikke stille bønderne tilfreds, og den 10. april 1551 måtte rettertinget indskærpe, at man overholdt overenskomsten.¹⁴

Herefter er kilderne i en lang årrække tavse om hoveriet på Trøjborg. Fra midten af 1580-erne har vi dog efterretninger

Efter sin overtagelse af Trøjborg i 1579 påbegyndte Peter Rantzau opførelsen af en prægtig renæssanceherregård – et arbejde, der betød en kraftig udvidelse af fæstebøndernes hoveribyrd. På billedet fra ca. 1587 ses det færdigbyggede slot, der fik lov at stå til 1854. Da lod ejeren, landvæsenskommissær Knud Lausten Knudsen det nedrive, efter at han forgæves havde søgt at få staten til at overtage bygningen. Nu står kun ruiner tilbage. Detalje af kobberstikprospekt over Tønder i Braunius: *Theatrum urbium*.

om Peter Rantzaus stridigheder med bønderne i Ballum Birk, som han havde i forlening 1579–1602. Den 26. juni 1586 tilskriver kancelliet Peter Rantzau:

»Vid at vore og Kronens Bønder udi Ballum Birk, som du udi forlening haver, have underdanigst til os suppliceret, hvor-

ledes de fast over Maade og Billighed skulle besværes med Ægt og Arbejde, Pløjning og anden Arbejde til din Gaard Trøjborg, ikke alene til den Bygning, som du haver under Hænder, men og at pløje og avle baade til din Gaard, saa og til andre flere Gaarde, som du selv lader bruge der udi Lenet, saa at de derover deres egen Avl og Arbejde aldeles maa forsømme og efterlade, og med Tiden overgive Huse og Gaarde«.

Peter Rantzau svarede hertil, at bygningshoveriet snart ville være til ende, da slottet samme sommer ville stå færdigt, og at han havde tilbudt Ballumbønderne at sætte deres hoveri til 2 dages pløjning og 2 dages møgkørsel om foråret og det samme igen om efteråret, ialt altså 8 dages avlingshoveri. Det var mindre end de 3 gangdage og 15½ spanddage, de tidligere havde måttet yde, men på den anden side havde de i en periode op til 1579 været hoverifri.

Til kancelliet sagde bønderne om Peter Rantzaus tilbud, at de var blevet bebyrdet udover det tilbudte, således med høstarbejde og ægter. Endvidere påpegede Ballumbønderne, at de måtte »sende deres Plov med Heste og Øxen og Folk med Underholdning fra deres Huse og egen Næring, hver gang at blive fire Dage ude, efterdi de om Dagen eller Aftenen, førend de andre Dage skulle pløje, maa denem fremsende«. Heraf ses for det første, at bønderne ikke personligt, men ved tyende eller husmænd, forrettede hoveriet og for det andet, at fæstegårdernes beliggenhed fjernt fra hovedgården måtte afstedkomme store ulemper. Lignende forhold må have gjort sig gældende på store dele af Trøjborgs eget fæstegods i Randerup, Døstrup og Mjolden sogne, der i luftlinie lå lige så langt fra Trøjborg som Ballum Birk.

Kancelliet pålagde Peter Rantzau at efterleve det af ham givne tilbud og om muligt indskrænke Ballumbøndernes plovhoveri. Til gengæld pålagdes bønderne at være Peter Rantzau lydige. Imidlertid anklagede denne det følgende år bønderne for hoveriforsømmelser ved herredsting og lands-ting.

Peter Rantzau havde i 1579 fået Ballum Birk i forlening med samme rettigheder, som hvis det var hans eget gods. Derfor kan Ballumsagen betragtes som symptomatisk for forholdene også på Trøjborg: slotsbyggeriet og givetvis også Peter Rantzaus godspolitik medførte øgede hoveribyrd for fæste-

bønderne, blot er vi ikke i stand til nærmere at fastlægge udviklingen.¹⁵

Tilsyneladende skulle Trøjborgfæsterne ikke nyde noget af at klage i Peter Rantzaus ejertid. Men i 1607 indbragte fæstebønderne en klage til kongen. Af en skrivelse til Peter Rantzaus arvinger af 27. februar fremgår det, at der havde været klaget før:

»Menige Fæstebønder under Trøjborg have *paany* klaget over, at Arvingerne endnu ikke have hørt op med at besvære dem med den forrige ulidelige Tyngsel og Trængsel, idet deres Skyld og Landgilde til Dels skal være forhøjet til det to- eller tredobbelte, og de, hvad Ægt og Arbejde angaar, tribuleres over Evne med besværlig Trældom imod Kong Frederik II's Brev, særlig besværes nogle af dem med at yde og fremføre 4 Læs Tørv til Trøjborg...«.

Kancelliet foreslog et forlig og nogle forligsmænd.¹⁶

Den 11. september 1607 udgik en ny skrivelse til Godske Rantzau, der nu var blevet eneejer af Trøjborg. Kongen og kancelliet tog her tydeligt parti for fæsterne. Denne temperamentsfulde skrivelse fortjener at citeres udførligt:

»Af hoslagte Supplikation vil han nærmere kunne se, hvilke Besværinger disse Brevvisere, en Del Fæstebønder i Trøjborg Len, som det synes ikke ubilligt, *paany* have fremført over ham. Da Kongen som kristen Øvrighed, der bør tage sig af dette Riges Undersaatters Anliggender og Nød og Trang, ganske maa misbillige, at de fattige Folk saaledes blive besværede og i Længden ganske ødelagte, særlig da de jo dog ere Mennesker, selv om de ere hans Arvetjenere, anmoder Kongen ham om, selv om han ikke vil tage Hensyn til Bøndernes Elendighed, dog at betænke sin egen Samvittighed og endelig tiltænke de Midler, hvorved de fattige Folk, som han har under sig, ikke saa ganske ubilligt idelig og daglig skulde tribuleres, saafremt Kongen ikke som af Gud tilforordnet Øvrighed skal gribe til saadanne Midler, hvilket han dog gerne vilde undgaa, hvorved saadan Overvold kan forekommes og han selv en Gang for alle blive befriet for det idelige og daglige Overløb af Godske Rantzaus Bønder mere end af andre Adeliges i Danmark, hvilket Kongen, ved Gud, allerede er mere end ked (»ofverdryssig«) af.«.¹⁷

Ved rettertingets dom af 10. juni 1608 kendtes bøndernes klager imidlertid ubeføjede. Ved domsforhandlingen fremførte

bønderne, at Peter Rantzau bl.a. havde »pålagt dem usædvanligt og upligtigt arbejde videre end af arrilds tid«. Godske Rantzau burde nu afskaffe disse pålæg. I sit modindlæg svarerede denne, at bønderne ikke havde klaget, da farbroderen havde indført forandringerne, en del havde endog fæstet deres gårde, efter at forandringerne var sket. Han vedgik, at hoveriet var øget. Det var sket, fordi selvejerbøndernes hoveri ifølge dommen af 1606 var enten ophørt eller nedsat. Han henviste til mageskiftebrevet fra 1579, der gav Peter Rantzau ret til at nyde godset med samme rettighed, som kronen nyder sit, til håndfæstningen af 1596 §6, som tillod adelen at nyde deres jordegods og tjenere frit til evig tid med hals, hånd og anden herlighed og rettighed og til Koldingrecessen af 1558 §34, der gav hver »riddermandsmand« ret til »at gøre sig sit eget gods så nyttigt som han kan«. Dommerne fulgte i deres præmisser disse henvisninger, og frifandt altså Godske Rantzau for bøndernes krav.¹⁸

Erling Ladewig Petersen har påpeget det skelsættende i, at dommerne fulgte Godske Rantzaus udlægning af Koldingrecessens §34. Dette forekommer ikke mindst på baggrund af kancelliets vasse missive mærkeligt. Recessens §34 var oprindelig en handelsforordning, der gav adelen ret til frit at afsætte dens varer. Det fremgår dels klart af sammenhængen, bestemmelsen indgår i recessen, dels af Arild Huitfeldts kommentar fra 1596, at der med »gods« ikke mentes ejendom, men varer. Huitfeldts bemærkning viser imidlertid også, at der var strid om den rette fortolkning. Denne strid endte altså i 1608 med en sejr for den mest godsejervenlige fortolkning, muligvis efter pression fra holstenske godsejere.¹⁹

Fæsternes klager og sagsanlæg havde altså vist sig forgæves. Men de viser i det mindste, at fæsterne ikke passivt fandt sig i, hvad der for dem måtte tage sig ud som overgreb på sædvanen.

Vi kan konstatere et vist mønster i bondeprotesten: Sålænge Peter Rantzau levede, bøjede man nakken og biede på bedre tider. Men så snart han i 1602 var død, udnyttede man situationen. Først klagede de tidligere selvejere og førte deres sag til i hvert tilfælde delvis sejr i 1606. Dette gav sikkert fæsterne mod til at forsøge klage- og procesvejen, og i 1607, måske allerede i 1606, foretog de med kancelliets ord »idelige og daglige overløb« til kongemagten i en sikker tro på, at kongen var »de

smås« beskytter, en rolle, som kancelliet også tiltænkte kongemagten i den ovenfor citerede skrivelse.

Videre trækkeri mellem Godske Rantzau og fæstebønderne kan ikke påvises. Det er en betingelse for vort kendskab til en konflikt, at den når frem til centraladministrationen, hvorfra kildematerialet er bedst overleveret. Men sandsynligheden taler for, at en passiv modstand er videreført fra bøndernes side. Ganske vist 10 år senere og i en anden sammenhæng, men i generelle vendinger, klager Godske Rantzau til kongen over, at bønderne lige fra den dag, han overtog Trøjborg, havde gjort livet surt for ham.²⁰

Det afløste hoveri 1612–56

I 1612 eller måske i slutningen af 1611 afløstes avlingshoveriet til Trøjborg med en årlig pengeafgift. Det er nærliggende at se denne foranstaltning som et resultat af bøndernes passive modstand og klager. Disse kan være blevet forstærket ved, at avlingshoveriet var godt i gang med at blive afløst på de kongelige og gottorpske ladegårde i Nordslesvig, i det til Trøjborg grænsende Tønder amt således fra 1596. Dette kan have haft en afsmittende virkning på Trøjborg, dels på fæsterne, der fik et realistisk mål at arbejde hen imod, dels på Godske Rantzau, som kunne se, at en hoveriafløsning ikke var ensbetydende med godssystemets totale sammenbrud. Det kunne måske tilmed være en fordel at modtage et fast, årligt kontantbeløb, mens hovedgårdens overskud kunne være usikkert. I hvert tilfælde lignede den første kontrakt, hvis indhold skal analyseres nærmere nedenfor, afløsningsoverenskomsterne fra de kongelige og gottorpske ladegårde: fæsterne skulle stadig vedligeholde hegn, veje og stier, hjælpe til ved bygningsreparationer og lignende; der opretholdtes også et begrænset avlingshoveri.

Før indholdet af hoveriafløsningsoverenskomsten fra 1612 og de senere fra 1620, 1627 og 1656 omtales, et par ord om disse i dansk 1600-tals godshistorie enestående kilder.²¹ Den første overenskomst kan på grundlag af skriften sættes til ca. 1600. Men ud fra de efterfølgende overenskomster fra 1620 og 1627 kan der kastes lys over den første overenskomsts tilblivelse, indhold og funktion. Disse senere overenskomster, også kontrakten fra 1656, er alle tingsvidner fra Lø herreds-

ting, affattet på dansk. Den udaterede overenskomst savner tingsvidnernes sædvanlige indledning med datering, opregning af vidner og besegling, desuden er den affattet på platysk. Da dette sprog i øvrigt anvendtes af godsadministrationen, må den udaterede overenskomst være et notat til brug for denne; originaldokumentet må være gået tabt. I overenskomsten fra 1620 8/1 begrundes kontraktens indgåelse således:

»Efftersom Meninge feste Tiennere wdj Løuherrit och Hoyersherritt haffuer hafft nu paa ded Neste Otte Aars fryhed och dj nu Ere fast forlobene, Effter Tingewindens Lydelse Som Imellum welb. Godske Rantzau och feste Tiennere fanget Er...«.

Det ses, at indgåelsen af den første overenskomst var noget, man fandt værd at huske på, og at den første aftale om hoveri-afløsning var indgået til at træde i kraft i 1612, antagelig den 25. marts. Derfor kan kontrakten måske være indgået i slutningen af 1611. Med andre ord må det udaterede dokument være fra 1612, eventuelt fra 1611.

Den næste afløsningskontrakt dateret den 8. januar 1620 var indgået mellem Godske Rantzau og fæstebønderne, dog med undtagelse af Søren Hansen i Kringlum og Hans Pedersen i Randerup, som var forligt med godsejeren på anden måde. Kontrakten skulle løbe fra 25. marts 1620 til samme dato 1628, hvorefter Godske Rantzau eller arvingerne ville være frit stillet. Før de otte år var udløbet, var der den 9. juni 1627 indgået en ny kontrakt mellem fæstebønderne og fru Anna Rantzau, enke efter Godske Rantzau. Også denne gang var to gårdmænd undtaget. Den nye kontrakt skulle ligeledes løbe i otte år, at regne fra 25. marts 1628 og frem til samme dato 1636.

Den næste bevarede kontrakt er imidlertid fra 15. marts 1656, men der var indgået flere i mellemtiden, for kontrakten taler om »Adschellige contracters Lydelse och wdi Sønnderlighed dend Siste forligh som ehr scheed Anno 1640 om Wor Frue dag y Faste, som Igien schulde Endes Ao. 1650«. Men Daniel Rantzau havde ladet kontrakten fra 1640 gælde helt frem til 1656 og lovede at lade den gælde endnu et år, dog med visse ændringer. Dette år skulle gå til 25. marts 1657, hvorefter der skulle gælde andre, også i kontrakten fastsatte, vilkår frem til 25. marts 1658. Derefter skulle Daniel Rantzau atter være frit

stillet, men disse bestemmelser vedblev faktisk ifølge Johan Hvidtfeldt at gælde helt frem til 1784.²²

Foruden bestemmelserne om afløsningssum og det tilbageblevne hoveri og ægter indeholdt kontrakterne bestemmelser om udlejning af hovedgårdsenge til fæstebønderne. For delingen af engstykkerne måtte bønderne selv foretage »Effer Boell och ottingis Brugninge«.

Desuden indeholdt kontrakterne fra 1620, 1627 og 1656 bestemmelser om kornlandgildens afløsning med en pengeydelse, alle år 2 rigsdaler for hver ørtug (10 skæpper) rug, byg eller havre. I tilfælde af forsømmelse skulle fæstefortabelse »Foruden Alld Rettergang« finde sted.

Udviklingen i afløsningssum, »restavlingshoveri«, ægter og andre ydelser kan følges i skemaet på de to følgende sider. Det fremgår heraf, at pengeafløsningen fra 1612 og fremefter lå fast på 8 daler eller rigsdaler pr. helgård, bortset fra 1656–57, hvor satsen var 10 rigsdaler i Lø og Højer herreder, mens den fortsat var 8 rigsdaler i Visby sogn. I Sønderjyllands Historie anfører Johanne Skovgaard eksempler på afløsningsbeløb fra de kongelige og gottorpske dele af Sønderjylland: Flensborg amt 10 rdl. for en helgård og 5 rdl. for en halvgård, Arns herred i Gottorp amt 16 rdl. for en helgård og 8 for en halvgård, Løgumkloster amt 16 rdl. for en helgård.²³ Med rette karakteriserer hun disse beløb som meget betydelige. Landgilden for en helgård under Trøjborg var i 1655 mellem 14 og 17 rigsdaler, altså var frihedspengene ca. det halve af landgilden.

Avlingshoveriet blev ikke fuldstændig afløst, hvilket Fusing peger på som almindeligt;²⁴ som nævnt var heller ikke de nordslesvigske afløsninger altomfattende. I 1612 blev det tilbageblevne avlingshoveri sat til udkørsel af vinterens staldgødning fra hovedgården. Restavlingshoveriet viste ved de følgende kontrakter en stigende tendens. Ifølge 1620-kontrakten skulle bønderne udover møgudkørslen høste, d.v.s. slå, rage og hjemkøre 50 demat hø. I 1627 slap de for møgudkørslen, men 1656–57 skulle de pløje og harve 32 demat og slå, binde og indkøre 75 demat korn.²⁵ Til gengæld slap man for høhøsten, men der var alligevel tale om en kraftig forhøjelse i forhold til 1627. Det må her indskydes, at forhøjelsen ikke nødvendigvis er kommet på een gang, men kontrakterne fra de mellemliggende år, f.eks. fra 1640, er ikke bevaret.

Fra 1657–58 blev restavlingshoveriet imidlertid forhøjet

År	Penge	Avlingshoveri	Ægter	Andet
1542*	Ingen	Age møg 3 dage, pløje 2 dage, meje 4 dage, skære 4 dage, køre hø 4 dage.	1 lang til Flensborg, Haderslev eller Ribe, 1 kort på 4 mil.	Intet
[1612]	8 daler	Udkøre vinterens staldgødning.	1 lang til Flensborg eller betale 1 daler, 1 kort til Tønder eller Højer hrd. eller betale 8 sk.	4 læs tørv á 4 sk. Tag til hovedgården efter 6 upartiske mænds kendelse, holde lykker, veje, stier og grøfter ved magt, betale tærskpenge.
1620	8 rigsdaler	Lø og Højer hrd.: Slå og rage 50 demat eng. Visby sogn: køre høet hjem. Alle: udage det møg, som førstkommende St. Mikkelsdag ligger i ladegården.	1 lang til Haderslev, Flensborg, Husum, Skodborg, Åbenrå eller Ribe, 1 kort. Visby sogn: 4 korte. Alle: flytte junkeren indenhereds.	Tørv som hidtil. Tag til hovedgården. Age sten, kalk og træ. Hjælpe tækker og murer efter behov. Holde lykker, veje, stier, grøfter og diger ved magt. Holde junkeren skadesløs, selv om hans kreaturer springer ind på bøndernes marker.
1627	8 rigsdaler	Som 1620, men ikke udkøre møg.	Som 1620. Den lange ægt kan afløses med 2 mk. lb.	Som 1620, dertil hjælp ved jægter.
1656	10 rigsdaler	Visby sogn: pløje og harve 16½ demat »tryskland« og 12 demat stubland. Høste 12 demat havre. Hvert bol endv. høste, binde og indkøre til Trøjborg 2 demat korn.	Lø hrd.: Hver 2 bol 1 ægt til Stenderup å, hvert bol 1 lang ægt til Flensborg, Husum, Åbenrå, Ribe eller Skodborg (svarer til 2 mk. lb.) samt 1 kort til Tønder eller Højer.	Lø hrd.: 12 dages gangarbejde. Holde lykker, grøfter, veje og stier ved magt. Hver 2 bol opgrave og udkøre på marken en »wand« fra voldgraven.
a) 1656– 1657	8 rigsdaler	Højer hrd.: pløje hvert bol ½ demat til havre, så, harve, op-høste, binde og indage 2 demat korn. [Lø hrd.: åbenbart intet]	Højer hrd.: 4 korte. Visby sogn: 6 korte samt køre til og fra mølle.	Visby sogn: 10 dages gangarbejde. Højer hrd.: 12 dages do.

<p>b) 1657- 1658</p>	<p>8 rigsdaler</p>	<p>Lø og Højer hrd.: Hvert bol slå, rage og stakke 1 demat eng. Visby sogn: køre høet hjem. Døstrup sogn og Nr. og Sr. Vollum i Brede sogn: Pløje, så, gøde, slå og bjerge hø og korn til Anders Krestsensens stavv i Drengsted. Brede, Bosholm, Åspe, Borg og Abterp i Brede sogn: Hjælpe 1 dag at slå, rage og stakke i Drengsted. Døstrup og Sr. Vollum: Indage høet i Drengsted. Mjolden sogn: Slå, rage og stakke 1 dag i Hybjerg. Hjælpe med hjemagning. Pløje, harve og så agerlandet til Hans Madsens stavv i Forballum. Lø og Højer hrd.: Hver 4 bol udage møg på 1 demat til byg, pløje 2 gange og så. Hvert bol pløje ½ demat til rug og så. Visby sogn: Pløje 20 demat »tryskland« og 12 demat stubland til havre. Hvert bol så og høste 1 demat havre. Hver 2 bol binde korn. Højer hrd.: Hvert bol indage og indbinde 2 demat korn. Visby sogn: Hvert bol harve 1 demat til rug ved Mikkelsdag.</p>	<p>Lø og Højer hrd.: Som Lø hrd. 1656-57 endv. køre junkeren indenherreds. Visby sogn: 6 korte ægter samt køre junkeren indenherreds.</p>	<p>Lø og Højer hrd.: køre til bygnings behov. Alle: Hjælpe ved jagt, holde bygninger ved magt med tag, age sten, kalk og træ, hjælpe murer og tækker efter behov. Holde lykkes, grave, diger, veje ved magt. Yde tørv efter jordebogen. Holde junkeren skadesløs, selv om hans kreaturer springer ind på bøndernes marker. Lø og Højer hrd.: 12 dages gangarbejde. Visby sogn: 10 dages do. Lø hrd.: Hvert bol opgrave og udkøre ½ »wand« af voldgraven.</p>
------------------------------	--------------------	---	---	--

*For sognene Døstrup, Brede, Randerup og Mjolden – altså ikke Visby.

endnu en gang. Fæstebønderne skulle herefter slå, rage og hjemkøre ca. 80 demat høg, køre mæg på ca. 20 demat, pløje ca. 90 demat, harve ca. 25 demat og høgste ca. 39 demat med korn. Hertil kom yderligere dyrkningen af to gårde i Drengsted og Forballum; det drejede sig sikkert om ødegårde, som godsejeren selv lod dyrke.

I matriklen fra 1664 under beskrivelsen af hovedgården står, at man i det sidste af de fem skifter måtte nøjes med at tilså 10 demat i stedet for 20: »Det skulle også til sidst tilsås helt med havre, men fordi tjenerne ifølge deres frihedskontrakt ikke skylder at bearbejde mere end 90 demat land årligt, må, hvis den anden [halvdel] skal tilsås, dette ske med hovedgårdens heste«. ²⁶ Restavlingshoveriet har altså selv ikke efter forøgelsen i 1657 været tilstrækkeligt til at tilfredsstille hovedgårdens behov. Kontraktens bestemmelser har med andre ord været et bånd for godsets muligheder.

Ægterne blev i 1542 sat til en lang til Flensborg, Haderslev eller Ribe (i luftlinje mellem 35 og 60 km) og en kort på fire mil (30 km). 1612 kunne den lange ægt afløses med 1 daler, den korte med 8 skilling. Der skete få ændringer i ægtpligterne før 1656, hvorefter hver to bol yderligere skulle præstere en ægt til Stenderup å. ²⁷

Endelig indeholdt kontrakterne krav om en række andre ydelser, f.eks. de 4 læs tørv pr. helgård, som der i 1607 var strid om. Endvidere skulle der ydes tag til hovedgårdens stråtage efter upartiske mænds kendelse. Fæsterne skulle derudover holde »lykker« (hegn), veje, stier og grøfter ved magt. Hertil kom i 1620 noget plishoveri, d.v.s. hjælpe murer og tækker efter behov, bl.a. med transport af sten, kalk og træ. Fra 1627 var hjælp ved jagter og fra 1656 rensning af voldgraven også pligt. Fra 1656 sættes antallet af gangdage til 12 for Løg og Højer herreder og 10 for Visby sogn, med en »døchtige Person« for hvert helbol. Hvad gangdagene bestod i, er ikke nærmere præciseret i kontrakten.

Sammenfattende kan det siges, at mens afløsningssummen bortset fra et enkelt år forblev konstant på de 8 rdl. pr. helbol, forøgedes omfanget af det hoveri, som ikke var omfattet af afløsningen: restavlingshoveriet, ægterne og de øvrige ydelser; særlig må indførelsen af gangdage i 1656, måske allerede fra 1640, fremhæves som en mærkbar forringelse set fra fæsterne side. Men på den anden side må det ikke glemmes, at vil-

kårene for det første var uændrede fra 1656 og frem til 1784 og for det andet, at hoveriet trods alt stadig var bestemt. Dette er vistnok enestående i kongerigsk dansk godshistorie, i hvert tilfælde at afløsningen var gældende for alle fæsterne og at den forblev ved magt i over 150 år. Det ses da heller ikke, at fæstebønderne klagede over afløsningsvilkårene, i hvert tilfælde har sådanne klager ikke aflejret sig i centraladministrationens materiale indtil 1645.

Godsøkonomien omkring 1600

Regnskabsmaterialet fra de adelige godser i 1600-tallet er yderst sparsomt bevaret, E. Ladewig Petersen anslår 2–3 promille. Det er derfor meget heldigt, at vi fra Trøjborg har regnskaber fra 1603, 1663, 1665–69, 1671 og 1679 og frem til 1758. Her vil dog kun de to ældste regnskaber blive analyseret.

På s. 22 nævntes Koldingrecessens § 34 som hjemmel for adelen til frit at sælge produkter på markedet med størst mulig fortjeneste. Ifølge Ladewig Petersen bestod disse produkter overvejende af fæstebøndernes landgilde, som betaltes i naturalier, hyppigst korn, opstaldning af godsejerens fodernød, (kvæg hos fæsteren), smør og svin. En landgilde udelukkende bestående af penge var sjældnere. Ud over naturalielandgilden kunne produkterne bestå af, hvad der var fremstillet på hovedgården.²⁸

I dette og det næste afsnit skal følgende spørgsmål besvares for Trøjborgs vedkommende: Hvad betød mest for godsets indtægter – fæstebøndernes afgifter (jordrenten) eller overskuddet af hovedgårdsdriften? Og i hvilken grad udnyttede godsejerne deres muligheder for ved spekulation i prissvingningerne at maximere deres gevinst?

Regnskabet fra 1603 bærer titlen »Troieborger Bereckenet Register de Anno 1603«. Regnskabsåret var kalenderåret, eller året fra jul til jul. I regnskabet angives pengebeløb i daler, mark og skilling, men i gennemgangen her kun i daler og skilling for at lette overblikket. 1 mark lybsk var lig 16 skilling og en daler lig 33 skilling, eller 2 mark lybsk 1 skilling. 1 skilling sattes til 12 penninge.²⁹

Regnskabet indledes med en opgørelse af *pengeindtægterne*. Først optegnes »Dette års visse pengelandgilde fra folkene og gårdene, bortset fra otteskillingsfolkene, ifølge jordebogen«.

Det samlede beløb blev 11 daler 21 sk. Men det var langt fra alt, hvad der indkom i landgildepeng, for størstedelen af naturalielandgilden var afløst af pengeafgifter. Således f.eks. fodernød: »[Af] fodernød i Løherred er [der] i år 82, deraf bliver 48 fodret [og] 34 til rest, som de har betalt med penge, hver 24 sk. er – 51 mk.«, svarende til 24 daler 24 sk. På samme måde med svin, hvor 105 ud af 114 var afløst med ialt 105 daler; ved, hvor alle 328 læs var afløst med 82 daler; trækul, hvor alle 118 tønder var afløst med 10 daler 30 sk.; beder, hvor 100 ud af 112 afløstes med 100 daler samt smør, hvor 6 tønder ud af 7½ var afløst med 72 daler. Kornlandgilden var også i vid udstrækning afløst, men dette opføres først i kornregistret: »Folkene i Visby sogn og Løherred har af deres landgilderug beholdt [følgende] og betalt for hver ørtug 2½ daler«. Ialt skulle fæsterne ifølge jordebogen yde 7 læster 17 ørtug rug, men de havde beholdt 7 læster 12 ørtug 5 skæpper, så ruglandgilden var næsten helt afløst. På samme måde med byggen, hvor der var betalt afløsning for 7 læster 12 ørtug 7½ skæppe ud af 8 læster 21 ørtug. Også for byg var afløsningssatsen 2½ daler for hver ørtug. Det bemærkes, at dette var ½ daler højere end den sats, der senere aftaltes i hoverikontrakterne fra 1620, 1627 og 1656! Samlet indkom der i afløsning for rug- og byglandgilden 902 daler 26 sk. 9 d.

Desværre fremgår det ikke klart af regnskabet, om også landgildegæs med tilhørende havre, landgildehøns og -æg var afløst. Placeringen af disse poster under »forskellige pengeindtægter« tyder ikke på det, og de nævnte ydelser regnes derfor her som ikke-afløst. Deres betydning var relativt underordnet, de indbragte ialt 46 daler 2 sk. Det ses endvidere af regnskabet, at 5 ørtug havre til en værdi af 10 daler ikke var afløst.

Summen af afløsningspengene var 1297 daler 14 sk. 9 d. Hvis hele naturalielandgilden havde været afløst, kan summen ud fra de gældende takster beregnes til 1516 daler 20 sk., heri også indregnes landgildegæs med havre, høns og æg. Det ses, at 86% af naturalielandgilden regnet efter dennes pengeværdi var afløst i 1603.

Til jordebogsindtægterne skal endvidere regnes gæsteriet (oprindelig en pligt til at huse og bespise godsejeren med følge på dennes rejser rundt på fæstegodset, men her en pengeafgift) på 224 daler 7 sk. Desuden var der forskellige mindre jordebogsindtægter: afgift fra Brede mølle, leje af 12 demat

marsk, en pengeafgift fra Bredebro og fra otteskillingsfolkene (husmændene) – tilsammen 67½ daler 11 sk. De samlede jorbogsindtægter kan herefter beregnes til 1601 daler 4 sk. 3 d.

Blandt jorbogsindtægterne forekommer endelig 6 daler i tjenestepenge fra 3 gårde i Vinum, Abterp og Sejerslev, som her fremhæves særskilt for bedre at kunne sammenligne hove- og afløsningssummerne i 1603 og 1663.

I regnskabet følger herefter »Indtægter ved stedsmaal« (beløb som indbetales ved overtagelse af fæstegård) på 296 daler og sagefaldsindtægter (bøder) på 51 daler 8 sk. 6 d. Sammenlagt indbragte stedsmaal og sagefald 347 daler 8 sk. 6 d.

Efter stedsmaal og sagefald opføres korn- og smørregnskaberne, men disse vil blive behandlet senere. Her springes i stedet frem til »Forskellige pengeindtægter anno 1603«. Den største post var udlejning af nogle hovedgårdsenge til 194 daler 3 sk.

De øvrige poster er væsentligst salg af produkter. Tungt vejede her posten »til Hamborg solgt sidste mikkelsdag 96 okser ifølge den svorne okseskrivers hånd, når alle omkostninger til Hamborg er fraregnet – 1173 daler 19 sk. 3 d.« Herfra skal dog trækkes 2 daler 14 sk. i rejsepenge. Købsprisen for okserne fremgår af et tillæg til regnskabet med titlen: »Udgift til græsningsokser som denne sommer er indkøbt til Trøjborg og alle græsset der anno 1603«. Af amtsskriver Hinrich Spleete i Kolding var købt 30 okser, af Jep Bøgdwadt 50 og hos lokale bønder 17 okser. Inklusive told og driveomkostninger stod oksekøbene Trøjborg i 1119 daler 9 d. Fortjenesten blev altså kun 52 daler 4 sk. 6 d. Dette skyldtes tildels, at en okse døde i sommerens løb, men selv om den havde overlevet, ville fortjenesten have været meget lille i forhold til det apparat, som var sat igang for at drive okserne til og fra Trøjborg.

Noget tyder på, at man havde købt for dyrt. På Møgeltønderhus købte man 1603–04 okser til 7 daler 20 sk. stykket mod ca. 11½ daler på Trøjborg. Salgsprisen var næsten den samme, på Møgeltønderhus 11 daler 12 sk., på Trøjborg godt 12 daler, så der kan ikke have været den store kvalitetsforskel.³⁰

Af købsprisen på de godt 1119 daler var 1000 daler taget af sidste års regnskab, men da man formodentlig til gengæld skal tage omkring 1000 daler af 1603-regnskabet til oksekøb i 1604, er der ikke taget hensyn til dette.

Udover okserne solgte godset i 1603 smør, ialt 7 tønder, som

indbragte ialt 95 daler 1 sk. eller 13 daler 19 sk. tønden. Derudover gav ostesalg en indtægt på 30 daler 30 sk. Hovedgårdens mejerivæsen indbragte altså 125 daler 31 sk. Øvrige varesalgsposter var strå fra Vollum og Drengsted kær, huder og de ovenfor nævnte ikke-afløste landgildegæs med havre og -høns med æg, tilsammen 68 daler 20 sk. Endelig solgtes noget havre for 5 daler 19 sk. 9 d.

De samlede indtægter ved salg af produkter kan herefter opgøres til 252 daler 9 sk. 3 d.

Af diverse indtægter var der kostpenge for 3 uger fra Jergi Møller og Catterina Christensdatter på 4 daler 13 sk. Da disse personer optræder i bøderegisteret for ægteskabsbrud, drejede det sig sikkert om penge, de har måttet betale for fangekost.

Indtægtsposterne repeteres og sammenlignes i tabel 2:

Tabel 2. Pengeindtægterne på Trøjborg 1603.

	beløb	pct.
Landgildepeng, -afløsning og gæsteri	1601 daler	67
Hoveriafløsning	6 daler	0
Stedsmål og sagefald	347 daler	14
Udlejning af hovedgårdsenge	194 daler	8
Overskud ved handel med okser	52 daler	2
Salg af mejeriprodukter fra hovedgården	126 daler	5
Kornsalg	6 daler	0
Øvrigt varesalg	69 daler	3
Diverse indtægter	4 daler	0
Ialt indtægter	2405 daler	100

Af tabellen fremgår med stor tydelighed, at fæstebøndernes afgifter havde den afgjort største betydning for godsets pengeindtægter. Alene to trediedele heraf kom ind direkte i kontanter ved jordebogsafgifterne og dertil 14% ved stedsmål og sagefald, ialt godt 80%. Hovedgården gav altså knap en femtedel af pengeindtægterne, men heraf kan de 8%, som var betaling for leje af hovedgårdsenge, ikke siges at være indkommet ved egentlig hovedgårdsdrift. Og af kornsalg og øvrigt varesalg udgjorde solgt ikke-afløst naturalielandgilde tilmed størstedelen. Således hidrørte ikke mere end en tiendedel af

pengeindtægterne fra hovedgårdsdriften. Trøjborg var altså et udpræget rentenydergods.

Hertil kom, at godsejeren ved naturalielandgildens næsten gennemførte afløsning med pengelandgilde havde fraskrevet sig muligheden for »at gøre sig sit gods nyttigt« ved spekulationspræget salg af produkter på markedet. Derved afveg Trøjborg fra de af Ladewig Petersen undersøgte regnskaber, hvor kun en meget lille del, højst 5–6%, af pengeindtægterne kom fra landgildepenge. Alt i alt førtes på Trøjborg en godspolitik med det mindst mulige direkte engagement i driften. Men dette behøver på ingen måde at betyde, at man gjorde en dårlig forretning! Måske var afløsningssummerne så høje, at afløsning på længere sigt blev fordelagtig. Desværre angives der i regnskabet kun få priser udover afløsningssatserne, så det er kun i meget begrænset omfang muligt at sammenligne afløsningspriser og dagspriser. Smørret solgte godset til 13 daler 19 sk. tønden, hvor afløsningstaksten var 12 daler, men her kan en kvalitetsforskel have spillet ind. Desuden købtes byg til sædekorn for 2½ daler pr. ørtug, det samme som afløsnings-satsen. Disse to priseksemler synes altså ikke at pege på, at afløsningssatserne lå højere end dagsprisen.

Af *pengeudgifterne* beløb lønningerne sig til 87 daler 24 sk., heri medregnet sko til tyendet. Følgende personer aflønnedes: en kokkepige, to andre piger, en røgterdreng, fruens pige, en portner, en mejerske i sommerhalvåret, en okseknægt, en sommerhyrde og skriveren, der tegnede sig for langt den største del af pengelønnen. Herudover aflønnedes nogle hyrder med korn, se herom nedenfor. Efter lønudgifterne følger i regnskabet udgifter til fisk, salt, humle, eddike og talg på 56 daler 9 sk. 6 d. Der var købt sædekorn for 231 daler: byg 60 daler og havre 171 daler. Endelig var der udgifter af blandet karakter på ialt 75 daler 23 sk. 6. De samlede pengeudgifter blev ialt altså 450 daler 24 sk.

Overskuddet kan herefter beregnes til 1954 daler 13 sk., et ganske pænt beløb.

I 1603-regnskabets *naturalieposter* nævnes direkte, at der i 1603 ikke var nogen egenavl af hverken rug, byg eller havre på hovedgårdsmarken (fæsterne kan derfor ikke være blevet belastet med avlingshoveri i forbindelse med korndyrkning dette år). Kornet kom i stedet fra landgilden, forsåvidt den ikke var afløst, samt fra køb. Det anvendtes foruden til foder

og husholdning til tiende og hyrdeløn, ialt lønnedes 5 oksehyrder eller markmænd med korn, $\frac{1}{2}$ eller 1 ørtug. Sammenholdes dette med pengeaflønningerne, ses at 8 hyrder og røgttere samt 1 mejerske var beskæftiget med pasning og tilsyn med kreaturerne på Trøjborg.

Af smør kunne der med de gode græsningsmuligheder i enene produceres en hel del. Vigtigst var sommerens produktion: »Af gult smør slået den hele sommer, fra køerne gik på græs, til de igen blev indbundet på stald, af mælk givet af 18 køer – 7 tønder«. Det vides ikke, hvilket smørtøndemål, man har anvendt – det kongerigske på 127 kg eller det slesvigske på 110 kg. Udregnes årsydelsen pr. ko fås henholdsvis 49 og 43 kg, under alle omstændigheder en meget fin ydelse. På Møgel-tønderhus var årsydelsen 1603–51 34 kg pr. ko. Ifølge Peter Kr. Iversen kunne man i marskegnene nå op på 45 kg, så den Trøjborgske ydelse var særdeles høj.³¹

Gennemgangen af 1603-regnskabet bør afsluttes med overvejelser om dets egnethed til at belyse godsøkonomien omkring år 1600. Var indtægterne af hovedgården mindre end ellers, måske fordi Peter Rantzau var død året i forvejen, men arvestridighederne endnu ikke var resulteret i Godske Rantzaus overtagelse af godset? Det er nævnt, at fortjenesten ved oksegræsningen i sommeren 1603 var særdeles beskeden i forhold til både det investerede beløb og arbejdskraften. Hertil kommer, at handelen med græsokser sandsynligvis var større i årene forud. Således fik Peter Rantzau den 28/6 1589 tilladelse til årligt at opkøbe 200 okser i riget og drive dem til Trøjborg mod at svare sædvanlig told deraf. Den 8/6 1594 øgedes tallet til 400. Altså betydeligt flere end de 97, som opkøbtes i 1603. På den anden side er det ikke sikkert, at tilladelsen hvert år blev fuldt udnyttet, og det kan heller ikke udelukkes, at handelen med græsokser var aftaget i de mellemliggende år.³²

Derimod er der næppe tvivl om, at fraværet af kornavl på hovedgården i 1603 var en afvigelse fra det normale, eftersom der i regnskabet nævnes ret store beløb til køb af sædekorn. Alt i alt er det sandsynligt, at hovedgårdsdriften i 1603 lå på et minimum, og at den givetvis havde større betydning i andre år. Der er dog ikke grund til at tro, at hovedkonklusionen af 1603-regnskabet – at Trøjborg var et udpræget rentenydergods – skal ændres.

Godsøkonomien omkring 1660

Regnskabet fra 1663 har titlen »Troiburger Rechnung Von Anno 1663«. Møntforholdene er ændret i forhold til 1603, en rigsdaler lig 3 mark lybsk á 16 skilling, idet mark og skilling var blevet devalueret.³³

Et uddrag, benævnt »Extracht Ahn Troyburcher Hebung Vnnd Geldt Register Im Jhare Anno 1663«, opgør først landgildepengeindtægterne til 1770 rdl. 28½ sk., heri inkluderet gæsteriet. Der var nu ikke længere tale om en delvis afløsning af naturalielandgilden, den var total. Imidlertid var de godt 1770 rdl. ikke det endelige tal på, hvad der var indkommet af jordebogsindtægter. For det første må landgilden af nogle gårde i Skodborg på tilsammen 15 rdl. 8 sk. holdes udenfor. For det andet var der 5 ødegårde (en halvgård og en helgård i Visby, en halvgård i Nørby og to halvgårde i Tevring), og landgilden herfra på 55 rdl. 14 sk. må ligeledes trækkes fra. For det tredje havde godset ved siden af ødegårdsproblemet nu *restanceproblemer*. Af 1663-landgilden var 440 rdl. 38½ sk. ikke blevet betalt. Men til gengæld var der indkommet 292 rdl. 43½ sk. af 1662-landgilden. Hertil kom yderligere, at der var aftalt en generel afdragsordning for fæstebønderne, der skulle betale 4 rdl. pr. bol i Lø herred og 2 rdl. pr. bol i Visby sogn. I den første termin skulle der være indkommet 368 rdl. 24 sk., men heraf var 114 rdl. 1 sk. ikke blevet betalt. Lægges de nu indbetalte restancer sammen, fås et beløb på 547 rdl. 18½ sk. De afdragne restancer var altså større end de nytilkomne, så restanceproblemet må have været under afvikling. Landgilderestancerne var dog kun en del af restanceproblemet, heller ikke friheds- og engpengene kom rettidigt ind, herom senere. Lægges den betalte 1663-landgilde sammen med restanceafdragene og trækkes de nye restancer fra, fås, at Trøjborgs jordebogsindtægter i 1663 var ialt 1806 rdl. 6½ sk.

Restance- og ødegårdsproblemerne hang nøje sammen med svenskekrigene og pesten i »Skæbneåret 1659«. Aksel Lassen har i bogen med denne titel på baggrund af en jordebog fra 1660, som indsendtes til Rentekammeret, opgjort, at fæsteren var død af pest på ialt 39 ud af 162 gårde i sognene Døstrup, Brede, Visby, Randerup og Mjolden. Ifølge Hvidtfeldt blev ialt 420 tdr. hartkorn af fæstegodset til Trøjborg lagt øde.³⁴ I 1663 var antallet af ødegårde reduceret til 5 og restanceproble-

merne begyndt at afvikles. Der må med andre ord ikke have været alvorlige problemer med at skaffe nye fæstere. Aksel Lassen påpeger, at et stort antal vestjyder indvandrede til de pesthærgede egne i Sydvest Danmark, hvor de kunne få gode gårde. Caroline E. Andersen nævner, at mange fæstere på Gram gods benyttede sig af lejligheden til at flygte fra livegenskabet. Måske har nogen af dem fundet vej sydvestover til Trøjborg. Under alle omstændigheder peger den hurtige genopbygning på, at Trøjborgs fæstegårde var attraktive.³⁵

I ekstrakten sattes indtægten af »Tjenestepenge og bondeengpenge« til 1512 rdl. 2 sk., ved at gå ind i selve regnskabet ses, at frihedspengene var 993 rdl. 2 sk. og bondeengpengene 519 rdl. Men også her var der restanceproblemer. 294 rdl. 20 sk. var ikke indkommet, til gengæld var der betalt 151 rdl. 32 sk. fra 1662. De nye restancer var her altså større end afdragene af tidligere restancer. Netto indkom i 1663 1369 rdl. 14 sk. i friheds- og bondeengpenge. Hertil kan lægges 102 rdl. 20 sk. i afdrag på forskellige restancer, som ikke klart kan henføres til landgilde eller friheds- og bondeengpenge, så det samlede beløb i gruppen bliver 1471 rdl. 34 sk.

I stedsmaal og sagesfald var der i 1663 indkommet tilsammen 305 rdl. 16 sk., heraf hidrørte kun 5½ rdl. fra sagesfald.

Det var ikke kun i forbindelse med hoveriafløsningen, at der blev lejet hovedgårdsenge ud. I ekstrakten forekommer nemlig posten »Trøjborg engpenge« på 1188 rdl.

I 1603 havde hovedgårdens smør- og osteproduktion været i hænderne på en lønnet meyerske, men senest i 1654 blev mejeridriften overtaget af en forpagter, en såkaldt »hollænder«. Hermed blev godsledelsens engagement i driften yderligere formindsket, nemlig til at modtage forpagtningsafgiften på 266 rdl. 32 sk. Koantallet var i 1663 på 40, hvor det i 1603 havde været på 18, så også på Trøjborg fulgte man den generelle tendens bort fra oksegræsning over til mejeribrug. Man var dog ikke gået så vidt som på Gram, hvor der allerede omkring 1630 var 125 køer.³⁶

I 1663 blev der solgt korn fra hovedgården: havre, byg og rug for tilsammen 453 rdl. 37 sk. Det øvrige varesalg bestod af mindre poster, nemlig en fedeko til 14½ rdl., en tønne smør til 14 rdl. 45 sk. og kohuder til 8 rdl. 16 sk., ialt 37 rdl. 37 sk.

Af diverse indtægter i 1663 var der 118 rdl. fra en hollænder,

som havde haft 94 okser på foder i 5½ uge og 19 rdl. fra en øde halvgård i Tevring – tilsammen 137 rdl.

De samlede pengeindtægter i 1663 kan herefter opgøres til 5666 rdl. 18½ sk. Udgifterne, som ikke skal omtales nærmere, var på 1222 rdl. 42½ sk., overskuddet blev altså 4443 rdl. 24 sk., et meget betydeligt beløb, ikke mindst på baggrund af svenskekrige og pest – og over dobbelt så stort som i 1603 (rigsdaleren var ikke devalueret).

For at sammenligne med godsøkonomien omkring 1600 foretages i tabel 3 en tilsvarende opstilling som for 1603:

Tabel 3. Pengeindtægterne på Trøjborg 1663.

	beløb	pct.
Landgildepeng, -afløsning og gæsteri	1806 rdl.	32
Hoveriafløsning og »bondeengpenge«	1472 rdl.	26
Stedsmål og sagefald	305 rdl.	5
»Trøjborg engpenge«*	1188 rdl.	21
Hollænderiforpagtningsafgift	267 rdl.	5
Kornsalg	454 rdl.	8
Øvrigt varesalg	38 rdl.	1
Diverse indtægter	137 rdl.	2
Ialt indtægter	5667 rdl.	100

*Engudlejning uden relation til hoveriafløsningskontrakten.

Sammenlignes tabellen med tabel 2 på s. 32 vil det ses, at landgildens og gæsteriets andel af de samlede pengeindtægter var halveret fra 1603 til 1663, men absolut var disse indtægter steget med ca. 200 rdl. Til en sammenligning af landgildens størrelse i de to år er tallene dog ikke umiddelbart anvendelige. Til de 1601 daler i 1603 må således lægges værdien af den ikke-afløste landgilde, hvorved man når op på 1740 daler. Og 1663-landgilden må renses for restancer og Skodborggårdens landgilde trækkes fra, hvilket resulterer i et beløb på 1755 rdl. Altså en meget nær overensstemmelse med 1603 og et kraftigt vidnesbyrd om, at landgilden også på Trøjborg lå på et uforanderligt niveau efter 1600.

De vigtigste ændringer fra 1603 til 1663 var hoveriets afløsning med en pengeafgift, den i forbindelse hermed foretagne udlejning af hovedgårdsenge til fæstebønderne samt den stærkt øgede engudlejning til andre, der var uden relation til hoveriafløsningskontrakten, men dog var en følge af den reducerede hovedgårdsdrift. Tilsammen betød de tre poster en forøgelse af pengeindtægterne på næsten 2500 rdl. i forhold til 1603 og var klart hovedårsagen til overskuddets fordobling. De udgjorde nu næsten halvdelen af godsets pengeindtægter. Hoveriafløsningen havde altså været en meget god forretning for godsejeren!

Derimod var indtægterne af hovedgårdsdriften ikke vokset nær så kraftigt. Oksegræsningen var ophørt, hvorimod mejeribrugget gav dobbelt så store indtægter som i 1603, den relative vægt heraf var imidlertid uændret. Kornsalget havde ikke overraskende fået en vis betydning. Lægges hollænderiforpagtning, kornsalg og øvrigt varesalg sammen, fås, at hovedgårdsdriften tegnede sig for 14% af pengeindtægterne, 5–6% mere end i 1603, men altså langt fra nok til at det kan siges, at hovedgårdsdriften var slået igennem på Trøjborg efter 1600. Usikkerheden ved 1603-regnskabet repræsentativitet kan måske endda føre til den konklusion, at hovedgårdsdriftens betydning var mindsket. Under alle omstændigheder må udviklingen i den trøjborgske godsøkonomi 1600–1660 betegnes som i høj grad atypisk i forhold til den i indledningen skitserede generelle udviklingstendens i kongeriget.

1663-regnskabet kan suppleres med matriklen fra 1664, hvor der bringes en på skøn baseret oversigt over indtægterne. Hovedgården sattes til en indtægt af 1783 rdl., hvoraf de 1083 hidrørte fra engudlejning. Bortforpagtningen af hollænderiet gav 400 rdl., kornsalg i gode år 250 rdl. og kvægavlen 50 rdl. Blandt indtægterne fra bondegodset vejede landgilde, hoveriafløsning og bondeengpenge fra 115 $\frac{1}{4}$ gårde, 65 husmandsteder og forskellige jordstykker mest til med 3356 rdl. Stedsmål og sagefald ansloges at indbringe 250 rdl., og 3 ødegårde, som blev udlejet, gav udover (!) landgilden 118 rdl. Ialt beløb indtægterne fra bondegodset sig altså til 3724 rdl. Hertil kom forskellige indtægter på ialt 163 rdl., så de samlede indtægter blev skønnet til 5670 rdl.

Tallene viser en ret stor grad af overensstemmelse med 1663-regnskabet, men dog ikke så stor, at det drejer sig om

identiske tal. Det ses, at indtægterne fra bondegodset udgjorde to trediedele af de samlede indtægter. Lægges hertil engudlejningsindtægterne, fås, at de samlede jordrenteindtægter var 85%. Af de 700 rdl., som hidrørte fra hovedgårdsdrift, havde godsadministrationen kun direkte berøring med de 300 rdl. fra kornavl og kvægavl. Alt i alt peger matrikelopgivelserne på, at regnskabet fra 1663 giver et repræsentativt billede af godsøkonomien omkring 1660.³⁷

Sammenfatning

Den vigtigste forandring i godssystemet på Trøjborg mellem 1579 og ca. 1660 var afløsningen af hovedparten af avlingshoveriet med en pengeafgift ved indgåelsen af en række hoverikontrakter, hvoraf den første kan tidsfæstes til 1612, eventuelt slutningen af 1611.

Der kan fremdrages adskilligt, der kan medvirke til at forklare afløsningen. Fæstegodsets beliggenhed omkring hovedgården, der var uændret 1580–1655, var for spredt til en effektiv udnyttelse af fæsternes hoveri, men det kan her være svært at sondre mellem årsag og virkning. Også hovedgårdens jorder lå spredt, især engene, der havde stor betydning som græsgang for okseholdet.

Oksegræsningen må antages at have haft en større vægt i etableringen af godsets pengeindtægter, end 1603-regnskabet alene giver indtryk af. Men under alle omstændigheder havde pengeindtægterne fra fæstegodset, primært landgilden, omkring 1600 den største betydning blandt pengeindtægterne. Langt hovedparten af naturalielandgilden var nemlig afløst af en pengeafgift. Godsejeren var derfor vant til at tænke i konstanter, og dette kan også have spillet ind ved beslutningen om hoveriafløsningen. Hertil kom, at oksegræsningen krævede en mere stabil arbejdskraft end umotiverede fæstebønder på hoveri. Lønnede folk var bedre.

Man kan således søge forklaringen på hoveriafløsningen i godsets struktur, økonomi, produktion og arbejdskraftbehov, men afløsningen kan måske også tolkes som et resultat af fæsternes pres mod godsejeren. Fra 1607 har vi kendskab til klager fra Trøjborgs fæstere. Disse støttedes af centraladministrationen, der i temperamentsfulde skrivelser pålagde Godske Rantzau at holde igen. Men året efter gav rettertinget

Godske Rantzau medhold i, at hoveriforøgelserne, som han vedgik, var lovlige. Dommen godtog hans fortolkning af Konningrecessen fra 1558 § 34, der gav godsejerne tilladelse til at gøre sig deres godser så nyttigt, de kunne. Begrebet gods udvidedes til også at omfatte ejendom og ikke kun varer. I første omgang førte fæsternes klage altså ikke til noget, men man kan ikke se bort fra muligheden af, at fæsterne fortsatte med at obstruere hoveriet, hvilket kan have ført til, at Godske Rantzau i 1612 gik med til afløsning. Det kan endvidere have spillet ind, at avlingshoveriet på de kongelige og gottorpske ladegårde i Nordslesvig på samme tid var i færd med at blive afløst, betingelserne fra Trøjborg ligner de slesvigske. Trøjborgs beliggenhed i de nørrejske enklaver fik altså ingen betydning for godssystemets udformning.

I sammenligning med det danske godssystems udvikling må Trøjborg derimod betegnes som atypisk – men hvor atypisk? Med Ladewig Petersens påvisning af, at udviklingen i retning af øget hovedgårdsdrift med fæstegodsarrondering, hovedgårdsekspansion og hoveriforøgelser først slog igennem efter 1630 som følge af kejserkrigen 1625–29, landbrugskrisen og skattebyrdernes eksplosive vækst, kan man stille spørgsmålet, om det danske godssystem før 1630 kunne have taget en udvikling som det trøjborgske, med afløsning af naturalielandgilde og hoveri med pengeafgifter. Før et svar kan gives, er videre forskning dog påkrævet.

Hoveriets afløsning blev særdeles fordelagtig for godsejeren. Anskues udviklingen 1542–1657/58 i sin helhed, fik lensmanden i 1542 af fæsterne udenfor Visby sogn i Lø herred 17 dages avlingshoveri foruden kørselsforpligtelser, i 1657/58 fik godsejeren omtrent det samme i »restavlingshoveri«, gangdage og ægter, og hertil af en helgård 8 rdl. i afløsningspenge, svarende til en halv landgildesats. Men til en vurdering af afløsningens betydning for fæsterne savnes oplysninger om hoveriets omfang umiddelbart før 1612. Efter alt at dømme var det adskilligt mere omfattende end i 1542.

Heller ikke efter 1612 stod hoveriet stille. Særlig i 1656 udvidedes fæsternes byrder, hvorimod afløsningssatsen forblev konstant 1612 og fremefter. Og fordelene ved, at hoveriet var kontraktligt bestemt, vedblev at bestå. Fæsterne fik også visse fordele ved afløsningen.

Afløsningen var kombineret med udlejning af hovedgårds-

enge til fæsterne. Matriklen af 1664 regnede ikke disse enge med til hovedgårdstaksten.

Godsejeren på Trøjborg søgte ikke »at gøre sig sit gods nyttigt«, hverken ved spekulationsprægede salg af fæsternes naturalieydelse og hovedgårdens egenproduktion eller i den udvidede fortolkning af begrebet gods fra 1608, som gav mulighed for at foretage omstruktureringer på ejendommen med henblik på øget hovedgårdsdrift. Således fik denne vidtgående fortolkningsændring ikke betydning for det gods, af hvis sag den var udsprunget.

* Denne artikel er en forkortet udgave af en opgave til magisterkonferens III B ved Historisk Institut, Århus Universitet. Et eksemplar af den oprindelige opgave er tilgængeligt på Landsarkivet i Åbenrå.

Noter

1. Se f.eks. J. A. Fridericia i Danmarks Riges Historie, VI, Kbh. 1896–1902, s. 58–63, 67–69, H. Lund i Det danske Folks Historie, IV, Kbh. 1928, s. 99–114, E. Arup: Danmarks historie, II, Kbh. 1932, s. 595–610 og Fr. Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund 1500–1800, Kbh. 1978, s. 34, 49, 53, 71, 85.
2. E. Ladewig Petersen: Dansk social historie, 3, Kbh. 1980 og Fra domænestat til skattestat, Odense 1976. Ladewigs fortolkning er siden blevet bestyret af J. V. Jensens undersøgelse af godsstrukturen på Lolland, jvf. note 7.
3. Videre forskning i det nordslesvigske landbrug omkring 1600 er stærkt påkrævet, så skitsen har foreløbighedens karakter. *Søgård*: Trap: Danmark, X, 2, Tønder amt, Kbh. 1966, s. 752 og X, 3, Åbenrå-Sønderborg amter, Kbh. 1967, s. 921, 942, 944, 984–85, 994–98, 1010 og 1189f. *Gram*: C.E. Andersen: Grams historie, Kbh. 1926, s. 29–51 og 405–07. *Hans den Yngres område*: H. Wullenweber: Herzog Hans der Jüngere von Sonderburg, Apenrade 1945, s. 38–57 og upagineret tabel over godsopkøb. P. Kr. Iversen: *Gammelgård*, i: Sønderjyske Årbøger 1947, s. 92–142. *Livegenskabet*: J. Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805, Åbenrå 1963, s. 17–19.
4. Hoveriafløsningen i de kongelige og gottorpske dele: Utrykt foredragsmanuskript venligst udlånt af P. Kr. Iversen, Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, Kbh. 1941, s. 190f.
5. P. Kr. Iversen: *Møgeltønder Len 1536–1660*, i: Sønderjyske Årbøger 1943, s. 40–110.

6. Kronens Skøder, I, 1535–1648, Kbh. 1892, s. 216f. J. Hvidtfeldt: Trøjborg, i: Danske Slotte og Herregårde, 16, Kbh. 1967, s. 47f.
7. J.V. Jensen: Adelig godsstruktur i *Musse og Fuglse herreder* i 16.–17. århundrede, i: Landbohistorisk Tidsskrift, Bol og By, 2. rk. 4. bd., s. 85–123 og Adelsgodser i Vendsyssel og Hanherred i slutningen af 16. århundrede, i: Profiler i nordisk senmiddelalder og renæssance. Festskrift til Poul Enemark, Århus 1983, s. 255–76. *Møgeltønderhus*: Iversen: Møgeltønder Len, s. 58. *Gram*: Andersen anf. værk s. 36f og 47.
8. J. Hvidtfeldt: Vestslesvigske bønder i 1599, i: Sønderjyske Årbøger 1937, s. 48–110, Trap: Danmark, X, 2, s. 625f, 636. Kancelliets Brevbøger, Kbh. 1885–1968, 1586 16/6, 1596 6/6 og 1597 5/1.
9. M. H. Nielsen: Godske Rantzau og Selvejerne i Løg Herred, i: Sønderjyske Årbøger 1895, s. 225–50. Secher: Samling af Kongens Rettertings Domme 1605–1614, Kbh. 1885–86, s. 50–53. Landsarkivet Åbenrå, Trøjborg godsarkiv nr. 4–9, jordebøger 1604 og 1655.
10. Godsarkivet nr. 4–9, jordebøger 1580, 1582 og 1583.
11. Godsarkivet nr. 42, Opmåling af hovedgården 1600. Håndbog for danske lokalhistorikere, Viborg 1952–56, s. 197.
12. Hvidtfeldt: Trøjborg, s. 52.
13. Godsarkivet nr. 10, Matriklen 1664.
14. »Tegnelser over alle Lande«, i: Danske Magazin, 3. rk. 6. bd., Kbh. 1860, s. 321f. H. H. Fussing: Herremand og Fæstebonde, Kbh. 1942/1973, s. 212f. Kancelliets Brevbøger 1551 10/4.
15. H.F. Rørdam: Bidrag til Oplysning om den jydsk Bondestands Vilkaar i Frederik II's Tid, i: Samlinger til jydsk Historie og Topografi, 1. rk., 7. bd., 1878–79, s. 107–10. Kancelliets Brevbøger 1586 6/7.
16. Kancelliets Brevbøger 1607 27/2.
17. Sst., 1607 11/9.
18. Secher anf. værk, s. 104–96.
19. E. Ladewig Petersen: Rigsråd og adelsopposition 1588, i: K.J.V. Jespersen (red.): Rigsråd, adel og administration 1570–1648, Odense 1980, s. 157–59, 167.
20. M.H. Nielsen anf. afh., s. 246.
21. Alle i godsarkivet nr. 19, Hoverikontrakter 1612–56.
22. Hvidtfeldt: Trøjborg, s. 54.
23. Sønderjyllands Historie, III, Kbh. 1940–42, s. 48.
24. Fussing anf. værk, s. 241–46.
25. Ved multiplikationen af hver helgårds hoveriydelse med antallet af helgårde er jordebogen 1655 lagt til grund.
26. Godsarkivet nr. 10.
27. *Stenderup å*: Antagelig i Siversted sogn på grænsen mellem Flensborg og Gottorp amter (J.P. Trap: Hertugdømmet Slesvig, II, Kbh.

- 1864/1975, s. 472). Muligvis også Stenderup Bæk i Jernved sogn, Ribe amt, lige nord for Kongeåen ved Gredstedbro (Trap: Danmark, IX, 2, Ribe amt, Kbh. 1965, s. 1033).
28. E. Ladewig Petersen: Adelige herregårdsregnskaber fra 1600-tallet, i: Hilsen til Hæstrup, Odense 1969, s. 91–109.
 29. Godsarkivet nr. 26.
 30. Iversen: Møgeltønder Len, s. 81.
 31. P. Kr. Iversen: Konge- og hertugkøer i Sønderjylland omkring 1600, i: Festskrift til Troels Fink, Odense 1982, s. 63–74.
 32. Kancelliets Brevbøger 1589 28/6 og 1594 8/6.
 33. Regnskabet befinder sig i godsarkivet nr. 27.
 34. A. Lassen: Skæbneåret 1659, Århus 1958, s. 133–34. Hvidtfeldt: Trøjborg, s. 51.
 35. Lassen anf. værk s. 99f. Andersen anf. værk s. 49.
 36. Godsarkivet nr. 42, hollænderikontrakt 1654. Andersen anf. værk s. 44.
 37. Godsarkivet nr. 10.

Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten

Var landmilitstjenesten i stavnsbåndstiden en ringe byrde?

Af *Jens Holmgaard*

Indledning

Som bekendt var det forordningen af 4. februar 1733 om genoprettelse af landmilitsen, der – efter gængs opfattelse – samtidig indførte stavnsbåndet. Måske forholder det sig i virkeligheden ikke helt så enkelt. Men det er en anden sag, som jeg ikke skal sige andet om her, end at bl.a. forordningen af 5. marts 1731 »Anlangende at holde det unge mandskab ved jordegodset i Danmark« nok fortjener noget mere opmærksomhed, end den hidtil har fået.¹

Der er i tidens løb sagt og skrevet mangt og meget om stavnsbåndet og den dybe fornedrelse af bonden, det medførte. Måske nu og da også lidt mere, end der strengt taget er dækning for. Men det er påfaldende, så enige historikerne samtidig har været om at fremhæve, hvor ringe en byrde landmilitsen i

Jens Holmgaard, fhv. landsarkivar for Nørrejylland, f. 1920. Har bl.a. udgivet *Indberetninger om kornavlen i Danmark 1778* (BOL og BY 3, 1962), *Viborg landstings skøde- og pantebog 1624–37*, 1964, og *Fæstebonde i Nørre Tulstrup, Christen Andersens dagbog 1786–1797*, 1969; har bl.a. skrevet *De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne* (i *Erhvervs-historisk Årbog* 1954), *Landboreformerne – drivkræfter og motiver* (i *Fortid og Nutid* 1977), *Brændevinspolitikken i Danmark 1757–1776* (i *Skog och brännvin. Studier i näringspolitisk beslutfattande i Norden på 1700-talet*, 1984); har redigeret BOL og BY 1962–74 og *Excerpta Historica Nordica 1962–68*. Desuden skrevet talrige andre afhandlinger og anmeldelser om arkivhistoriske, landbohistoriske og finanshistoriske emner.

sig selv var for de udskrevne bønderkarle. Nogle har næsten undret sig over, at den var så upopulær, ja forhad. Det kunne da i hvert fald ikke skyldes tjenesten i sig selv, som jo kun bestod af lidt eksercits om søndagen bag kirken efter gudstjenesten! Så grunden måtte altså søges andre steder, fx i den barske behandling, karlene fik af de underofficerer, som eksercerede dem. En rå tiltale, et rap af stokken i ny og næ, for ikke at tale om en lille ridetur på træhesten eller et ophold ved skampælen. Hertil måske til tider frygt for, at det en dag kunne blive alvor, så man måtte i felten med alvorlig risiko for liv og lemmer og i hvert fald med sikkerhed for hårde strabadser, afsavn og rent umenneskelig behandling. Jeppe på Bjerget og Jakob Skomager havde jo begge, som man vil huske, været med ved belejringen af Wismar i 1711 og vist også i det blodige slag ved Gadebusch året efter.²

Spørgsmålet er nu, om det er nødvendigt at søge forklaringen på militstjenestens upopularitet i disse forhold *alene*. Det kunne vel ikke tænkes, at eksercitspligten i sig selv var mere byrdefuld, end man hidtil har tænkt sig?

Historikernes syn på militstjenesten

Inden vi vender tilbage til dette spørgsmål, skal vi se lidt nærmere på de udtalelser, der er fremsat om militstjenesten. Jeg har ikke foretaget nogen udtømmende gennemgang af den historiske litteratur og da slet ikke af de historiske lærebøger. Jeg har dog eftersat flere forfattere end de anførte, men blot for at måtte konstatere, at de ikke har udtalt sig om netop dette spørgsmål. Det gælder fx C.F. Allens »Haandbog i Fædrelandets Historie.« Fremhævelserne i de anførte citater er med en enkelt undtagelse mine.

De fleste, som har udtalt sig om landmilitstjenesten, har gjort det i forbindelse med omtale af Frederik 4.s forordning af 22. februar 1701 »Om landmilitiens indrettelse udi Danmark.« Ved denne forordning genoplivedes landmilitsen, som i sin ældre skikkelse fra Christian 4.s tid var ophørt efter Den Skånske Krig (1675–79).³ Hver 20 tønner bondehartkorn uden for rytterdistrikterne skulle herefter udgøre et lægd og stille en soldat til tjeneste i 6 år. Og militstjenesten bestod i, at den udskrevne karl, der fortsat tjente hos en bonde i lægdet, mødte

på sin beordrede eksercerplads til eksercits hver søndag året rundt undtagen i de 2 perioder fra 1. februar til 30. april og fra 24. juni (St. Hans) til 31. august, hvor han kun skulle møde hveranden søndag. Men desuden skulle han møde på følgende helligdage: Kristi Himmelfartsdag, 2. og 3. pinsedag, St. Mikselsdag (29. september), Alle Helgensdag (1. november), 2. og 3. juledag og Helligtrekongersdag (6. januar). I alt ca. 50 søn- og helligdage. Om sommeren skulle der ekserceres i 2, om vinteren i 1 time hver gang. Desuden skulle soldaten deltage i gudstjenesten i kirken ved eksercerpladsen.⁴

Man skal være opmærksom på, at fritagelsen for eksercits hveranden søndag i de 2 perioder af året ikke skete for karlenes skyld og altså ikke var fridage for dem, men først og fremmest af hensyn til landbrugsarbejdet.⁵ Desuden skete fritagelsen på grund af de 4 årlige kompagnisamlinger, som skulle supplere den lokale eksercits og vænne officerer og mandskab til at operere i større enheder. Kompagniovelserne, der hver varede en dag, skulle foregå på søn- og helligdage i februar, juni, juli og september. Men hertil kom hver gang for de fleste, der jo ikke boede nær ved samlingspladserne, et par dage til hen- og hjemmarch. Endelig skulle der også være plads til samling en gang om året af hele regimentet til øvelse i 6 dage, hvortil der naturligvis medgik endnu længere marchtid, da afstandene til samlingspladsen kunne være store.

I disse oprindelige bestemmelser skete der i den følgende tid en del ændringer, bl.a. ved forordningen af 30. december 1702 »Om adskilligt landmilitien i Danmark angaaende«. Efter nogen tids tjeneste kunne militssoldaterne herefter fritages for en del af den lokale eksercits, men på den anden side øgedes de større samlede øvelser. 2 af de oprindelige 4 kompagnisamlinger blev forandret til 2-dages bataljonsøvelser, dvs. samling af 4 kompagnier. Alt i alt medtog kompagni-, bataljons- og regimentsøvelser altså herefter 12 dage om året foruden marchtiden hen og hjem, der alt efter soldaternes bopæl udgjorde fra 8 til 18 dage i alt.⁶

Om denne militstjeneste udtalte nu *A.D. Jørgensen* i 1882 i »40 Fortællinger af Fædrelandets Historie«, fortælling nr. 29 om »Bondens Frigørelse«: »Det var kun en slægt, hvis fædrelandskærlighed og selvfølelse var sunken til et uselt lavmaal, der kunde beklage sig over *de højst ubetydelige øvelser*, som »militzen« paalagde de udskrevne; hin værnepligt var *kun*

ringe i forhold til, hvad nu hele landets ungdom maa finde sig i.«

Mere konkret end A.D. Jørgensen gjorde det i denne meget generelle bedømmelse og også med større forståelse for bønderkarlenes frygt for landmilitsen udtalte *Edvard Holm* sig i 1891 i Danmark-Norges Historie, I, s. 357f.: »Regeringen havde søgt at indskrænke den tjeneste, der krævedes i fredstid, til det mindst mulige. Soldaten kunde blive i sin hjemstavn som tjenestekarl ... Han behøvede *kun* at møde et par timer til eksercits et vist antal søndage og *nogle faa dage* om aaret til kompagniovelser, batalionsøvelser og regimentsøvelser. Men forholdene havde skabt en uvilje mod den hele institution, som det viste sig umuligt at faa bugt med ... selv efter Den Store Nordiske Krigs [1709–20] ophør. Højst uheldigt var det ogsaa, at en af skyggesiderne ved den, det prygleri, som officerer og endnu mere underofficerer, brugte imod soldaterne, blev ved at holde sig.« Prygl, siger *Holm* videre, var datidens mennesker jo ellers godt vant til, både eleverne i skolerne, håndværkslærlingene og bønderkarlene ved hoveriet. »Men dog skræmmedes befolkningen ved den militære brutalitet, der var bleven opfostret i det 17. aarhundredes hvervede hæere og derfra ogsaa havde smittet i landmilitsens regimenter.«⁷

Endnu mere konkret, men dog ikke helt præcist skrev *Otto Christensen* i 1933, trykt 1945, i Det danske Landbrugs Historie, V, s. 69, hvor han ogsaa omtaler eksercerpladserne: »Den egentlige soldatertjeneste synes *ret lemfældig*; soldaterne forblev i deres pladser paa landet; de mødte *kun* til de militære øvelser om søndagen efter endt gudstjeneste, om sommeren hver søndag i 2 timer, om vinteren hveranden søndag i 1 time. Øvelsepladserne laa spredt, saa soldaterne *ikke havde langt* fra hjem til øvelseplads. Udover de hjemlige øvelser holdtes større, samlede batalions- og regimentsøvelser i alt 10 à 12 dage om aaret. Det er imidlertid en kendsgerning, at militstjenesten var frygtet og afskyet. Hertil bidrog væsentlig den raa og umenneskelige behandling, mandskabet sædvanlig var genstand for fra befalingsmændenes side; men ogsaa bevidstheden om, at den indrullerede soldat var pligtig sin tjenestetid ud at forblive i lægdet eller sognet, skabte uvilje.«⁸

Knud Fabricius udtaler sig i 1942 i *Schultz Danmarkshistorie*, III, s. 441 ganske summarisk og meget bagatelliserende: »Tjenesten strakte sig over seks aar, men var *saare lempelig*,

da det var meningen, at bønderkarlene samtidig skulde arbejde ved landbruget. Den bestod derfor *kun i et par timers eksercits om søndagen bag kirken efter gudstjenesten.*«

Også meget summarisk og ikke helt præcist siger *Gunnar Olsen* omkr. 1950 i *Historikergruppens Danmarkshistorie*, I, s.391: »Selvom tjenesten *kun* bestod i eksercits hver søndag eftermiddag og en større manøvre engang om året, blev den hurtig upopulær blandt bønderkarlene.«

En stærkt bagatelliserende og samtidig meget populært formet beskrivelse findes i 1960 hos *F.C. Kålund-Jørgensen* i *Fortællinger af Vort Folks Historie*, III. s. 266f.: »Derfor udstedte han [Frederik 4.] i 1701 en lov, der påbød bønderne at udruste 15.000 *hjemmeværnssoldater*. Deres tjenestetid skulle være på 6 år. De skulle dog ikke bo på kaserne som soldater i vore dage. De skulle bo hjemme på deres gårde og *kun møde om søndagen efter gudstjenesten og holde øvelser bag kirken* under ledelse af officerer.«

Blandt dem, der har udtalt sig om tjenesten i landmilitsen efter 1701-ordningen, skal endelig nævnes *Fridlev Skrubbeltrang* som i 1978 i »Det danske landbosamfund 1500-1800«, s. 148 også inddrager godsejerne i kredsen af dem, der generedes af landmilitsen. I øvrigt finder han ikke, så lidt som nogen af de foregående, at tjenesten i sig selv kunne være særlig byrdefuld: »Mange godsejere følte sig hårdt ramt af en forordning, der faktisk medførte, at på Øerne hver tredie, i Jylland hver fjerde eller femte gård måtte stille en soldat. Selve tjenesten var *ikke mere tidkrævende*, end at de udskrevne stadig kunne tjene som karle i deres hjemstavn, 1 à 2 timers eksercits hver eller hveranden søndag, alt efter årstiden – *det var alt*. Men landmilitsen fik et ilde ry. Selv om befalingsmændene blev advaret mod at behandle soldaterne »med nogen haardhed, skældsord, hug og slag«, var [FS.s fremhævelse] prygl dog tilladt, og udeblev en soldat, kom skampælen eller træhesten i anvendelse.«

Da landmilitsen efter en kortvarig nedlæggelse (fra 30. oktober 1730) blev genindført ved forordningen af 4. februar 1733, fik den en noget anden skikkelse end landmilitsen efter 1701-forordningen, der også i årenes løb var undergået en del ændringer, bl.a. også hvad lægdernes størrelse angår. Efter 1733-forordningen skulle lægderne være på 60 td. hartkorn. Det gav en mandskabsstyrke på godt 5.000 mand mod godt 15.000 i

1701. Disse 15.000 mand havde været fordelt på 7 infanteriregimenter: 2 sjællandske, 1 fynsk og 4 jyske (stort set et for hvert stift; i Viborg-regimentet indgik dog – ejendommeligt nok – mandskabet fra Lolland-Falster, der udgjorde 2 bataljoner). Til disse 7 fodregimenter kom efter forordningen af 31. december 1701 på ryttergodset 2 landdragonregimenter: et sjællandsk og et jysk. Efter 1733-forordningen deltes den samlede styrke i 4 infanteriregimenter: 1 sjællandsk, 1 fynsk og 2 jyske. Fyn afgav dog tillige mandskab til både det ene sjællandske og det sydjyske regiment. Landdragonregimenterne blev ikke genoprettet. Tjenestetiden fastsattes nu til 8 år mod 6 år i 1701.⁹

Men ligesom mandskabsstyrken var stærkt reduceret i forhold til 1701-ordningen, var også den lokale eksercits og de større samlede øvelser af noget mindre omfang. Fra 15. april til 30. maj og igen fra 1. juli til 30. september, altså i 4½ måned, var der kun eksercits hver 4. søndag, den øvrige del af året hver søndag. Eksercits på andre helligdage omtales ikke i forordningen. Det samlede antal eksercitsdage var således ca. 40 mod 50 efter den gamle ordning. Eksercitsen skulle som før være 2 timer om sommeren og 1 time om vinteren. Efter 2 års tjeneste opnåede soldaten nogen nedsættelse, nemlig fritagelse i bondens pløjetid, som dog ikke er nærmere præciseret, og desuden hveranden søndag. Efter 3 år og tjenesten ud nedsattes eksercitspligten yderligere til den første søndag i hver måned. De samlede øvelser blev i første omgang fastsat til 1 kompagnisamling på 3 dage iberegnet hen- og hjemmarch og 1 regiments- eller bataljonssamling på 6 dage inkl. marchdagene.¹⁰

At der med disse bestemmelser er tale om en vis lempelse i eksercits- og øvelsesforpligtelserne i forhold til tidligere, er indlysende. Spørgsmålet er blot, om den set fra de udskrevne bønderkarles synspunkt helt eller delvis opvejedes af andre forhold. Herom senere, når vi har hørt, hvad historikerne har at sige om militstjenesten efter 1733-forordningen.

Her møder vi igen *Edvard Holm*, som omkr. 1900 i Danmarks Riges Historie, V, s. 168 skriver: »Da soldaterne forblev som tjenestekarle i det distrikt, hvortil de hørte, og *øvelserne kun var yderst faa*, var soldatertjenesten nu ligesom tidligere *meget lemfældig*.« Men nu knyttede der sig altså et lovformeligt fastslået stavnsbånd, med alt hvad dette indebar, til tjenestepligten.¹¹

Kort efter, i 1904, skrev *Johan Ottosen* i »Vor Historie« (III, s. 56), det værk som vist bortset fra A.D. Jørgensens »40 Fortællinger« blev læst i de videste kredse og derved i særlig grad kan have været med til at forme den folkelige opfattelse: »Den militære byrde, som herved lagdes paa den danske landbefolkning, var vel i sig selv *ikke særlig stor*; for hver 60 tdr. hartkorn skulde stilles en soldat, som skulde staa i rullen i 8 aar, men *kun* indkaldes til *faa øvelsesdage*. Men hertil var knyttet en række andre bestemmelser, som gjorde *denne ringe soldatertjeneste* til en forbandelse for bondestanden. For det første skulde alle bondekarle i alderen fra 14 til 36 aar indføres i reserveruller og i hele den tid vedblive at bo paa det gods, de tilhørte; derved indførtes for den danske landalmue et lovlig paabudt stavnsbaand. For det andet fik herremændene ret til at udpege de karle, der skulde udtages til soldater; det gav godsejeren en ret til vilkaarlig at raade for den enkelte bondes skæbne i et omfang, som aldrig før havde været kendt.«

I 1938 citerer *Johan Hvidtfeldt* i afhandlingen »Stavnsbaandet, dets forudsætninger og virkninger« (i Vejle Amts Aarbøger, 1938, s. 17) godsejer Gerhard Hansen de Lichtenberg på Engelsholm for denne udtalelse fra 1768: »Det er en bekendt sag, hvor utidig og taabelig en frygt, der er iblandt bønderne og deres drengebørn for soldateriet, og af hvilken aarsag mange af det bedste mandskab, der ikke har forældre, som kan tænke at skjule dem eller hos husbonden at faa dem befriet, naar de skulde indskrives, aarlig desertere ad Holsten og Holland til.« Og for egen regning føjer *Johan Hvidtfeldt* hertil: »Da soldatertjenesten jo *kun* bestod i eksercits om søndagen, senere i en aarlig indkaldelse, *forstaar man paa en maade godt godsejerens undring*.«

I Politikens Danmarks Historie, 6, s. 192 skriver *Svend Cedergreen Bech* i 1965: »Tjenesten var dog i fredstid *ingenlunde tyngende*: et par timers eksercits hver søndag efter kirketid; i så- og høsttid kun hver tredie søndag. Men den hårde disciplin og de barbariske straffemetoder virkede skræmmende.«

I en anmeldelse i dagbladet »Information« den 16. januar 1979 af Fridlev Skrubbeltangs ovennævnte bog skriver *Troels Dahlerup*: »I det hele taget forekommer det mig tragisk, at dette næsten uigennemførlige tvangssystem [stavnsbåndet] – som mere end noget andet har stået som symbol på bondens fornedrelse – til formål havde at skabe en milits af vist yderst

beskeden militær værdi; og at denne tjeneste (*der i praksis vist lå på niveau med, hvad en nutidig hjemmeværnsmand frivilligt forpligter sig til*) derved fik et så ilde ry.«

Endelig skriver *Ole Feldbæk* i 1982 i *Gyldendals Danmarks Historie*, IV, s. 102: »Oprindelig havde militstjenesten *kun* bestået af nogle få timers eksercits hver søndag efter kirketid, suppleret med en kortvarig årlig øvelsesindkaldelse. Militstjenesten var således *mere en gene end en egentlig byrde*, og noget afgørende pressionsmiddel gav det næppe nogen godsejer i hænde over for en karl eller husmand. Et pressionsmiddel blev stavnsbåndet først, efterhånden som militssoldater i stigende antal blev udskrevet til egentlig og langvarig militærtjeneste« (som det skete længere fremme i århundredet).

Kritik af historikernes syn på militstjenesten

Med al respekt for de nævnte historikere og med den selverkendelse, at man jo sagtens kan optræde som deres overlegne dommer, når man nærlæser dem efter, at man tilfældigt er bragt på sporet af deres vildfarelse, skal jeg her underkaste deres udtalelser en foreløbig bedømmelse alene ud fra de trykte forordninger om landmilitisen.¹²

Det indtryk man får er, at næppe mange af dem har set særlig grundigt på forordningerne, men at de stort set har støttet sig på forgængernes opfattelse. Om et systematisk studium af alle relevante forordninger er der næppe tale i noget tilfælde.

Det synes som om den herskende tradition kan være grundlagt hen mod slutningen af forrige århundrede af henholdsvis A.D. Jørgensen og Edvard Holm, hvis opfattelser man siden har gengivet i mere eller mindre stram eller overbroderet skikkelse og undertiden med ret upræcise oplysninger om eksercitsens og de samlede øvelsers omfang. Om dette udtaler A.D. Jørgensen sig slet ikke. Edvard Holm taler summarisk om »et vist antal søndage«, men fx ikke om de øvrige helligdage. Desuden skelner han ikke mellem eksercitsens forskellige varighed sommer og vinter. Otto Christensen er i den henseende mere præcis, men siger til gengæld fejlagtigt, at karlene om sommeren mødte hver søndag, om vinteren kun hveranden. Og så oplyser han udtrykkeligt, at soldaterne ikke havde langt fra hjem til øvelsesplads. Om netop dette spørgsmål mere se-

ner! Knud Fabricius synes nærmest at fortsætte A.D. Jørgensens stærkt bagatelliserende linie og bringer vistnok som den første udtrykket »bag kirken efter gudstjenesten« ind i billedet. Mon ikke de fleste læsere heraf uden nærmere overvejelser om det sandsynlige heri slutter – det har jeg selv tidligere gjort – at der var en eksercerplads ved hver kirke for sognets udskrevne karle, som altså blot måtte blive tilbage efter gudstjenesten 1 à 2 timer? Det svarer jo nogenlunde til Otto Christensens udsagn, at soldaterne ikke havde langt fra hjem til øvelsesplads. Skønt Gunner Olsens udtalelse er yderst summarisk, rummer den 2 direkte fejl: »hver søndag« og større manøvre »en gang om året.« F.C. Kålund-Jørgensens fremstilling indeholder en udpræget overbrodering og minder for så vidt om A.D. Jørgensens ved at sætte militstjenesten i forhold til samtidens soldatertjeneste. I øvrigt er den udflydende og upræcis. Vendingen »påbød bønderne at udruste« er i flere henseender uanvendelig på de faktiske forhold. At tale om »deres gårde«, når det drejer sig om tjenestekarle, er heller ikke heldigt. Endelig gentager han den af Fabricius lancerede vending »efter gudstjenesten ... bag kirken.« Fridlev Skrubbeltang adskiller sig som nævnt fra de øvrige ved at inddrage godsejeren og ved, prisværdigt og karakteristisk for ham, at tage statistikken til hjælp for at oplyse, hvor generende 1701-landmilitsten har været for godsejerne og – underforstået – vel også for bønderne, men måske ikke så meget for karlene selv (»det var alt«!). Han citerer hovedforordningen af 22. februar 1701, men synes i øvrigt at bygge på den traditionelle opfattelse.

Kun Edvard Holm har udtalt sig særskilt om både den gamle landmilitstjeneste fra 1701 og den nye fra 1733. Ingen af de citerede forfattere har i øvrigt foretaget sammenligninger mellem den gamle og den nye. Johan Ottosen nævner de nye lægders størrelse og den forlængede tjenestetid, men går ellers ikke ind på detaljer omkring »denne ringe soldatertjeneste«. Johan Hvidtfeldt knytter sin personlige kommentar til en godsejerudtalelse så sent som 1768, men synes i øvrigt helt at bygge sin opfattelse på traditionen. Da hans bedømmelse findes i en specialafhandling om stavnsbåndet, kunne man måske her have forventet en stærkere tilskyndelse til selvstændig og dyberegående undersøgelse af forholdet end hos de forfattere, hvis bedømmelse indgår i en bredere frem-

stilling, og som derfor i højere grad må bygge på andres forskning. Det gælder fx for Cedergreen Bech, som dog for egen regning med et »ingenlunde« sætter en tyk streg under, at militstjenesten ikke var tyngende. Desuden er hans »hver tredie søndag« i så- og høsttid vist af egen opfindelse. Af Troels Dahlerups udtalelse, som er fremsat i en dagbladsanmeldelse, vil det vel være særlig uretfærdigt at kræve andet end gengivelse af den traditionelle opfattelse. Lidt pudsigt, men vel helt tilfældigt, bringer også han hjemmeværnet ind i billedet som en nutidig pendant. Det sker dog på mere forsvarlig måde end hos Kålund-Jørgensen. Også Ole Feldbæks bedømmelse synes at hvile på traditionen. Da han imidlertid drager videregående konsekvenser heraf om militstjenesten som pressionsmiddel i godsejernes hænder, bliver sagen nok lidt mere betænkelig. Og herved understreges betydningen af, at traditionen underkastes et kritisk eftersyn.

Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten

Meget tyder på, at historikerne ikke hidtil nærmere har overvejet det spørgsmål: Hvor langt havde de udskrevne bønderkarle i grunden til den ugentlige eksercits? Ja, nogle af dem synes jo ligefrem at gå ud fra som en selvfølge, at eksercitsen for dem alle foregik ved sognets egen kirke. Og så forstås det jo bedre, at man kunne mene, at det var en ringe byrde – bortset altså fra korporalernes råhed, pryglene og rideturene på træhesten.

Men efter at K.C. Rockstroh i årene 1909–26 havde udsendt sit 3-binds værk »Udviklingen af den nationale Hær i Danmark«, har man i hvert fald haft mulighed for at være bedre underrettet. Han oplyser (II, s. 404), at der efter 1701-forordningen var 3–4 sogne i hvert eksercerpladsdistrikt. Og herefter kan man ved et blik på et Danmarkskort med sogneangivelser umiddelbart se, at de fjernestboende bønderkarle kunne have ganske langt til deres ugentlige eksercits. Side 422 i samme bind kan man endog læse, at 4 mand i Rørvig i Odsherred havde 2½ mil (ca. 18 km) til deres eksercerplads.

Når talen dernæst er om 1733-forordningen, hvor militsstyrken kun var en trediedel af 1701-styrken, kan man næsten på forhånd slutte, at eksercerpladserne må have ligget endnu

mere spredt, hvis ikke antallet af underofficerer skulle være meget stort og tallet på karle til hver eksercerplads meget lille. Tallet på udskrevne karle pr. sogn kunne variere fra 1 til ca. 10 og var typisk 2-3.¹³ Og hos Rockstroh (III, s. 108) kan man se, at der blev foreskrevet 6 eksercerpladser pr. kompagni, svarende til antallet af korporaler. Da hvert af de 4 regimenter bestod af 12 kompagnier, 48 i alt, kan det heraf sluttes, at der i hele Danmark skulle være 288 eksercerpladser, svarende til ca. 6 sogne til hver i gennemsnit, men i tyndt befolkede egne ofte flere.¹⁴ Rockstroh henviser samme sted til en skrivelse fra de kommissærer, som i marts 1733 skulle forestå inddelingen i Jylland, og som påpeger, at dette ville medføre, at karlene i mange jyske egne ville få 4-5 mil til eksercerpladserne.

Den skrivelse, Rockstroh henviser til, var fra stiftamtmand i Ribe, tidligere overkrigssekretær Christian Carl von Gabel og amtsforvalter i Randers, land- og krigskommissær Hans Folsach, som ved missive af 6. marts 1733 og instruks af samme dato fik ordre og anvisning på at indrette det søndre jyske nationale regiment, der stort set skulle omfatte Århus og Ribe stifter samt det vestlige Fyn. Blandt instruksens bestemmelser var også den, at de skulle udpege 6 eksercerpladser for hvert kompagni beliggende således, »at mandskabet, som der henhører, ej med alt for lang march vorder besværet, men inden aftenstid igen kan komme til sit hjem tilbage.«¹⁵

Allerede i den omtalte skrivelse af 13. marts 1733 gjorde Gabel og Folsach kongen opmærksom på nogle problemer, der krævede yderligere stillingtagen. Og samtidig pegede de altså på, at

»landet og især Riber stift er af saa vidtløftig begreb, at naar et compagnie der ikkuns skal have 6 exercerpladser, kan det for mandskabet ej bedre udfalde, end at jo de fleste vil faa en 3, 4 til 5 miles vej at marchere. Naar nu deslige ved besværlige veje, mange aaer og bækker i efterhøsten, vinteren og foraaet haver didhen fuldført sin gang, tilbragt et par timer ved den dem fornødne undervisning, er den korte dag snart borte, og dem alene den mørke aften og nat forhaanden, igen at gaa tilbage, og om de end ved regn, sne og slud exponerede livet, var det dem umuligt at fuldende deres gang.«

Kommissærerne foreslår derfor, at man i sådanne egne indretter 2 eksercerpladser for hver underofficer og indskrænker

eksercitsen i hvert halvdistrikt til hveranden søndag på skift. Det ville ganske vist, indrømmer man, blive lidt mere besværligt for underofficererne, men de har jo i øvrigt hele ugen for sig selv. Til gengæld ville det være en stor lettelse for soldaten, der må tilbringe *sin* uge »i bondens gerning med møje og arbejde ... mange slette steder bekymmerlig.« Og ved denne »højlig fornødne forlindring« vil bønderkarlene opmuntres så meget, at »exercitien falder dem saa meget bedre ved.« De afstande, som kommissærerne anfører i deres skrivelse, må dog vel, hvad Rockstroh ikke synes at gå ud fra, forstås som den samlede strækning hen og hjem. Kongens svar af 8. maj 1733 var et afslag, dog med et beskedent håb forude: »... ang. den anden post om exercerpladsernes indrettelse til bekvemmelighed for det did henhørende mandskab, da ville vi ... at det med samme exercerpladser for det første skal forblive ved de sex, som efter forordningen skal ordineres, men skulde det siden findes, at samme blev altfor vidtløftige paa nogle steder, saa kan det af samtlige sessionsdeputerede til videre foranstaltning ... vorde indberettet.«¹⁶

Se, nu tegner situationen for de udskrevne bønderkarle sig nok knap så lyst! Op til 40 km at tilbagelægge 40 søndage om året i al slags vejr og føre ad tunge og besværlige, ofte oversvømmede veje. Og så har kommissærerne endda glemte at omtale, at deltagelse i gudstjenesten (af mindst et par timers varighed) forud for eksercitsen var obligatorisk efter gældende helligdagslovgivning. Selv ad nutidens gode veje og i ordentligt vejr er en dagsmarch heroveni på 35–40 km ingen spøg. Om vinteren ad datidens veje var den, som kommissærerne rigtigt påpeger, umenneskelig. Man kunne naturligvis forestille sig, at Gabel og Folsach trods alt har smurt lidt for tykt på, med bemærkningen om ligefrem livsfare. Jamen, så hør – som et eksempel på de jyske vejes beskaffenhed – hvad en embedsmand på inspektion godt 80 år senere i 1817 indberettede til Danske Kancelli om vejene i Rinds herred i Viborg amt:

»Den almindelige landevej fra Viborg til Aalborg, som gaar gennem dette herred, kender jeg ikke nøje til, da jeg ej har passeret den undtagen et lidet stykke ved Løvel bro, og her var den kun maadelig; men bivejene er yderst slette og gaar næsten bestandig over heder, hvor man formedelst det paa mange steder næsten aldeles sammengroede lyng ej kan se de store huller, der ofte er i samme. En aa, som løber tværs

igennem Rinds herred, gør formedelst dens vandløb vejene på mange steder saaledes, at de efter mit begreb om vinteren maa være aldeles ufremkommelige. Dette er især tilfældet ved Laastrup, hvor den almindelige kirkevej er over en bro, der er anbragt over aaen, men i en lang strækning på begge sider af broen er vejen saaledes, at vandet i oktober maaned, da jeg passerede den, skønt det dengang dog endnu ikke havde regnet noget synderligt, næsten gik ind i vognen, og præsten i Laastrup forsikrede mig, at om vinteren, naar hans konfirmander fra Skals sogn eller de paa hin side liggende gaarde skulde besøge ham, maatte de vade gennem vandet til lige under armene, hvilket naturligvis paa sundheden maa være højst nedbrydende.«¹⁷

Man kan nok antage, at denne beskrivelse også dækker forholdene i mange andre jyske egne, og at tilstanden ikke var bedre i 1733.

Når kommissærerne for det enkelte landmilitarsregiment havde foretaget deres inddeling og regulering, skulle de udfærdige en såkaldt hoved- og lægdsrulle, som bl.a. også indeholdt oplysning om, til hvilke eksercerpladser de enkelte sogne og landsbyer skulle høre. Rullen udfærdigedes i 7 eksemplarer, opdelt i større eller mindre enheder alt efter, hvem der skulle have den. Følgende skulle have hver et eksemplar: kongen, krigskancelliet, landetatens generalkommissariat, obersten for regimentet, amtmanden eller amtstuen, landkommissæren selv og hvert kompagnis chef. De fleste af disse ruller må anses for at være gået tabt, i hvert fald hos de lokale myndigheder. I Landsarkivet for Nørrejylland, hvor adskillige burde findes, er kun 2 bevaret. Det er den, som er afgivet til amtmanden i Kalø amt over Mols Sønder og Nørre herreders kompagni af det søndre jyske nationale regiment, og den som amtmanden over Dueholm, Ørum og Vestervig amter har modtaget, og som omfatter 1 $\frac{3}{4}$ kompagni af det nordre jyske nationale regiment, som skulle udskrives på Mors og i Thy.¹⁸

På grundlag af den sidstnævnte hoved- og lægdsrulle kan man danne sig et helt præcist billede af eksercerdistriktsinddelingen i disse nordvestjyske områder.

De 2 herreder – Sønder og Nørre – på Mors samt den sydlige del af Refs herred med Thyholm udgjorde Sønder- og Nørre herreders kompagnis distrikt og den nordlige del af Refs herred samt Hassing, Hundborg og Hillerslev herreder Hillerslev

Kort over den sydlige del af Mors, Jegindø og Thyholm, omfattende eksercerpladserne i Vejerslev, Lødderup, Solbjerg og Hvidbjerg med tilhørende sogne. – Gengivet efter Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660. Grundkort 1682/83.

og Hundborg herreders kompagnis distrikt, bestående af henholdsvis 105 og 82 mand. Det første af disse kompagnier havde 6 eksercerpladser som foreskrevet. Det andet havde i Vestervig amt kun 4. De øvrige 2 pladser med resten af mandskabet hørte under amtmanden over Åstrup, Børglum og Sejlstrup amter og er derfor ikke medtaget i denne rulle.

De 6 eksercerpladser for Mors Sønder og Nørre herreders kompagni med tilhørende sogne var: 1. *Vejerslev* (Jegindø, Vester Assels, Øster Assels, Vejerslev, Rested, Hvidbjerg og Karby), 2. *Lødderup* (Rakkeby, Tæbring, Ovtrup, Mollerup, Elsø og Ørding), 3. *Solbjerg* (Dragstrup, Skallerup, Solbjerg, Sundby, Øster Jølby, Galtrup, Bjergby og Erslev), 4. *Flade* (Tødsø, Alsted, Sønder Dråby, Flade, Ejerslev og Sejerslev), 5. *Hvidbjerg* (Odby, Hvidbjerg og Søndbjerg), 6. *Gettrup* (Bodum, Ydby, Gettrup, Helligsø, Vestervig og Heltborg). De 4 eksercerpladser i Vestervig amt for Hillerslev og Hundborg herreders kompagni med tilhørende sogne var: 1. *Bested* (Hurup, Hassing, Bested, Grurup, Ørum, Lodbjerg, Visby, Villerslev og Hvidbjerg Vesten å), 2. *Snedsted* (Skyum, Hørdum, Stagstrup, Harring, Sønderhå, Snedsted, Hørsted, Nørhå og Skjoldborg), 3. *Sjørring* (Hundborg, Sjørring, Torsted, Vang, Tilsted, Thisted, Skinnerup, Øster Vandet og Nors), 4. *Hillerslev* (Ræer, Tved, Hillerslev, Kåstrup, Sennels, Hunstrup, Østerild og Hjarremål).

Ved kompagniovelserne havde de 2 kompagnier samlingspladser i henholdsvis Lødderup og Thisted.

Det er klart, at mandskabet alt efter bopæl havde meget forskellige afstande til eksercerpladserne og samlingspladserne. For dem, der tjente i eksercersognets kirkeby, kan den traditionelle opfattelse af militstjenestens byrde vel nogenlunde holde stik. Men helt sikker kan vi nu ikke være. For ét var forskrifter, et andet deres efterlevelse. Det kan vi konstatere på et, i denne forbindelse, så uventet sted som forordningen af 12. marts 1735 »Om sabbathens og andre helligdages tilbørlige helligeholdelse og den hidindtil derved forløbne misbrugs afskaffelse.« For af denne forordnings § 9 erfares, at kongen »med største mishag maa fornemme, hvorledes en del af officererne ved vores landmilitie, tværtimod vores allernaadigste forordning, paa de hellige dage skal trække hele kompagnier og esqvadroner tilsammen og lade dem undertiden under præ-

diken og, imedens gudstjeneste forrettes, ej alene exercere, men endog lade trommen røres« – hvilket herefter skal være alvorligt forbudt. Det kunne jo nok tyde på, at officererne – for deres egen bekvemmeligheds skyld? – har ladet bønderkarlene samle på endnu færre pladser og altså marchere endnu længere, end det var forudsat i forordningerne. Dog skal det retfærdigvis siges, at vi ikke med fuld sikkerhed tør slutte, at dette også skete efter 1733-forordningen, selv om det altså er omtalt i en forordning fra 1735. Sagen er nemlig den, at der tales om både kompagnier og *eskadroner*. Men da vi nu ved, at landdragonerne blev afskaffet i 1730 tillige med den øvrige gamle landmilitz og ikke genindført i 1733, og da vi desuden ved, at Christian 6.s sabbatsforordning næsten ord til andet er en afskrift af faderen, Frederik 4.s sabbatsforordning af 21. april 1730, som Christian 6. rigtignok med brask og bram havde kasseret i 1731, så er det muligvis bare på grund af slaphed i administrationen, at man i Danske Kancelli tankeløst har afskrevet en bestemmelse med dens begrundelse, selv om den ikke passede på de ændrede forhold.¹⁹

Men hvordan dette nu end forholder sig, var, som et blik på Danmarkskortet kan vise, afstandene for mange af de udskrevne karle til de forordnede eksercerpladser lange nok endda. Ikke helt få har faktisk haft de af Gabel og Folsach omtalte 3, 4 à 5 mil (ca. 22, 30 à 38 km) at tilbagelægge søndag efter søndag. Fx har de 2 karle på Jegindø, der skulle ekserceres i Vejerslev, i luftlinie haft ca. 15 km hver vej. Ad vejene har afstanden sagtens været 18–20 km. Tilmed skulle de ro over det ca. 1 km brede farvand mellem Jegindø og Mors. Omtrent samme afstand kan de fjernestboende i det udstrakte Hjaremål sogn vel have haft til deres eksercerplads i Hillerslev. Dog skulle de ikke også over vandet.

Studerer man eksercerpladserne i forhold til sogne og landsbyer nærmere, vil man i øvrigt bemærke, at karlene ikke altid har fået tildelt den nærmeste plads. Jegindøboerne ville have haft betydeligt kortere vej til Hvidbjerg på Thyholm. Karlene fra Rakkeby, som skulle ca. 12 km i luftlinie til Lødderup, kunne have klaret sig med 6–7 til Vejerslev. Og sådan kunne anføres talrige eksempler, der vel kun kan tydes således, at hvor forskellige hensyn brødes, kom hensynet til bønderkarlene i sidste række.

Revideret syn på militstjenesten

På baggrund af det, som er fremdraget om de ofte store afstande til eksercerpladserne og de større samlingspladser, kan man nok fastslå, at militstjenesten for de allerfleste udskrevne bønderkarle var mere byrdefuld end hidtil almindeligt antaget. Lad os til sidst forsøge et samlet overblik over de enkelte ulemper, der sammenlagt udgjorde den betydelige byrde, som gjorde udskrivning til landmilitsen så frygtet, som den utvivlsomt har været af de allerfleste af bønderkarlene.

Først var der naturligvis de ulemper, som man allerede tidligere har været opmærksom på: Selve eksercitsen i 1 eller 2 timer alt efter årstiden. Hvor byrdefuld den i sig selv fysisk har været for de arbejdsvante karle, er svært at sige, men dog næppe meget undtagen i dårligt vejr. Dernæst barsk tiltale af de ofte tyske og sikkert også ofte grovkornede korporaler, som var rekrutteret fra den hvervede hær og kendte alle de råheder, der gik i svang her. Hvor generende det i sig selv har været for bønderkarle, der næppe var for godt vant med høflig tiltale ved hoveriet og måske heller ikke hjemme på gårdene, er vist endnu sværere at have en begrundet mening om. Der har nok været store individuelle forskelle i den psykiske robusthed fra karl til karl, ligesom man jo også må formode, at korporalerne var af forskellig kaliber. Når talen er om prygl, er sagen nok straks en anden. Selv om Edvard Holm gør gældende, at prygl var velkendt på mange civile områder, er det nok rimeligt at antage, at de er faldet betydeligt tættere og hårdere ved eksercitsen end i skoler, på værksteder og endog ved hoveriet. Men det er klart, at dette må være og forblive en trossag. Om pryglene taler forordningerne af 1701 og 1733 med enslydende ord. Officererne skal undervise mandskabet »med al sagtomdighed« og ikke »begegne« det med »nogen haardhed, skældsord, hug eller slag«, *med mindre* (min, næppe uberettigede, fremhævelse) nogen måtte befindes »modvillig og fortræden og ej vil give agt paa, hvis [=hvad] hannem med gode siges og forevises.« I så fald må hug og slag nemlig godt bruges, dog med »saadan moderation, at ingen tager skade paa sin helbred eller sine lemmer.« Hvad angår de egentlige straffe ved pælen eller på træhesten, er de 2 forordninger også enslydende. De skulle anvendes ved udeblivelse fra eksercitsen uden lovlig grund og på dem, som findes genstridige el-

ler »med uhøflige ord eller miner begegner deres foresatte ... enten naar han exercerer, eller hvor de kommer tilsammen udi værtskaber eller anden skikkelig forsamling.« Straffens længde skulle være 1 time ved første gangs forseelse, 2 timer ved 2. gangs og 3 ved tredie. Dog må underofficererne ikke bruge disse egentlige straffe uden kaptajnens godkendelse. Hvor meget strafferedskaberne har været i brug, unddrager sig selvsagt enhver sikker bedømmelse. Men det er nok urealistisk at forestille sig, at de ikke er blevet både brugt og misbrugt. Og hvor gik grænsen mellem brug og misbrug? Hvad der er uhøflige ord og måske navnlig miner, er jo lidt af en skønssag. Hvor stor en rolle frygten for at komme i felten har spillet, er det naturligvis også umuligt at vide. Risikoen har i øvrigt varieret meget fra tid til anden. Det er nok mest sandsynligt, at denne frygt, i hvert fald til de fleste tider, ikke har været af afgørende betydning, næppe større end hos soldater til alle tider. En temmelig lille og uvis risiko opfanges vist som oftest af den menneskelige naturs almindelige tilpasnings-evne.

Men så var der altså for de fleste de lange veje året rundt i alt slags vejr, der som en stort set ugentlig tilbagevendende tårn i sig selv må have været meget belastende, og da ikke mindre når målet for den lange og anstrengende vandring under alle omstændigheder var så lidt tillokkende. Men helt afgørende har måske til syvende og sidst været, at turen til og fra eksercerpladsen sammen med den obligatoriske kirkegang og den efterfølgende eksercits har medtaget hele den eneste ugentlige fridag fra meget tidlig morgen til sen aften eller ud på natten. Ugen igennem har karlene, som Gabel og Folsach fremhæver, arbejdet – hårdt, må vi nok antage – hjemme hos bonden eller ved hoveriet. Og så skulle den eneste dag, hvor man vel som regel havde i det mindste nogle timer til sin egen rådighed og til lidt samvær med byens og sognets øvrige ungdom af begge køn, ikke alene tages fra en, men tilmed gøres til ugens aller ubehageligste dag, og det i nogle af de bedste ungdomsåre. Om de udskrevne karle kunne have kendt de værnepligtige soldaters vilkår på A.D. Jørgensens tid, der i sig selv absolut ikke har været misundelsesværdige, tror jeg, de med glæde ville have byttet. For slet ikke at tale om nutidens hjemmeværnsmænd.

Selv om historikerne stort set ikke har skelnet mellem mi-

litstjenesten efter 1701-forordningen og 1733-forordningen, var der dog som anført nogen forskel. Efter 1733 var der »kun« ca. 40 lokale eksercitsdage mod ca. 50 tidligere. Og ligeledes var øvelserne i større enheder lidt færre. Men med en langt mindre hærstyrke efter 1733 boede mandskabet tilsvarende mere spredt, og afstandene til både de lokale eksercerpladser og de større samlingspladser blev større, tildels meget større.

Antager vi desuden – og det kan vi roligt gøre – at militstjenesten af de fleste bønderkarle var meget frygtet, kommer der efter 1733 den psykiske faktor med ind i billedet, at en hård skæbne, der rammer de få, er sværere for de ramte at forlige sig med end den, der rammer alle eller de fleste. Men heraf følger også, at truslen – udtalt eller blot svævende over hovedet som en mulighed – om udskrivning til tjeneste i landmilitsen blev et endnu stærkere pressionsmiddel for godsejerne.

Om dette nu er indgået bevidst i overvejelserne bag forordningen af 4. februar 1733, er vel uvist. Men tankevækkende er det dog, at man ved denne militsordning med dens meget beskedne styrkemål har opnået på samme tid at genere landbruget som helhed – godsejere som bønder – mindst muligt og at skabe et utvivlsomt skærpet pressionsmiddel i godsejers hånd overfor bønderkarlene gennem den mere selektive udskrivning.

Noter

1. For forordninger (frd.) henvises én gang for alle til kvartudgaven af forordninger.
2. Krigsfrygt er bl.a. fremhævet som medvirkende årsag til landmilitsens upopularitet af Birgit Løgstrup i Jorddrot og offentlig administrator, Kbh. 1983, s. 340ff.
3. K.C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Damnark, I-III, Kbh. 1909–26 (Rockstroh), II, s. 285ff. – Om Frederik 4.s landmilit se tillige Edvard Holm: Frederik IV's Landmilit og dens Indflydelse paa Bondestændens Kaar i Danmark, i Hist. Tidsskr., 5. rk., 4. bd., 1883–84, s. 529–619.
4. Danske Lov 6–3–1, frd. 21.4.1730 og 12.3.1735. Jf. Jens Holmgaard: Kom hviledagen i hu – eller i gabestokken, i Fra Viborg Amt, 1984, s. 57–68.
5. I frd. 22.2.1701, indledning, siges, at eksercitsen skal øves »uden at ... bondens avl og jordens dyrkelse derudover forsømmes.« I frd.

- 4.2.1733, § 10, siges, at landsoldaten skal ekserceres hver søndag »undtagen udi sæde-, hø- og kornhøstetider«, og i § 11 tilsvarende om kompagni-, regiments- og bataljonssamlinger at de ikke må ske i bondens sæde-, hø- og kornhøstetid.
6. Om nedsættelse af eksercitsen se frd. 30.12.1702. § 4, 1. art.: »De karle som have standen 1½ aar i rullen og formedelst flid og lærvillighed gjort sig udi exercitien temmelig perfect, maa hveranden søndag ... være fri.« – Om de samlede øvelser se Rockstroh, II, s. 450f.
 7. Om datidens anvendelse af straffe se fx Gunnar Olsen: Træhesten, hundehullet og den spanske kappe. Kbh. 1960.
 8. Frd.22.2.1701, § 9: »Saa længe personen saaledes udi rullen staar indskreven, forbliver han ... i samme læg ... eller og udi samme sogn.«
 9. I frd.30.10.1730 begrundes nedlæggelsen med, at landmilitzen »er bleven baade landet i almindelighed, saa og det unge mandskab i særdeleshed, til stor og snart utaalelig besværlighed og byrde.« – Med »national-infanteriet« nedlægges samtidig landdragonerne. – Også i frd. 4.2.1733 fremhæves ulemperne ved den gamle landmilitz, og efter den nye skal det unge mandskab enrulleres »uden dennem med nogen slags trængsel, som de under den forrige landmilice havde udstaaet, at besværges.« – Om ændringerne i 1701-militzen se fx [Poul Rasmussen] : Oversigt over udskrivningsarkivalier 1700–1788 i Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg 1972. – Om landmilitzens inddeling i enheder se Rockstroh, II, s. 442 og passim. – Tjenestetiden efter frd. 4.2.1733 var 8 år for de karle, som blev udskrevet før deres 30. år. De som var fyldt 30 skulle kun tjene i 6 år. Både efter frd. 1701 og 1733 viste det sig dog senere nødvendigt at forlænge tjenestetiden for de fleste udskrevne, se herom Rockstroh, III, s. 143ff. og passim.
 10. Disse tider kunne næppe overholdes af dem, der boede længst fra samlingspladserne. Dette gjorde obersterne fra første færd opmærksom på, se Rockstroh, III, s. 108.
 11. Stavnsbåndet som sådant havde naturligvis ikke umiddelbar indflydelse på, hvor byrdefuld selve militstjenesten var. Men i den udstrækning det af bønderkarlene bevidst er opfattet som en følge af militsordningen, har det vel kunnet bidrage til en negativ holdning til denne.
 12. Det var ved, i anden sammenhæng, at støde på den i note 15 omtalte skrivelse af 13.3.1733, at jeg blev opmærksom på, at byrden ved eksercitspligten næppe kunne være så ringe som hidtil almindeligt antaget.
 13. Landsarkivet for Nørrejylland (LA). B1A – 176. Dueholm, Ørum og Vestervig amter. Hoved- og lægdsrulle 1733. – Et enkelt sogn, Vestervig, stillede 10 mand, Hvidbjerg på Thyholm 9, adskillige

- sogne kun 1 mand. I alt stillede 38 sogne på Mors og i det sydlige Thy 105 mand til Sønder- og Nørre herreders kompagni eller 2,8 i gennemsnit.
14. Danmark havde i 1930 knap 1700 sogne (Statistisk Departement: Danmarks administrative Inddeling), som ligeligt fordelt på de 288 eksercerpladser ville give ca. 5,9 sogn pr. plads. Af de 10 eksercerpladser på Mors og i Thy havde 1 kun 3 sogne, 2 havde 6, 1 havde 7, 3 havde 8 og 3 havde 9 sogne. Den skæve fordeling mellem landsdelene antyder, at afstandsproblemerne var størst i Jylland som den tyndest befolkede landsdel.
 15. Kopi af Gabel og Folsachs skrivelse af 13.3.1733 i LA. B 5 A – 508. Århus stiftamt. Korrespondance vedr. sessions-, landmiliti- og lægdsvæsen 1713–41. – Missive og instruks til samme af 6.3.1733 i LA. B 9 – 182. Ribe stiftamt. Rescripter og kancellibreve 1733–36.
 16. LA. B 9 – 182.
 17. Paul G. Ørberg: En embedsmand inspicerer Viborg by og amt i året 1817, i Fra Viborg Amt, 1967, s. 86.
 18. Rullen fra Kalø amt: LA. B 4 A – 102. Hoved- og lægdsrulle 1733. – Rullen fra Dueholm m. fl. amter se note 13.
 19. I frd. 19.1.1731, hvormed Christian 6. ophævede Frederik 4.s heligdagsforordning af 21.4.1730, tog han ligesom i frd. 30.10.1730 om landmilitiets nedlæggelse stærkt afstand fra faderens lovgivning – i begge tilfælde for snart efter at genindføre den.

Bondens horisont

Stednavne som udtryk for bondebefolkningens omverdensorientering

Af *Bent Jørgensen*

Stednavnes muligheder for at informere om samfundsforhold i ældre tid har været erkendt og udnyttet fra navneforskningens opkomst, ja er i mange tilfælde dens eksistensberettigelse.

Det siger sig selv, at den samlede mængde navne, som findes på en landsbys jord, udgør et udtryk for den lokale befolknings nærhorisont.

I det følgende skal vi imidlertid se på navnenes muligheder for både ved deres ordindhold og i kraft af deres eksistens som navne at kunne bidrage til vores viden om bondebefolkningens videre horisont, herunder dens kulturelle niveau.

Et mål for den lokale befolknings overblik vil kunne findes i afstanden mellem identiske navne.

Inden for det enkelte ejerlav findes ud af normalt 50–100 marknavne højst nogle få identiske navne. Naboejerlav synes derimod ikke at tage hensyn til/finde restriktioner i hinandens navngivning. Et ejerlav udgør med et nyere udtryk lånt fra finsk onomastik sit eget marknavnerevir. Med denne hastige konstatering forlader vi grænserne for den nære horisont for i stedet at se på behandlingen af identiske bebyggelsesnavne.

På den skematiske opstilling¹ ses ti forskellige, men identiske eller efter al sandsynlighed identiske navne fra et midtjysk område. Bebyggelsernes størrelse i 1688 fremgår af antal g (gårde) eller g+h (gårde + huse). Som det fremgår, er det kun Nørre Tulstrup og Sønder Tulstrup i skemaets sydøstre hjørne, som med en indbyrdes afstand af 7 km i 1600-tallet griber ind i hinandens fjernhorisont og forsynes med et adskillende, reciprokerende led (fig. 1).

Bent Jørgensen, universitetslektor, dr. phil., f. 1944, Institut for Navneforskning, Kbh. Univ., Reciprokering. Kbh. 1977, Dansk Stednavneleksikon 1–3. Kbh. 1981–83.

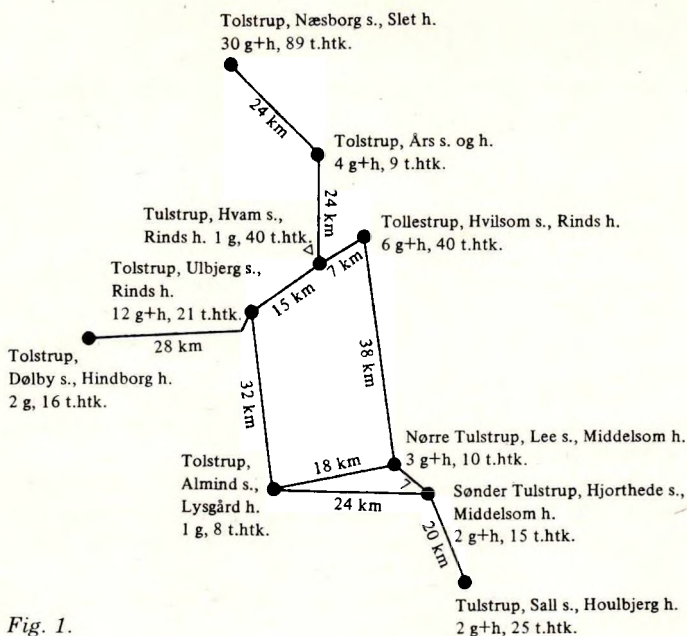

Fig. 1.

Hvor snæver fjernhorisonten har været fremgår af to navne Sjørup (af sø+thorp) i Rougsø herred ved Jyllands østkyst. De to bebyggelser grænser ikke op til hinanden og er genetisk ubeslægtede, da de har navn efter hver sin sø. Men afstanden mellem dem er kun 5 km. I 1400-tallet omtales de enkelte gange uden adskillende tilføjelse, men fra 1400-tallets anden halvdel forekommer altid en sådan. Først 'øster' og siden 'store' om den ene, og 'vester', siden 'lille' om den anden. Samtidig ophører forekomsten af belæg uden adskillende tilføjelse, og navnlig den omstændighed viser, at den lokale befolknings overblik nu permanent omfatter så stort et område, som de to bebyggelser på henholdsvis 26 og 14 gårde i 1688 ligger indenfor.

Oftentimes vil det nemlig forholde sig således, at der snart benyttes adskillende tilføjelse snart ikke. Og det er her af væsentlig betydning i vores sammenhæng at være opmærksom på, at selv om selve navnene er den lokale befolknings fra ofte længst

svundne tider, kan de adskillende tilføjelser meget vel afspejle et ufolkeligt, (central) administrativt indslag.

Hvordan overblikket, vist nok både det folkelige og det (central) administrative, kan gå tabt eller for længere perioder glippe, demonstreres af forholdet mellem de to sognebyer Herlev på Sjælland med en indbyrdes afstand på 26 km. Begge kan fra 1200-tallet til nu blot kaldes Herlev, men om den ene bruges spredt i 1200–1500-tallet og igen i vort århundrede tilføjelsen 'nørre', mens der om den anden, som nu er en forstad til København, alene i 1400-tallet forekommer tilføjelsen 'sønder'.

Fremmede folk

Den lokale befolknings omverdensorientering kan aflæses af dens erkendelse af fremmede befolkningselementer i dens midte. Inden for personnavnene viser det sig som indbyggernavne anvendt som tilnavne, og inden for stednavnene viser det sig som forekomst af indbyggernavne som forled.²

Såvel indenlandske som udenlandske indbyggerbetegnelser forekommer i middelalderens danske bebyggelsesnavne (fig. 2). De udenlandske indskrænker sig til et halvt dusin, nemlig englændere, franker og ester med hver to stednavne på Sjælland³. Vender er rigere repræsenteret, men dets gammeldanske form windir (genitiv flertal winda) falder uheldigvis sammen med andre ord. Der er dog ingen tvivl om, at en række navne specielt i den sydlige del af landet indeholder folkenavnet, og – trods vendernes indfald i Danmark i den tidlige middelalder – må vidne om en fredelig sameksistens. Tvivlsomme er en række navne indeholdende Fris- som førsteled. Mange indeholder næppe folkenavnet friser, og hvor dette endelig forekommer, kan det ikke afgøres, om der sigtes til de indenlandske nordfrisere eller de udenlandske vestfrisere. Endelig skal det anføres, at man i det sydslesvigske navn Svesing (1462 Swesum) har villet se en sammensætning med folkenavnet sveer, en hypotetisk og næppe opretholdbar tolkning.

Udlændinge har altså efter de repræsenterede navnetyper (thorp, by, lev, rød) optrådt før den tidlige middelalder som bosatte, af naboerne erkendte fremmedgrupper.

Blandt de indenlandske indbyggernavne er det især dem, der hører til de større landsdele, som er af interesse i denne

Fig. 2.

sammenhæng. Til Skåne, Sjælland, Fyn og Jylland svarer de middelalderlige indbyggernavne skåning, sjællandsfar, fynbo og jyde. Efterser man deres brug som tilnavne i middelalderen i udgaven af Danmarks gamle Personnavne (Kbh. 1936–64) er de alle nogenlunde lige rigeligt repræsenteret; jyde dog noget mere, formentlig modsvarende en noget større folkemængde i Jylland. Som stednavneled optræder fynbo og sjællandsfar ikke, skåning i et enkelt Skåningehavn, jyde i et skånsk og tre sjællandske Jyderup'er og i et skånsk Juteboda. Det er troligt, at de enkelte landsdele med hensyn til emigration har adskilt sig fra hinanden, og selv om tre Jyderup'er ikke er noget overvældende antal, indicerer forskellen måske trods alt en sær egenhed ved navngivningen; noget vi sidenhen vil komme nærmere ind på.

Fremmede steder

Navne på fjernereliggende lokaliteter kan enten direkte overføres som navne på bebyggelser eller naturlokaliteter (såkaldte opkaldelsesnavne) eller som forled i sådanne navne give gode oplysninger om den lokale befolknings omverdenskendskab.

Disse navne varierer over et spektrum, hvis ene yderlighed røber rent geografisk kendskab, mens den anden markerer et kulturelt/religiøst kendskab.

Markerne Trondhjem og Trondhjems Agre⁴ og Trondhjems-husene⁵, og marker flere steder på Sjælland indeholdende navnet på Danmarks østligste ø Bornholm⁶, røber så vidt vi kan se i dag kun geografisk viden, når de – hvad der er tilfældet – optræder i 1600-talsnavne. Når derimod Tyskland er rigt repræsenteret i 1500- og 1600-tallets danske navne, specielt husnavne må det være en virkning af reformationen, jfr. navne som Nürnberg og Wittenberg, og når en jord i Sale sogn i Nordvestjylland i 1600-tallet hedder Jerusalemtoft er der utvivlsomt tale om ren religiøs viden.

Opkaldelsesnavne er for få år siden⁷ med hovedvægten på Skåne gjort til genstand for en indgående undersøgelse, både med hensyn til datering og til opkaldelsesgrund. Jeg henviser her til denne behandling, som jeg i alt væsentligt kan tilslutte mig.

Men geografiske navne som (led i) lokale stednavne er også andet end opkaldelsesnavne, og opkaldelsesnavne eller mere forsigtigt udtrykt: opkaldelsesmomenter i navne er også andet end fjernliggende, velkendte lokaliteter.

Lad os tage det første først: altså den situation at navnet på en fjernereliggende lokalitet (jfr. definitionen ovenfor), som (led i) et lokalt navn angiver simpel geografisk orientering. Pointen ligger i begrebet »fjernereliggende«, idet der ikke er megen omverdenserkendelse i, at navnet på en nærliggende høj, på nabosognet eller på den nærmeste købstad indgår i en vilkårlig landsbys marknavneforråd. Er der derimod tale om en fjernereliggende sogneby, måske endda i naboherredet eller om den næst-nærmeste købstad kan der sluttes lidt mere vidtgående om geografisk orientering på det reale, så at sige jordnære plan. På kortet (fig. 3) er angivet de efter dette princip på Sjælland forefundne naturnavne i den meget omfattende kilde, markbogen fra 1682. I antal måske ikke så mange, men med en nok så karakteristisk fordeling. Der er kun to eksempler på fjernsogne navne, mens eksempelmængden udpræget koncentrerer sig om navnet på den gamle domkirkeby Roskilde. Dens navn kan findes over hele Sjælland. At de lokale navngivere har kendt navnet på stiftsstaden i 1600-tallet eller rimeligvis før var vel forventeligt, men nu er det altså konstateret, og jeg skal nedenfor prøve at sætte det ind i en lidt større sammenhæng.

Der er også omverdenserkendelse at hente i de større områdenavne. Det er således særdeles tankevækkende, at den lokale befolkning tidligt har erkendt og har kunnet overskue henholdsvis Fyns og Sjællands højdeforhold, nedlagt i navnene Fynsbjerg på Vestfyn og Sjællandsbjerg på Midtsjælland.⁸ Ingen af navnene betegner det faktiske geografiske højdepunkt på de to øer, men de ligger begge inden for det højdeområde, der rummer dette.

Derimod er det svært at se, hvilken omverdenserkendelse, der skjuler sig bag det 10 gange på Sjælland i 1600-tallet forekommende naturnavn Danmark, Danmarksagre o.l. – udover naturligvis at det afslører kendskab til nationens navn. Navnenes fordeling er derimod karakteristisk; foruden de ti fra Sjælland, kendes fra hele den øvrige del af landet kun fem tilsvarende, heraf endda de tre i Ribe amt.⁹ Vi samler også denne karakteristiske fordeling op senere.

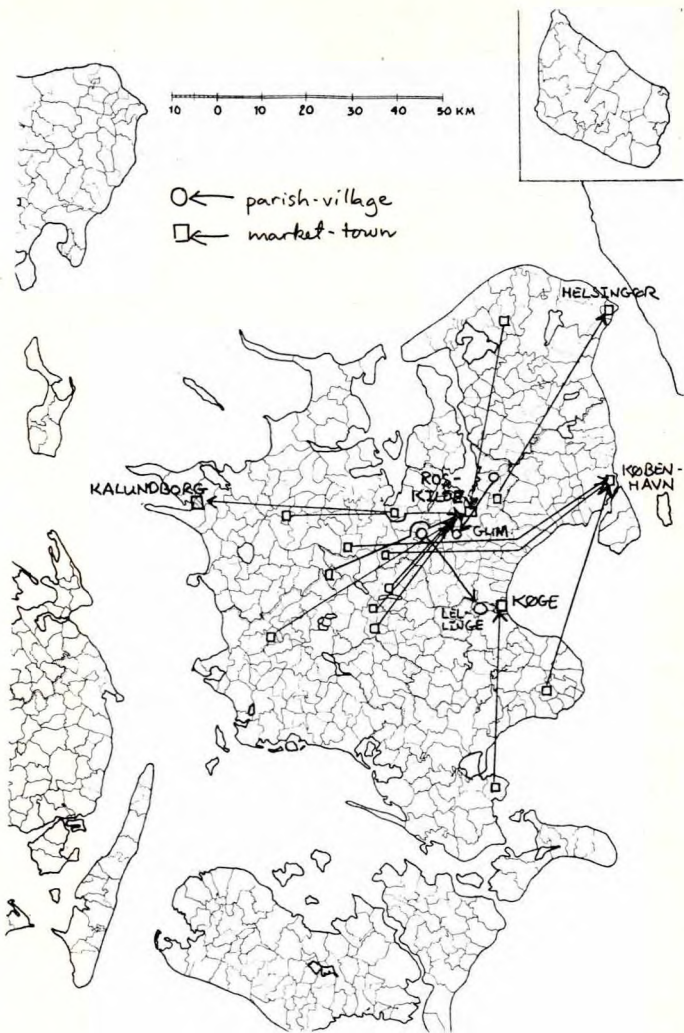

Fig. 3.

Nationalhistorien

Egentlige historiske begivenheder afspejler sig *meget* sjældent i de lokale navne. Fire gange Dannevirke¹⁰ må dog på en eller anden måde afspejle kendskab til Danmarks sydgrænse i vikingetiden, et voldanlæg der i 1600-tallet ikke i århundreder havde spillet nogen rolle hverken som grænse eller i forsvarsøjemed.

»Kong Valdemars-Grøfft« (efter kong Valdemar, † 1375)¹¹ og »Dronning Margrete Stocherne« (efter dronning Margrete, † 1412)¹² er de eneste sjællandske 1600-tals navne, som direkte omtaler ældre historiske personer. Kong Valdemars Grøfft ligger nær det forsvundne Gurre slot, som var hans foretrukne opholdssted, og det er muligt, at folkeviser og sagn omkring slottet har støttet stednavnet.

Herudover er der praktisk taget ikke fundet sikre eksempler på, at historien, herunder ikke mindst krigshistorien, afspejler sig i lokale navne.

Lidt godt og Sursild

Som tidligere nævnt forekommer der stednavne, som er opkaldelsesnavne eller i hvert fald indeholder opkaldelsesmomenter, uden at basen herfor er noget velkendt unikum af typen Wittenberg o.s.v.

Den slags navne skal beskæftige os i det følgende, idet alle former for opkaldelsesmomenter anses for at kunne bidrage til oplysning om bondebefolkningens omverdensorientering. Til opkaldelsesmomenter af navngivningsmæssig interesse henregnes *ikke* forskelle og ligheder, der skyldes/modsvarer reale forskelle eller forskelle i ords geografiske fordeling.¹³ Herved er et meget stort antal ligheds-/forskellighedsgrunde navnene imellem elimineret, men tilbage bliver et par momenter, navnlig ét, som jeg finder anvendelige i en bedømmelse af det lokale navneforråds selvstændighed contra dets afhængighed af omgivende områders navnemønster. I det omfang der kan påvises en sådan afhængighed, kan der postuleres en given lokalbefolknings omverdensorientering.

Når jeg i det følgende har anvendt en del omhu på at søge at afsløre sådanne afhængigheder, skyldes det ikke mindst in-

spiration fra 60'ernes og 70'ernes finske navneforskning, der blandt andet har påvist en udpræget tendens til navngivningsmønstre også bag navne, som i og for sig sproghistorisk set er passende for det de betegner.¹⁴

Da det finske sprog jo er ubeslægtet med dansk, kan det ikke undre, at der må søges efter helt andre momenter¹⁵ til belysning af eventuelle mønstre for navngivning. Jeg finder sådanne dels i forekomsten af ikke-leksikaliserede sammensætninger, dels i forekomsten af personnavne som forled i stednavne. Ingen af momenterne er dog uproblematisk.

Ordforbindingerne 'sursild'¹⁶ og 'lidtgodt'¹⁶ indgår i en række navne på Sjælland og – så vidt overblikket rækker – kun på denne ø. Sursild (evt. +mark el. ås) forekommer fem steder som marknavn i markbogen 1682, beliggenheden er markeret med »S« på fig. 4.

Lidtgodt indgår i ialt otte navne på Sjælland, markeret med »L« på fig. 4. Tre af disse er marknavne, belagt i 1682, to er marknavne belagt i 1700-tallet, dertil en mølle og en samling huse, belagt i 1700-tallet og endelig et hus belagt i slutningen af 1800-tallet.

Intet ved de danske dialekters indbyrdes forhold eller ved de ordforbindinger synes at begrunde deres udbredelse i danske stednavne. Forklaringen kan efter min opfattelse alene ligge i navngivningsmæssige omstændigheder. Ideelt set kan man godt kalde det opkaldelse, men da intet af navnene kan udpeges som opkaldelsesbase,¹⁷ foretrækker jeg i den slags tilfælde at tale om mønsternavngivning. Sjælland eller måske kun (?varierende) dele heraf udgør altså en art mønsterområde, og jeg minder her om, hvad jeg tidligere har anført med hensyn til forekomsten af navnet Danmark i naturnavne og for så vidt også af navnet Roskilde.

Søren og Atti

Vender vi os til forekomsten af personnavne (dvs. døbenavne) som forled i marknavne, viser der sig nogle forholdsvis klare tendenser, som også må tolkes som udtryk for mønsteragtig navngivning. Anderledes ser jeg mig i al fald ikke i stand til at tolke væsentlige afvigelser fra den numerisk-kronologisk-geografiske fordeling som forekomsten af en række personnavne

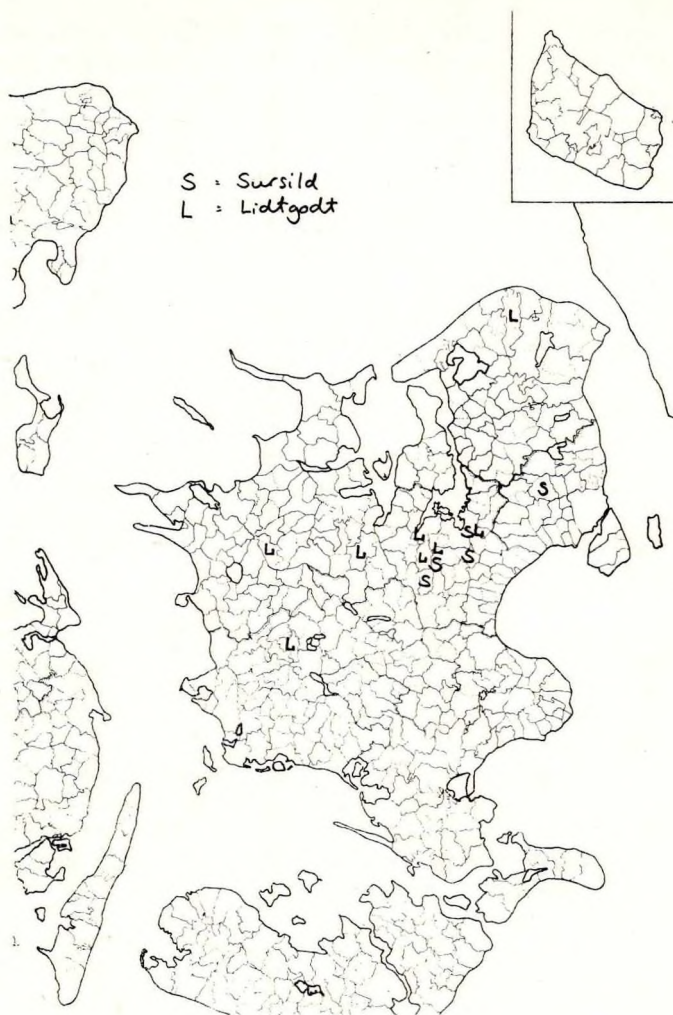

Fig. 4.

som personnavne har. Og denne fordeling kan for middelalderens vedkommende med nogen sikkerhed aflæses af udgaven Danmarks gamle Personnavne. Almindelig brist i overleveringen og savnet af en eftermiddelalderlig personnavneordbog gør det imidlertid vanskeligt at komme på helt nært hold af problemerne.

Når personnavnet Søren (Severinus) kun forekommer i ét eneste sjællandsk markbogsmarknavn¹⁸ vil man – og utvivlsomt med rette – begrunde det med, at Søren først dukker op som personnavn i slutningen af 1300-tallet og henvise til, at der heller ikke kendes -torp-navne sammensat med Søren. Hermed vil da let kunne sammenlignes f.eks. Peter, der forekommer i 38 markbogsmarknavne, er velbelagt i en række Pederstrup'er samt hyppigt som personnavn allerede i højmiddelalderen.

Men hvorfor er der da kun ét markbogsmarknavn indeholdende det gamle nordiske personnavn Frendi, selv om der på Sjælland er to Frenderup'er og et Frendved samtidig med, at personnavnet er ganske almindeligt middelalderen igennem.

Og hvorfor er der slet ingen markbogsmarknavne indeholdende mandsnavnet Sune, som foruden at være velkendt i middelalderlige adelskredse også har almen udbredelse og som indgår i fem Sonnerup'er på Sjælland.

Flere eksempler kunne tilføjes, men jeg skal her alene nøjes med at rejse det principielle spørgsmål: skyldes den slags forskelle udelukkende kronologiske forskelle og overleveringsmæssige defekter eller ligger der andre, i dette tilfælde negative mønstre bag? Hvis det sidste er tilfældet, er de vel udtryk for en fælles orienteringsramme udbredt over et større geografisk område. Så at sige et negativt »leksikon« eller en ubevidst fortegnelse over ubrugelige navneelementer.

Overrepræsentation af enkelte personnavne i naturnavne sammenlignet med de samme personnavne i almindelig brug er det generelt frarådeligt at søge efter. Dertil er overleveringen trods alt for spinkel. Men når bestemte personnavne er særlig hyppige i kombination med visse efterled, må der snarest foreligge udslag af bagvedliggende mønstre.

Hemming, der er et ganske almindeligt personnavn i middelalderen er noteret i 35¹⁹ sjællandske markbogsmarknavne. Af disse udgør de 10 navnet Hemmingsholm, de 5 Hemmings-

mose, mens resten er sammensat med forskellige andre marknavneefterled.

Atti, et gammelt nordisk mandsnavn, som endnu i middelalderen har nogen udbredelse, er forled i 23¹⁹ sjællandske markbogsmarknavne. I ikke mindre end syv af disse er Atti sammensat med efterleddet mose, i de resterende 16 navne derimod med en række andre efterled.²⁰

Eksempelrækken kunne fortsættes. Jeg skal blot minde om, hvad jeg tidligere har bemærket om Jyderup. Der er for mig at se næppe tvivl om, at en sådan kombinatorisk overrepræsentation afspejler mønstre i navngivningsskikken, som har en vis geografisk udbredelse og som derfor – for at vende tilbage til udgangspunktet – tilsvarende afspejler den lokale befolknings omverdensorientering.

De fleste danske stednavne henter deres betydning fra terrenets udseende og egenskaber eller fra lokale personer. Men af og til giver de mulighed for at aflure de anonyme navngivere i svundne bondegenerationer en del af det udblik, de naturligvis også havde. De kender og erkender fremmede befolkningsgrupper eller enkeltpersoner, de kender fra deres kirkegang det bibelske Jerusalem og reformationens Wittenberg. De kender til Danmarkshistoriens Dannevirke og dronning Margrete.

Men også mere lokalt rækker den kulturelle horisont hos 14-, 15- og 1600-tallets bonde længere end blot den nærmeste naboby, og sjællandske navne som Sursild og Lidtgodt viser, at mode- eller mønsternavne har været i cirkulation.

Der tegner sig i disse år et betydeligt mere nuanceret billede af 1600-tallets bonde og hans kone. Et billede som ikke mindst er præget af større kundskaber og overblik, end det som datidens bonde normalt er forbundet med. At 1600-tallets bonde og hans forfædre også af og til har nedlagt både direkte og indirekte vidnesbyrd om overblik og udsyn i de lokale stednavne er endnu en brik til vor viden om det gamle Danmarks største erhvervsgruppe.

Noter

1. Efter Bent Jørgensen: Reciprokering. Studier i indbyrdes afhængighed mellem ældre danske bebyggelsesnavne p. 368. Kbh. 1977.

2. De forholdsvis få tilfælde, hvor indbyggernavne anvendt som tilnavne i middelalderen er blevet slægtsnavne, kan der i praksis ses bort fra.
3. Englerup, Sigersted s., Ringsted h., og Englerup, Sonnerup s., Volborg h., Frankerup, Ubby s., Ars h., og Frankerup, Eggeslevmagle s., Vester Flakkebjerg h., Islev, Rødovre s., Sokkelund h. og Isterød, Birkerød s., Lyng-Kronborg h. Med hensyn til Englerup og Frankerup, jfr. Kr. Hald. Personnavne i Danmark, Middelalderen. Kbh. 1974.
4. Hatting s. og h., Østjylland og Ringsted lds. Ringsted h., Midtsjælland.
5. Tureby s., Fakse h., Østsjælland.
6. Bornholmsmaden, Mårum s., Nordsjælland, Bornholmsås, Ramløse s., Nordsjælland, Bornholm, Tjæreby s., Sydvestsjælland og Øster Egesborg s., Sydsjælland.
7. Sydsvenska Ortnamnssällskapetets Årsskrift 1976 p. 53 ff. (Göran Hallberg).
8. Fyns Biergs Helle og Fyns Bierg, Ørsbjerg, Kerte s., Båg h. og Siellands Bierg, Osted s. og by, Volborg h.
9. Fortegnelse ved Henrik Larsen i Fortid og Nutid. Hertil skal føjes »Dannemarck«, Gundslevmagle, Torkilstrup s., Falsters Nørre h. Kun 1600-tals-belagte navne er medtaget.
10. Foruden tre i den i fodnote ¹³ nævnte artikel »Dannewircke«, Holutug s. og by, Stevns h.
11. Tikøb s., Lyng-Kronborg h.
12. Sæby s., Løve h.
13. Ordgeografiske forskelle spiller en central rolle for stednavneforskningen, der selv ofte har kunne yde bidrag til den historiske ordgeografi. Selv hører disciplinen dog under dialektologien og turde være dennes mest omfattende bidrag til bondebefolkningens omverdensopfattelse.
14. Se specielt Eero Kiviniemi: Ortnamnens oppkomst i typologisk perspektiv, i Synvinklar på ortnamn, p. 25 ff. Helsingfors 1973. Opsummering af finsksproget disputats fra 1971.
15. Den finske disputats (jfr. fodnote ¹⁴) omhandler forekomsten af visse participialkonstruktioner.
16. Både 'sursild' og 'lidtgodt' er ringeagtsudtryk. Med det første kan jævnføres nudansk 'ikke en sur sild værd', med det sidste et specielt jysk udtryk 'mester Lidtgodt' om en person, som ingen gavn gør.
17. Det vil være udtryk for vilkårlighed at opfatte det – tilfældigvis – ældst overleverede eksempel som opkaldelsesbase, når der ikke er nogen markant aldersforskel i overlevering eller sammensætningstype.
18. Alle sjællandske markbogsnavne, ialt ca. 110.000 er gennemgået

med henblik på at isolere personnavne som forled. En del tenderer dog mod sammenfald med almindelige ord, f.eks. så almindelige navne som Sten og Knud, og er henlagt som ubestemmelige.

19. Enkelte af navnene kan dog være af anden oprindelse.
20. Forekomsten af personnavne som forled i marknavne har jeg søgt at anvende til indkredsning af vore marknavnes alder, se Fortid og nutid bd. XXXI p.259 ff., Kbh. 1984.

Bondens Almanak

Af Lis Toft Andersen

Indledning

Almanak, aarlig udkommende fortegnelse over aarets dage, med angivelse af fest- og helligdage, oplysninger om solens og maanens op- og nedgang m.m. (jf. Kalender); ofte i form af en bog tillige indeholdende oplysende og underholdende stof, i ældre tid ogs. vejrspaadomme og andre forudsigelser.

Således definerer Ordbog over det Danske Sprog en almanak, det skrift som frem til midten af sidste århundrede – ved siden af bibel og salmebog – fandt den største udbredelse i den danske landbefolkning. Det er denne populære almanaks udvikling over en 300-årig periode fra midten af 1500-tallet, som er emnet for det følgende, en udvikling der former sig som et drama bestående af to akter.

I første akt vil vi se, hvorledes almanakken opstår på grundlag af middelalderlige helgenkalendere og åreladningstabeller og gradvist vinder udbredelse hos befolkningens store flertal, bønderne, ved at blive tilpasset og sammenvævet med deres levevis og tænkemåde. I andet akt indtræffer et dramatisk vendepunkt, idet 1700-tallets reformatorer får øje på almanakken som et velegnet medium for tidens oplysningsideer, og de forsøger derfor bl.a. at modernisere almanakken, så den ikke kan give anledning til overtroiske forestillinger. Endvidere bliver der indrykket populærvideenskabelige artikler i almanakken, og Landhusholdningsselskabet begynder at give gode råd om moderne landbrugsdrift. Den moderniserede almanak falder dog slet ikke i bøndernes smag, og de sætter sig til aktiv mod-

Lis Toft Andersen, f. 1952, cand. mag. i dansk og engelsk, adjunkt ved Niels Steensens Gymnasium. I 1982 udgav hun sammen med Martin Zerlang og Bjarne Thorup Thomsen »En selvskrevet historie – om erindringsbøger og dagbøger af bønder, håndværkere og arbejdere i Danmark« (Samleren).

værge ved pure at nægte at købe de nye almanakker, ja, sine steder rapporteres der om tumult på markederne. Reformforsøgene må derfor flere gange opgives, og først i 1833 finder dramaet en afslutning. Da lykkes det endelig at løsrive rigets officielle almanak fra dens rod i astrologien.

Ved afslutningen af dette drama vil tilskuerne forhåbentlig synes, at de kender nye sider af den danske bonde i en periode, hvor meget få bønder ytrede sig direkte om sig selv.

Bondens almanak tager form

De første almanakker stiledede ikke efter »Menigmands Horizont. Siden efter tog Sagen en anden Vending, da i hver Mands Hus i Riget, fra Palladset af og til den ringeste Hytte, en Almanak blev et aldeles nødvendigt Møbel.« (Rasmus Ny-erup)

Forløbere for almanakken

Betragter man det bevarede fragment af den første årsmalmanak fra 1555, ser man, at hver dag er forsynet med et katolsk helgennavn, og ud for hver søndag er dagens prædikentekst medtaget. Desuden angiver anskuelige signaturer de rette dage for åreladning og kopsætning, og almanakken rummer endvidere en række astronomiske oplysninger: ud for hver dag er anført i hvilket af dyrekredsens tegn (dvs. »stjernetegnene«) månen befinder sig, månens forskellige faser er markeret, og planeternes indbyrdes stilling er angivet. Endelig fremsættes spredte vejrforudsigelser i stikordsform.

Denne udformning af almanakken rejser spørgsmålet: Hvordan er dette besynderlige sammensurium af religiøse, medicinske, astronomiske og astrologiske elementer blevet til?

Det religiøse element peger tilbage på den katolske kirkes helgenkalendrier. De indgik oprindeligt i salme- og bønnebøger, således at deres indehavere kunne holde rede på, hvornår de forskellige helgener skulle fejres. Men når disse helgener fandt indpas i det nyligt reformerte Danmarks almanakvæsen, skyldes det først og fremmest, at helgendagene for mange mennesker tjente som mærkedage for bl.a. arbejdslivet, således også for bønderne. Denne verdslige brug af helgendagene havde man allerede i begyndelsen af århundredet taget højde

Augustus høstmaaned

1	c	Deer i fengsel	Buck 29	wuer
2	d	Dag wd mister	van 13	9 58ere
3	e	Staffen	van 28	†
4	a	Drage Wlfue en saare klædet paa		
5	f	Drutus	fisk 12	* S
6	g	Dwaldus	fisk 27	florh
7	a	ypsius	ved 12	
8	b	Afra	vede 27	dot
9	c	Liriacus	spur 11	wuertegen
10	d	Reinbert	spur 26	(11 35f *
11	e	Laurentius	tuil 9	
12	a	Denner gsz sig den wtru Suend/		
13	b	Lare det aff hånem huer from Lstriffen		
14	c	Luce wdi det pvi Lap		
15	d	Libur	tuilk 22	der
16	e	Lara	krab 5	* S
17	f	Lippol	krab 18	regen
18	g	S-li Buck	lgue 6	forden der
19	a	Marien hjem	løffu 13	
20	b	Arfactus	løffu 25	

Fragment af 1555-almanakken, her i kopi fra Mogens Lebech: Fra ru-
nestav til Almanak (1969). Originalen findes på Det kgl. Bibliotek.

for i almanakkens forløber, evighedskalenderen, altså en ka-
lender som lod sig bruge år for år.

Nogle af evighedskalenderne var helt eller delvist udformet
som billedkalendere og derfor anvendelige for folk med ringe
læsefærdighed. Det gælder både for en håndskreven lommeka-
lender fra 1513 og for den første trykte kalender fra 1530, hvor
helgennavnene er kombineret med stiliserede portrætter, eller
helgenerne er repræsenteret ved deres atributter. En del af
disse tegninger er dobbeltydige, således at de dels kan rela-
teres til deres religiøse sammenhæng og dels til brugen af dem
som mærkedage. Ud for Bartholomæus' dag er således afbildet
en krumformet kniv, der kunne opfattes som den kniv, han
blev slået med – eller som et høstsejl, da hans dag, den 24. au-
gust, faldt i høstens tid. Bartholomæus blev også i folkemunde

Billedkalender fra 1513 (Det kgl. Bibliotek). Kopi fra Lebech.

kaldt Bertel Brydestrå på grund af de frygtede høststorme, og han blev herved trukket helt ind i det konkrete hverdagsliv og bort fra den religiøse sammenhæng.

I andre af tegningerne er forbindelsen til helgenerne helt eller delvist forsvundet. 1. maj er Philip og Jacob i kalenderen fra 1513 afbildet med et træ, som sandsynligvis skulle symbolisere løvets udspring og forårets komme. I samme kalender figurerer Lambert den 17. september sammen med en hjort, og i den trykte kalender fra 1530 er kun hjorten medtaget – da skulle jagten tage sin begyndelse.

De kalender, bønderne *selv* udarbejdede, er i endnu højere grad præget af denne udvikling. I en svensk bondealmanak er så godt som alle helgentegn i de for bonden vigtige perioder erstattet af nye af landbrugsmæssig art. Tiburtius er f.eks. blevet til en sædemand, og St. Jørgen er repræsenteret af sin hest, for på hans dag skulle hingsten slås til støddet. På en dansk kalenderstav fra 1531 er St. Jørgen repræsenteret på samme måde, og her er St. Urban erstattet af et visent udseende havreaks. En bonderegel sagde således, at »den som sår havre på Urbans tid får store bælg og intet i.«

I kalenderen fra 1513 er de verdslige mærkedage også angivet på anden vis, nemlig med sort markering, mens de dage, som er medtaget af religiøse grunde er markeret med rødt. Også brugen af månedsbilleder, som illustrerer årets skiftende arbejder i marken og huset peger på, at kalenderen var tiltænkt en bonde. Svarende til disse billeder havde hver måned sit landbrugsmæssige navn, f.eks. blev april kaldt fåremåned og november slagtemåned. Disse navne fandt siden indpas i de trykte årskalmanakker.

Bøndernes brug af helgendagene som mærkedage i arbejdslivet satte sig altså tidligt konkrete spor i de forskellige kalenderværker, og det er i denne verdslige brug, man skal søge hovedårsagen til, at de katolske helgennavne forblev et fast element i de fleste almanakker efter reformationstiden – ja helt op i dette århundrede. Bønderne var oprindeligt blevet påtvunget hele dette helgenvæsen med kristendommens indførelse, men indføjede og tilpassede det efterhånden i deres konkrete, naturbundne tænkning. Det blev en lang og sej kamp at få dem til at erstatte helgendagene med den moderne, abstrakte taldatering, »denne Maalestok paa et Folks Cultur«,

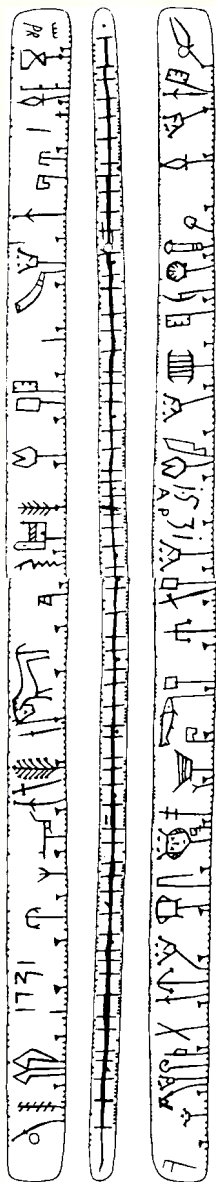

Svensk Bondealmanak. Kopi fra Lebech. Findes også i S. Svensson: Bondens år (Stockholm 1972)

som den nordsjællandske præst Joachim Junge udtrykte det i slutningen af 1700-tallet.¹

I Sverige medførte helgendagenes funktion som mærkedage, at man efter indførelsen af den gregorianske tidsregning i 1712 helt frem til 1869 (dog med undtagelse af 1793–1818)

Dansk Kalenderstav fra 1531. Kopi fra
Niels-Knud Liebgott: *Kalendere* (1973).

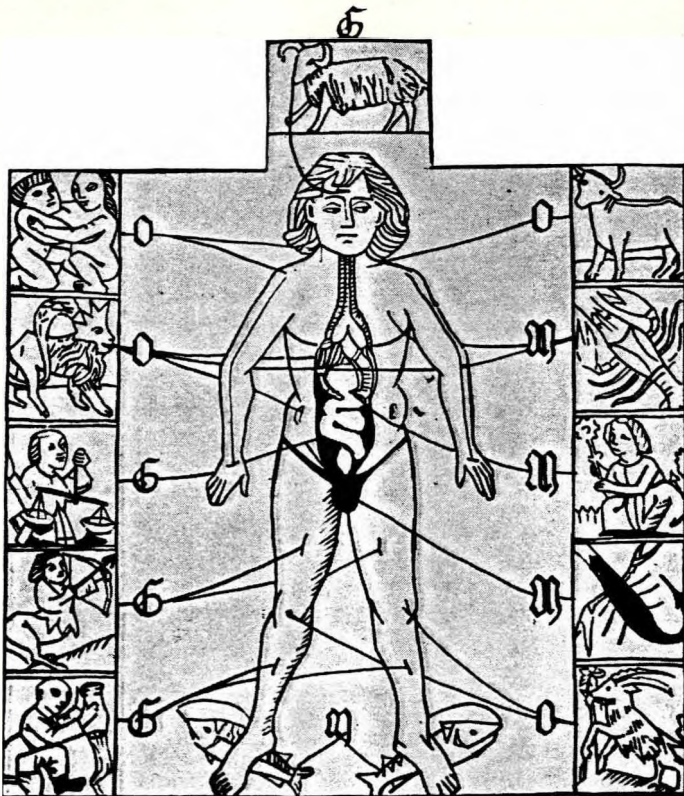

opererede med dobbelt tidsregning i almanakken, dvs. medtog den gamle julianske, idet kalenderreformen forskød helgendagene 11 dage frem i tiden og dermed bragte kludder i mærkedagene. De danske almanakudgivere var ikke så forbrugervenlige som de svenske, da vi i 1700 indførte den gregorianske tidsregning. Mange rådede dog herpå ved selv at indføre den gamle tidsregning i almanakkens margen, som man kan se det gjort i Det kgl. Biblioteks eksemplar fra 1702.

Åreladnings- og kopsætnings-anvisningerne samt de astronomiske oplysninger i almanakken fra 1555 peger på, at åreladningstabeller beregnet på astrologisk grundlag af 1400-tallets læger var et andet væsentligt udgangspunkt for almanakken. De første åreladningstabeller var udformet som en månedsvis redegørelse for, hvor på kroppen man skulle lade sig årelade, tidsfæstet i forhold til de kendteste helgendage, f.eks.: »Mandag før tre kongers aften på fødderne«. For at finde frem til enkelte dage måtte tabellens indehaver ty til et af de før omtalte helgenkalendarier, men fra slutningen af 1400-tallet blev der efter åreladningsforskrifterne optrykt en fuldstændig navneliste, og en egentlig kalender havde dermed taget form.

1400-tallets åreladningstabeller henvendte sig til en ret snæver kreds af læsekyndige og medicinsk interesserede, men med 1500-tallets billedkalendere skete en begyndende popularisering af de astrologiske forskrifter, også inden for andre områder. I den før omtalte evigheds-billedkalender fra 1513 angiver røde prikker 23 ulykkesdage (»dies ægyptii« eller »forvorpne dage«), hvor man burde foretage sig så lidt som muligt. Kalenderens »tabula signorum« var det dog ikke enhver beskåret at anvende. Denne tabel angav, i hvilket af dyrekredsens tegn månen befandt sig i hvert døgn afhængig af det gældende gyldental, og den kunne anvendes til beregning af de rette tidspunkter for åreladning.

Årsalmanakken gjorde det naturligtvis betydeligt lettere at give astrologiske forskrifter, idet disse blot kunne anføres ud for hver dag. I 1555-almanakken indtog de medicinske forskrifter en central plads, men i de følgende århundreder kom landmandens forskellige aktiviteter til at indtage en central plads i almanakken. Der blev givet anvisninger på de rette tidspunkter for såning, plantning, jagt, fangst og ophugning af

Åreladningsmand fra 1400-tals almanak. Kopi fra Nils Lithberg: Almanackan (1933).

træ, altsammen angivet ved let forståelige signaturer. Desuden blev de korte vejrforudsigelser suppleret med et »prognostisk tillæg« bagest i almanakken, hvor de enkelte årstiders vejr blev beregnet på grundlag af de planetare konstellationer. Endvidere fandt oplysninger om, hvor og hvornår der var marked, indpas. Målet var således tydeligvis at gøre almanakken til et »aldeles nødvendigt Møbel« for den danske bondestand, der jo udgjorde hovedparten af befolkningen.

Niels Heldvads populære almanakker

I 1600-tallet havde de astrologiske forudsigelser taget et sådant omfang, at Christian IV i 1634 så sig nødsaget til at forbyde almanakker indeholdende forudsigelser af »krig, orlog, dyrtid, pestilens og anden Guds den allerhøjestes straf og ris«. Christian IV, som selv havde fået forudsagt sin fremtidige skæbne, da han blev født, af ingen andre end Thyge Brahe, kom med sit forbud til at besegle det officielle Danmarks dødsdom over astrologien som videnskab, og den fik hermed fremover status af overtro. Men som den senere historie vil vise, kunne hverken han eller de efterfølgende reformatorer udrydde troen på planeternes indflydelse med love og forordninger.

Den direkte anledning til Christian IVs forbud var de overordentligt populære almanakker med tilhørende prognostica, Niels Heldvad havde udgivet siden 1591. Han var den sidste almanakforfatter herhjemme, der var hundred procent overbevist astrolog, og han var den af de tidlige almanakudgivere, som bedst forstod at gøre almanakken til underholdende læsning. Han skrev meget levende, og han indflettede ofte ordspog og almindeligt kendte mærkeregler i sine forudsigelser, hvorved han appellerede til læsernes genkendelsesglæde. Han kunne f.eks. skrive: »Sidste kvarter den 22. marti, til middag tempereret: Nu skal bonden så havre, dog mærk: Georgius tøj er bedre end tusind læs hø, have de gamle sagt. Thi dersom det er tøjvej på S. Georgij dag årligen, da godt havre år.«

Heldvad appellerede således tydeligvis til et bondepublikum, og efter eget udsagn havde han stor succes hermed. Han hævdede, »at hans almanakker og prognostica, små og store, tyske og danske, hvert år udi Hamburg bliver prentet og publiceret i over 100.000 eksemplarer, foruden hvad der prentes i København på Danske, som publiceres over de tre kongeriger Danmark, Sverige og Norge.«² Taget i betragtning at Danmarks befolkning på daværende tidspunkt var under 700.000, er der tale om meget store oplag, som også tyder på, at Heldvad var med til at sikre almanakken dens centrale stilling som folkelig læsning.

Heldvad gav dog ikke kun gode råd til bønderne og spæde om »krig, orlog, dyrtid og pestilens.« Han benyttede også sine almanakker til at fungere som sin samtids moralske revser og

de fattiges forsvarer, hvilket måske var medvirkende til, at han kom i miskredit hos myndighederne. I 1598 torndede han mod »kornorme, kornrotter, kornravne, kornrakkere,« der afpressede fattige bønder ågerrenter, når de lånte penge:

»de forbandede, ugudelige og tyranniske mammonister, der drev den allerugudeligste jødiske åger med deres rigdomme, så det var billigt, om de med almuens forbandelse blev fordømt og bortkastet til Helvede.«³

Heldvad forsøgte imidlertid også at bruge sine prognostica i folkeopdragende øjemed, og på det punkt var han næsten 200 år før sin tid. I 1625 argumenterede han for nativiteternes betydning, dvs. spådomme på grundlag af et menneskes fødselstidspunkt, og han benyttede samtidig lejligheden til at give gode råd om børneopdragelse:

»En astrolog kan stille et menneskes nativitet rigtigt og så klart, som kunde han se ind i hjertet, når han blot har og ved året, måneden, dagen, timen og tiden, på hvilken samme menneske er født. Hvilket gavner så meget, at et menneske kan få vide sin complexion, sit temperament og sine inclinationes, hvilket kan hjælpe meget ved børnenes optugtelse. Thi når fromme forældre ved sådant, kan de holde dem til at lære de ting, hvortil naturen vil hjælpe dem. Er børnene tilbøjelige til udyd, da kan forældrene tvinge og vænne dem betids fra det onde og ikke give dem for frie tøjler. Forældrene bør heller ikke tvinge deres børn til at lære det, som naturen ikke vil tilstede. De, som er komne til skelsår og alder, kan spejle sig i deres nativitet ... «⁴

Heldvads prognostica forudsatte naturligvis en evne til at læse, og hvor mange bønder der kunne det, vides ikke med sikkerhed, men læsefærdighed krævedes ikke i samme grad af selve almanakken, der som tidligere nævnt for en stor del bestod af anskuelige signaturer og dermed fortsatte traditionen fra de tidligere billedkalendere. I øvrigt svandt det prognostiske tillæg betydeligt ind efter forbudet mod »partikulære spådomme«. Ringe læsefærdighed behøvede således ikke afholde nogen fra at anskaffe sig en almanak.

Bøndernes astronomi og astrologi

De middelalderlige astronomer så stjernerne og planeterne som dele af et samlet, komplekst system, hvor de enkelte him-

mellegemer blev sat i relation til hinanden, solår, månecykler og planeternes omløbstid beregnet. Ved siden af denne tidligtvidenskabelige astronomi fandtes en mindre vidtløftig bondeastronomi. Ligesom bønderne iagttog forandringer i naturen, iagttog de forandringer på himlen. Som Junge bemærker, betragtede bonden »baade Skyer og Stierne og Soel og Maane, men aldrig *in abstracto*, stedse *in concreto*, thi han veed med sig selv, at han staaer endnu paa Jorden.«⁵

I det daglige bestemte solen, hvornår det udendørs arbejde skulle påbegyndes og afsluttes. Og når bønderne skulle fastlægge tidspunktet på dagen, tog de bestik af solhøjden. Det var specielt vigtigt at vide, hvornår det var middag og dermed tid at vende hjem til middagsbordet. Det afgjorde de nordsjællandske bønder ifølge Junge på følgende konkrete måde:

»Bonden seer (...) op efter Solen, kan Huen derved falde ham bag af Hovedet, da er det Middag; han maaler sin Skygge, kan han spænde den med et Skridt, da har Maven gyldig Aarsag til at brumme.«⁶

Hvis det derimod drejede sig om at fastsætte tidspunktet om natten, gik man ud fra stjernernes stilling på himlen. Det var især af betydning om vinteren, hvor arbejdet blev påbegyndt, før solen stod op. Ifølge Junge benyttede Hørsholm-bønderne »Stiertens« drejning på Karlsvognen til at beregne tidspunktet på natten. Karoline Graves fortæller, at bønderne på hendes hjemegn gav stjernerne navne efter deres relation til dagliglivet. En stjerne blev således kaldt »Grødstjernen«. »Det er sikkert en gammel Benævnelse; den Stjerne har de formodentlig lagt mærke til, naar det var Nadvertid.«⁷ En anden stjerne blev kaldt »Pærs Pig«, hvilket jeg gætter på skal betyde »Pers kæp«, måske på grund af en sammenhæng med hyrdelivet. I »Bondens År« (1972) oplyser Sigfrid Svensson, at i Västmanland i Sverige gav bønderne et stjernebillede navnet »bonden, karlen og oxen«.

Til himlens og skyernes skiftende udseende og farve knyttede bønderne et væld af detaljerede meteorologiske forudsigelser, der ofte blev udmøntet i rimet form som i »aftenrøde morgensøde«. Junge nævner endvidere følgende eksempler:

»Ere Skyerne derimod rødstribede, da venter han den følgende Morgen Blæst, og efter hans Erfaring giver Morgen-

røde Aftenbløde. Merker han mod Aftenen omkring ved hans Zenith en Samling af lyse og rolige, bølgedannede Skyer, da kalder han dette Phænomen en Ark og han indretter sine Ting til godt Veir.«⁸

Bøndernes astronomi var således centreret om de himmellegemer, der kunne tjene som konkrete holdepunkter i deres daglige, naturbundne tilværelse. Hvad angik deres astrologiske forestillinger, så relaterede de sig ikke som i den »videnskabelige« astrologi til et komplekst samspil mellem planeterne, men til enkelte, synlige himmellegemer, først og fremmest månen. Denne forskel til trods rummer de to astrologier fælles træk. Det skyldes primært, at de havde et fælles udspring i en ringe beherskelse af såvel den jordiske natur som af den sociale og politiske situation – der dermed ofte blev til en ukontrollabel »skæbne«.⁹ Det er baggrunden for, at der blev lagt så stor vægt på at forudsige tørke, misvækst, »pestilens«, krig og dyrtid. Slægtskabet viser sig ved, at den »lærde« astrologi ligesom den »folkelige« i et vist omfang byggede på en simpel ligheds-tænkning, som vil blive eksemplificeret i det følgende.

Før kalendervæsenets udbredelse tjente månen for bønderne som en let anvendelig tidsmåler i forbindelse med fastlæggelsen af eksakte terminer for fælles sociale aktiviteter. Det krævede ikke kendskab til større talværdier at fastsætte en fremtidig begivenhed til at finde sted efter et antal ny- eller fuldmåner. Med kristendommens indførelse overtog de religiøse højtider i stort omfang denne rolle, og som tidligere nævnt blev også de katolske helgendage brugt til nærmere tidsbestemmelser. Men derved var månens rolle ikke udpillet. Den var i det daglige en nærværende og samtidig mystisk planet, idet de fleste bønder sandsynligvis intet kendskab havde til, at det var solens, jordens og månens indbyrdes stilling, som forårsagede dens skiftende udseende. Denne mystiske foranderlighed gjorde det oplagt at sætte månens forskellige faser i forbindelse med det, der skete på jorden ud fra den tankegang, at lige afstedkommer lige, dvs. at det, som blev gjort i voksende måne, også ville vokse, mens det, som blev gjort i aftagende måne, ville gå tilbage. Det var derfor hesten, som Junge skriver, skulle på vinterfoder i voksende måne, og gødningen skulle spredes i aftagende måne, så ukrudt ikke voksede op og udsugede jorden.

Der findes kun få eksempler på, at bønderne tog varsel af stjernerne. Svensson nævner, at de svenske bønder mente, at hvis bonden og karlen i det førnævnte stjernebillede byttede plads, så karlen gik bagest og så på, at bonden selv kørte ok-sen, ville det betyde, at nødår var på vej. Et eksempel på at også den folkelige astrologi centrerede sig om mulighederne for social og naturmæssig uorden.

Bønderne og almanakastrologien

Tankegangen bag den »folkelige« astronomi og astrologi kom til at præge bøndernes forhold til almanakkens astronomiske og astrologiske oplysninger og forskrifter. Deres opfattelse af almanakken blev imidlertid også præget af deres cykliske, naturbundne tidsopfattelse. Den »naturkalender«, bønderne indrettede deres arbejde efter, var i bogstaveligste forstand en »evighedskalender«. Set ud fra dette perspektiv var det ene års kalendariske forskel fra det foregående eller det kommende år abstrakt og ret ligegyldig. Derfor stod nogle bønder fremmede over for det nødvendige i at anskaffe en ny almanak hvert år. Svensson beretter f.eks. om en kone, der beklagede sig over, at hendes mand var så dum, at han et år købte en ny almanak, selv om den gamle var så god som ny. En anden bonde havde forstået, at der skulle en ny almanak til hvert år – men ikke at det var fordi, den var forskellig år for år. Så da han et år ikke havde fået fat i en almanak, fordi der var ud-solgt, købte han det følgende år flere stykker for fremover at være på den sikre side. På sin vis faldt den gamle evigheds-kalender dermed mere i tråd med bøndernes traditionelle tids-opfattelse end den omskiftelige årsmalmanak. Evighedskalen-deren var grundlæggende struktureret over det, som var iden-tisk år for år: Året og hver måned havde et fast antal dage, og hver dag havde sin helgen og sit bogstav. At »A« et år betød søndag og et andet år måske tirsdag var mindre væsentligt, men efter kalenderreformen i 1700 var den gamle evigheds-kalender ubrugelig.

En af de ting, der motiverede bønderne til at købe almanak-ken, var dens vejrforudsigelser. Som tidligere nævnt var der ud for stort set hver dag anført, hvordan vejret ville forme sig, om det ville blive sne, frost, regn, slud osv. Grundlaget for disse vejrforudsigelser var ofte en antagelse af, at vejret fulgte

den 19-årige måncyklus – dog klogeligt med forbehold for Guds indgriben. Denne stikordsagtige dag-for-dag-oversigt var let at forstå – også for dem med ringe læsefærdighed. Det samme gjaldt sjældent for de kvartalsvise oversigter i det prognostiske tillæg, som fulgte efter almanakkens kalendriske del – måske bortset fra deres konklusioner. Men de gav almanakken et imponerende videnskabeligt præg. Som eksempel skal her anføres *Bagge Wandels* vinteroversigt for 1669:

Vinteren tog sin Begyndelse forleden Aar 1668 den 10 December om Midnat/ da ☉ gick i $\frac{1}{2}$ første punct oc gjorde os 23 grad 23 m. syder Declinatie/ den korteste Dag 6 timer 38 Min oc lengste Nat 17 Timer 22 Min paa norder Poli Høyde 56 grad. Paa samme Tid finder sig Himmelens Beskaffenhed saaledis/ Saturn i \approx 11 grad i sit eget daglige Huus/ in Exaltatione Trip. dir. in gaudia men Occid. i Jupiters Huus. Velux retr ♀ i 15 m. Trip dir. Orientalis oc udi det Tegn den er svagest udi/ ♂ udi \approx 23 occidentalis oc ere med slet ingen vesentlig digniteter begafvit/ ♃ i ♃ in faciebus men ocsaa occidentalis i Mercurii Huus/ oc i det Tegn den regnis svagest udi. Men ☾ i ☽ 29 udi sit Skins afftagelse. Naar ofvenmelte Planeter deres løb oc Himmelens Beskaffenhed vel tages i act/ da findes den kolde Saturnus med den kolde oc vaade Maane sterckest for nogen af de andre Planeter/ aff hvilcket kan sluttis/ at vi faaer en sterck oc kold Vinter oc Sne nock. « (Almanak for det Aar efter Christi Fødsel 1669).

Som det fremgår af dette eksempel var de kvartalsvise vejrforudsigelser ofte formuleret i så generelle vendinger, at de sjældent kunne slå fejl. De partikulære dag-for-dag forudsigelser må derimod lige så ofte have været forkerte som rigtige. Det kan derfor på sin vis undre, at bønderne stædigt insisterede på, at »vejret« skulle indgå i almanakken. Men denne insisteren skyldes sandsynligvis et samspil af forskellige faktorer. For det første var vejret af stor betydning for bøndernes arbejde, specielt fordi deres naturbeherskelse var ringe og dyrkningsmetoderne simple. Sultegrænsen var derfor en altid nærværende realitet. På den baggrund gav det en vis tryghed, at der var nogen, der vågede over de naturkræfter, som bønderne selv oplevede som overmægtige.

For det andet var det en udbredt opfattelse, at *selve* almanakken havde magisk kraft, og hvis vejret blev slettet, mistede den noget af denne kraft. Almanakken var en klenodie i

hjemmet på linje med salmebog og bibel, der også – da det jo var Guds ord – blev betragtet som mere end blot papir med bogstaver på. Grundlaget for bøndernes ærefrygt for almanakken var først og fremmest dens mange mystiske tegn, som de færreste kendte baggrunden for og den egentlige betydning af. Det gjaldt f.eks. aspektoplysningerne. ☉ ☽ ☾ betød konjunktion mellem Mars og månen, men hvor mange vidste det, og hvis de gjorde, hvad så?

Almanakkens kraftfuldhed bevirkede, at den blev tillagt en række af de bogstavelige egenskaber, bønderne forbandt med det, der havde forbindelse til kirken. Ligesom et salmebogsblad eller en olat blev betragtet som lykkebefordrende på jagen, kunne et almanakblad i nødstilfælde gøre samme gavn. En salmebog eller en almanak kunne også holde en ond ånd borte fra kreaturerne, og almanakken indgik ofte i kloge mænds og koners kure. Svensson beretter, at en klog mand engang – i overensstemmelse med lighedstænkningen – foreskrev en bonde, som havde en meget mager hest, at sætte et almanakblad for juli måned – hømåneden – op over hestens bås, så skulle den nok tage på i vægt.

Lighedstænkningen er også altdominerende i bøndernes meget bogstavelige tolkning af almanakkens forskellige symboler. Som før nævnt rummede almanakken for hver dag oplysninger om, i hvilket stjernetegn månen befandt sig. Baggrunden herfor var, at det var af betydning for åreladningen, da man ikke måtte årelade på den legemsdel, som hørte under et bestemt stjernetegn, hvis månen befandt sig i dette tegn. Men bønderne havde deres egen tolkning heraf. Vandmanden og fisken blev set som tegn på regn, og hvis de optrådte flere dage i træk, ville det regne ekstra voldsomt og vedvarende. Desuden blev stjernetegnene sat i forbindelse med agerdyrkningen ud fra den samme bogstavelige lighedstænkning. Ærter måtte ikke sås i stenbukken, for så ville de ikke koge ud – det ville de til gengæld i fisken. Kartoffler lagt i skorpionens tegn blev skurvede, i vandmanden vandede og i stenbukken stenede. Lagt i tvillingens tegn ville man få et stort udbytte. Man skulle selvfølgelig gå på jagt i skyttens tegn og fiske i fiskens. Endelig måtte man ikke fri i jomfruens tegn, for så ville konen blive den dominerende.

Aspekttegnene tolkede bønderne forståeligt nok ikke i samme grad som dyrekredsens tegn, idet de fleste af dem

fremtrådte som ret uudgrundelige. Men de bidrog naturligvis til at lade almanakken med dens magiske kraft og blev derfor som alt andet betragtet som en nødvendig ingrediens. Man tolkede dog naturligt nok solen som tegn på godt vejr, og nogle så Mars som tegn på dårligt vejr, »fordi der gik en pil gennem solen« (♂).

Det var en udbredt skik blandt bønderne at gemme de gamle almanakker, specielt den fra en persons fødselsår. Man troede, at lægen (eller den kloge kone) lettere kunne foreskrive en behandling ved sygdom ved at se i denne almanak. Bønderne var altså ikke ubekendt med, at astrologien også indgik i en medicinsk sammenhæng.

Som det fremgår af ovenstående eksempler gav bønderne den middelalderlige astronomi og astrologi et helt nyt indhold, således at den kom til at passe ind i deres dagligdag og tankegang. Samtidig forstod almanakudgiverne at udforme almanakken således, at den imødekom bøndernes behov – og dermed naturligvis også udgiverens økonomiske interesser. Dette samspil bevirkede, som det vil fremgå af det følgende, at det blev uhyre vanskeligt at ændre almanakken i overensstemmelse med nye tiders krav.

Almanakken i oplysningens tjeneste

»Drewsen gav (...) i en lang Aarrække Menigmand Undervisning i Landbrug ved sine Tillæg til Almanakken, der trængte ind i alle Huse, hvor ellers ingen Bøger kom.« (C. Christensen)

Kampen om vejrforudsigelserne

I slutningen af 1600-tallet gjorde en række almanakudgivere de første forsøg på at rense almanakken for en del af de astrologiske oplysninger og forskrifter og i stedet give den et mere moderne videnskabeligt tilsnit. Bagge Wandel havde i 1669 udgivet en helt traditionel almanak, men i 1683 erstattede han de kvartalsvise vejrforudsigelser med tre tillæg, hvori han tog bladet fra munden og afsvor astrologien.

I det første tillæg, »Om de to yderste oc langsomste Planeter/ Saturni oc Jupiter Tilsammenkomst i nærværende Aar 1683«, gav han en naturvidenskabelig-astronomisk orientering om de

to planeters bevægelse på himlen, som han afsluttede med en kritik af astrologerne. Astronomi var en menneskelig kundskab, men astrologerne havde efter Wandels mening ingen astronomisk viden – og kun Gud vidste, hvilken indflydelse planeterne havde på det jordiske:

»Naar dette forskreffne rettelig offverveyes oc tillige ansees/ hvad slig \odot ♃ oc ♄ pleier at forarsage i Verden/ da finder mand denne ufeilbarlige Slutning angaaende nærværende Aar/ at mange skal vofve sig til at gifve os Undervisning om hvis Forandringer der skal følge paa denne Conjunction/ som dog er en Gud allene bekient Visdom/ oc der alligevel icke forstaar Maaden oc Proportionen hvoreffter Planeternis Bevægelser skeer/ som dog er en Menneskelig Kundskab«.

Udfaldet mod astrologerne tyder på, at dette første reformforsøg ikke primært var affødt af et ønske om at opdrage læserne men snarere var et internt-videnskabeligt opgør. Astrologien byggede på det *geocentriske* verdensbillede, men i slutningen af 1600-tallet stod dette verdensbillede for fald, idet flere og flere astronomer tilsluttede sig Kopernikus' og Keplers teori om, at universet er *heliocentrisk*.

Som det fremgår af det andet tillæg med titlen »Kort Underretning om disse Almanackers Brug«, var Wandel dog opmærksom på, at reformer kunne medføre modstand fra bøndernes side. Han forklarede, at han havde udskiftet de gamle bogstavbetegnelser for ugens dage, som almanakken havde videreført fra evighedskalenderen, med ugedagenes navne, »hvilken liden Forandring skal icke vorde umagelig naar mand der til lidet blifver vant.« Desuden gjorde han rede for, at han for hver søndag havde angivet tidspunktet for solens op- og nedgang og ud for hver dag havde anført, hvornår månen stod i syd, således at tidspunktet for høj- og lavvande kunne beregnes. Endelig havde han til hjælp for dem, der rejste om natten, anført månens op- og nedgang. Også dette tillæg blev afsluttet med en afstandtagen fra astrologien, og Bagge Wandel fremsatte det håb, at han ville få det store arbejde, det havde kostet at beregne den nye type almanak, vel betalt:

»Saa at mand vil formode at disse Maanens Tafler skal blifve tienligere end en Hob unyttige Aspecter mand har udeluct.

Det kand mand sige med Sandhed/ at den har kost meere Arbeide for dette ene Aar end 2000 Aars Aspecter at ud- drage aff Ephemeriderne. Oc vil Umagen for et hvert efter- følgende Aar icke blifve mindre effter som dend store Foran- dring der er paa Maanens Løb gjør at et Aars Udregninger kan icke i ringeste Maader tiene til et andet. Hvilket Ar- beide mand dog gierne vil continuere om mand fornemmer at det bliffver saa nyttig som mand forhaaber/ oc mand saa- dan Slags Almanacker maa vel betalles.«

Bagge Wandel vovede dog ikke helt at udelade aspektoplys- ningerne, og han gav fortsat råd om de rette tidspunkter for åreladning og kopsætning. Men han fandt ingen forståelse og belønning for sine reformer hos køberne. Det fremgår med al tydelighed af, at han det følgende år måtte udgive en helt igen- nem traditionel almanak med »en Hob unyttige Aspecter«, bogstavbetegnelse for dagene osv. De økonomiske interesser gik således forud for videnskabligheden – og det blev dermed i sidste instans bønderne, der gik af med sejren. Efter at have opgivet sine udfald mod astrologerne nøjedes Bagge Wandel i 1684 med at give en historisk med titlen: »Continuatio Chronologiae, Ofver Det Fornemste som sig hafver tildraget i Ev- ropa« – omfattende perioden 1255–1513. Med dette tillæg ret- tede han i højere grad din opmærksomhed mod læsernes op- lysningsbehov.

Fra det følgende år fik universitetet eneret på at udgive al- manakker, og Rundetårn, astronomiens højborg efter Thyge Brahes Uranienborg, kom på forsiden. Universitetet følte sig også forpligtet til at udarbejde almanakken i overensstem- melse med de nye astronomiske landvindinger. Almanakken for 1685 lignede således i høj grad den, Bagge Wandel med så ringe succes havde udgivet to år tidligere. De astrologiske op- lysninger var begrænset til en generel passus om månens ind- flydelse på vejret: »Naar nogen steds findis tegnet ☾ nær/ be- tyder det at Maanen den Dag er nærmest Jorden/ hvilket pleier at give forandring i Veirliget naar Ny og Fuldmaane el- ler Quartererne dermed indfalder.« Desuden forsøgte man at gøre almanakken til et officielt meddelelsesorgan ved at inkludere en »Kort Underretning om de ny Jernbissmere/ som nu over alt i Hans Kongl. Majestæts Lande oc Provincier her efter skal brugis/ i stedet for Træbissmerne/ som gandske skal af- skaffis.« Formålet med de nye bismere var at garantere præci-

Forsiden af 1685-almanakken. Kopi fra Lebech. (Det kgl. Bibliotek).

sere afvejning ved køb og salg – et tegn på, at der i denne periode skete en stigning i handelssamkvemmet, hvilket også fremgår af, at listen med markedsoplysninger nu er blevet så lang, at den må indgå som et separat tillæg til almanakken. Da Niels Heldvad udgav sine almanakker, var markedernes antal

så ringe, at der var plads til oplysningerne ud for de enkelte dage.

Universitetet havde imidlertid lige så ringe succes med sin moderniserede almanak, som Bagge Wandel havde haft. Frem til 1688 vendte den gradvist tilbage til sit gammelkendte udseende – med undtagelse af de kvartalsvise vejrforudsigelser, som fremover helt forsvandt. I stedet indgik et tillæg med morgen- og aftenbønner og salmer. I denne skikkelse fortsatte almanakken nogenlunde uændret frem til 1779. Dog forsvandt kopnings- og åreladningsanvisningerne i 1700.

Umiddelbart kan det forekomme besynderligt, at universitetet ikke insisterede på, at almanakken skulle renses for de astrologiske elementer, som ingen af de lærde professorer ved Rundetårn i mindste måde troede på. Alle reformforsøg strandede imidlertid på pres fra de *bogtrykkere*, som universitetet på skift forpagtede sit almanakprivilegium til. Reformerne medførte hver gang et mærkbart fald i salget af almanakker, og det stred naturligvis mod bogtrykkernes kommercielle interesser.

Denne konflikt blev atter aktualiseret i 1779, da astronomiprofessor Thomas Bugge udelod dag-for-dag vejrforudsigelserne af almanakken. Afsætningen faldt, og almanakforpagter Höpffner klagede til konsistorium. Ludvig Baden, der var medlem af konsistorium, holdt med Bugge og hævdede ifølge Rasmus Nyerup, »at man ikke af nogle enfoldige Bønders Nykker skulle lade sig forlede til at prostituere sig for Samtid og Efterverdenen.«¹⁰ Konsistoriums flertal gav imidlertid Höpffner medhold, og Bugge måtte fremover, som han selv udtrykte det, affinde sig med at være en »privilegeret løgner«. Rasmus Nyerup delte i øvrigt selv i nogle år skæbne med Bugge, men til sidst forbød hans samvittighed han det: »Han kunde isærdeleshed ikke uden Vemod see en stakkels jævn troskyldig Bonde i al Enfoldighed tye til sin Almanak, for at erfare, hvordan Vejret vilde blive i næste Uge.«¹¹ Den egentlige sejrherre i striden om vejrspådommene var dog den »jævne, troskyldige bonde«, der boykottede de moderniserede almanakker.

Også i andre europæiske lande protesterede bønderne kraftigt mod forsøg på at ændre almanakkens traditionelle udseende og indhold. I »Den oprigtige Almanakmand, en saare kuriøs og nyttig Bog for Ungdommen, Borgerfolk og Land-

mænd, tilligemed en hundreदारig Kalender«, som udkom herhjemme i 1797, giver C.G. Steinbeck en malerisk beskrivelse af, hvad der skete i Preussen, da Frederik den Store – også i 1779 – forsøgte at indføre en almanak »hvori alt det var ladet ude, som kunde føre den almindelige Mand bag Lyset, og idets Sted anføre lutter nyttige og behagelige Ting.«¹² Af Steinbecks redegørelse fremgår det klart, at bønderne følte sig snydt. Den nye almanak havde ikke den (magiske) værdi, de så i den gamle:

»Men hvorledes gik det med disse Almanakker? Meget forskiellig. Kongen og alle kloge Folk i det hele Land glædede sig over denne Forandring; de derimod, som ikke vidste hvor megen Nytte de kunde have af disse nye Almanakker; men snarere troede, at de derved *tabte* saare meget – bleve fortreddelige og opbragte derover, skrege over utidige Forandringer, o.d.l. Da disse Almanakker nu kom ud, saae man ret en Tummel paa Markederne, som var større, end nogen sinde tilforn; man stormede hen til Bogbindernes Boder, og der blev en skrækkelig Allarm; man loe, man knurrede, man spottede, man skieldte – og Bogbinderne beholdte den største Deel af deres Almanakker liggende usolgte – thi hellere vilde man slet ingen Kalender eller Almanak have i Huset, end saadan een, hvor man ikke kunne see, naar man skulle purgere og aarelades, ei heller fandt de de sædvanlige Tegn □ △ ec. eller kunde see Veirets Forandringer forud. Ja en vis Kone i Landsbyen + + +, ikke langt fra Berlin, var visseligen om Natten, da hun var kommen hjem fra Markedet, og havde kjøbt een af de *nye Almanakker*, bleven slaget ihjel af hendes Mand for dette Kjøbmandskabs Skyld, dersom ikke den naadige Herre der paa Stedet havde forbarmet sig og kjøbt den af hende igien. – Mange havde hørt sladdre om nye Forandringer i Religionen, og trak og dette derhen, som nu var skeet med Forandringerne i Almanakken. Andre, som foregav at forstaae Sagen bedre, paastode, at de Herrer Stjerneseere ikke mere vilde give sig den Umage at betragte Aspekterne og udregne dem. – Kort i det hele Land var der iblandt Almuen en forfærdelig Misfornøielse, Knurren og Skrigen, fordi man vilde give dem en nye Almanak, og dette bevægede den gode Konge til i Aaret 1780 igien at give dem deres gamle unyttige og skadelige Almanak, – thi (...) i saadanne Ting, hvor det kom an paa *enhvers egen Mening*, vilde han ikke paatrænge Nogen noget.«¹³

I Preussen som i Danmark var det dog ikke kun et spørgsmål

om »meningsfrihed«, der bevægede almanakudgiverne til at genindføre vejrforudsigelserne. Også her lå der i sidste instans finansielle årsager bag, som det fremgår af Joh. Elert Bodes mere nøgterne redegørelse for det mislykkede preussiske reformforsøg i »Om Veirligets Forudsigelse« (1821):

»Da det her værende (...) Kongelige Videnskabelige Akademie for omtrent 40 Aar siden af nøie overtænkte Grunde undlod i Almanakken at anføre noget om Veirliget, leed Ud-giverne et saa føleligt Tab, at man var nødt til i Almanakken, som udkom Aaret efter, igien at indføre de vilkaarlige Anmeldelser om Veirliget.«¹⁴

En notits om almanakforpagtningen i K.H. Seidelins »Læsendes Aarvog for 1799« giver et klart indtryk af, hvor betydelige bogtrykkernes økonomiske interesser i almanakvæsenet var. Notitsen var foranlediget af, at konsistorium havde afvist at bortauktionere sit privilegium til den højstbydende ved ud-løbet af Schultz' kontrakt i 1799:

»Boghandler A. Soldin ansøgte Konsistorium om at Forlaget maatte sættes i Auxion, da han agtede at byde, kort efter tilbød Professor Gamborg at ville give 1500 Rdr. aarlig for Forlaget. Strax efter indkom Bogtrykker Seidelin med det Tilbud at ville trykke særskilte Almanakker for de to Norske Stæders og for Kiels Poli-Højde, item for Island, og tillige give 1600 Rdr. i aarlig Forpagtningsafgift, samt erlægge Prof. Astr. et Honorarium for de særskilte Beregninger. Ved en senere foranlediget Ansøgning vedblev Seidelin disse Tilbud med Forhøjelse i Summen til 2000 Rdr. aarlig. Konsistorium forlængede for den nærværende Kontrahent Hr. Dir. Schultz Forlaget paa 25 Aar imod 2000 Rdrs. aarlig Afgift, og forbandt han sig tillige til at trykke særskilte Almanakker for een af de Norske Stæders Polihøjde.«¹⁵

Ved at undlade en auktion mente Seidelin, at universitetet gik glip af ca. 30.000 rigsdaler over de følgende 25 år, idet flere bogtrykkere sandsynligvis ville have budt op til 3.000 og tolv år senere 4.000. Men under alle omstændigheder er der tale om en imponerende stigning fra et par hundrede rigsdaler i anden halvdel af 1700-tallet til 1.200 i 1798 og 2.000 rigsdaler de følgende 25 år. Disse tal tyder samtidig på, at afsætningen af almanakker må have været stærkt voksende i den pågældende periode.

Det var efter alt at dømme også tilfældet i Sverige, idet Linné i 1751 følte sig foranlediget til at advare bønderne mod at indrette deres landbrug efter almanakkens anvisninger: »Den, som tager såningstiden utur Allmanackan eller stjernehwalfwet, han bedrar sig så säkert, som den wisligen uträknar samme tid efter trän, som de slå ud sina löf; altså bör hwar och en dömma af såningstiden af wäxterne.«¹⁶

Landhusholdningsselskabets oplysningsvirksomhed

Efter konsistoriums beslutning i 1779 om, at almanakken fortsat skulle rumme de kompromitterende vejrforudsigelser, blev der i en årrække ikke ændret på almanakkens kalendariske del. På et andet område skete der imidlertid en væsentlig fornyelse, idet en række af de kræfter, som var engagerede i landboreformværket, fandt ud af, at den populære almanak kunne bruges som et oplysningsorgan over for de bønder, der tøvde med at indføre nye dyrkningsmetoder og drive ekspansivt, markedsrettet landbrug. I 1782 blev Det kgl. Landhusholdningsselskab pålagt at udarbejde et tillæg til almanakken, der introduceredes således: »Det er Hans Kongelige Majestæts allernaadigste Villie og Befaling at de Psalmer og Bønner, som hidtil har staaet i Almanakken, skal udelades, og at Hans Landhuusholdnings-Selskab i Kiøbenhavn i deres Sted lader indrykke adskillige Huusholdnings-Regler og nyttige Iagttagelser eller praktiske Haandgreb. I Følge forbemeldte allernaadigste Tilladelse, begynder Selskabet med dette Aar sine Anmærkninger, Bonden i Særdeleshed til Oplysning og Nytte.«

Gennem de artikler, Landhusholdningsselskabet indrykkede i almanakken i den kommende 50-årige periode, får man et klart indtryk af den modstand, mange bønder ydede mod at omstille deres landbrug til den ny tids krav. Det er således symptomatisk, at det første råd gik ud på, at bønderne skulle ophæve *landsbyfællesskabet*. »Som næsten ingen af de Raad, hvilke Selskabet agter at give Land-Almuen, kan nyttes og iværksættes uden Fællesskabets Ophævelse, saa maae man begynde med at anbefale denne vigtige Sag.« Således lød indledningen til den første artikel. Og i det følgende blev alle de fordele opregnet, bønderne ville have af at ophæve fællesskabet. Endvidere lokkede man med præmier på 25 til 100 Rdl.

til byer, »som vise sig mest stræbsom og villig til at efterkomme de kongelige Anordninger om Fællesskabets Ophævelse.« Sædvanligvis præmierede Landhusholdningsselskabet *individuelle* præstationer og ansprede dermed bønderne til selvstændighed og indbyrdes konkurrence, men når det gjaldt landsbyfællesskabet, indså selskabet åbenbart, at det var nødvendigt at præmiere dét *kollektiv*, man søgte at komme til livs.

I de følgende år blev der givet konkrete anvisninger på, hvordan bønderne kunne øge deres jords udbytte gennem kløveravl, havevæsen, bedre indrettede møddinger, staldfodring m.m. Men i 1823 måtte Joh.C. Drewsen atter vende tilbage til udgangspunktet – nødvendigheden af at opgive fællesskabstanken. Det skete i en artikel om *markfred*, hvor hans ordvalg lå tæt op ad det, som benyttedes i den første artikel fra 1782: »Enhver forstandig Bonde vil tilstaae mig, at uden Markfred, ei blot om Sommeren, men ogsaa om Foraaret og Efteraaret, kan næsten ingen gavnlig Forbedring iværksættes.« Selv om fællesskabet nu var ophævet de fleste steder, vægrede mange bønder sig stadig ved i praksis at acceptere omend ikke den private ejendomsret så den private brugsret til jorden. Drewsen så sig derfor nødsaget til at skærpe tonen:

»Kun raader jeg Dig, min gode Bonde, at Du aldrig bør benytte Evret paa den Maade, som nu er brugelig i nogle af vore Provindser, hvorved Qvæget uden Vogter driver om fra Mark til Mark, nedtræder Hegnene, afbider Plantningerne og beskadiger Vintersæden. Mod denne Uskik bør Du af alle Kræfter sætte Dig, og aldrig selv tage Deel deri. Du bør handle saaledes, fordi det er overensstemmende med Din egen Fordel; fordi Du med fuldkomneste Ret kan fordrø, ene at benytte hvad der groer paa Din Mark; fordi Du ikke, uden at begaae en Uretfærdighed, kan lade Dit Qvæg afæde eet eneste Straae paa Din Naboes Mark, naar han ikke tillader det; fordi Du, ved at iagttage Markfreden, handler overensstemmende med Regieringens Villie, der, idet den har seet, hvor stor Skade der tilføies vort Agerbrug ved Evrets Misbrug, har givet et kraftigt Lovbud mod dette. (...) Læg altsaa modig Haand paa Værket og frygt intet, om end nogle af Dine ufornuftige Brødre skulle dadle Dig for Din Beslutning, ei at taale Ufred i Din Egn.«

– Som det var typisk for de fleste af tidens folkeopdragere, strukturerede Drewsen sin artikel som en fornuftig snak med/til den fornuftige bonde – om andre bønders ufornuft.

I det traditionsstyrede bondemiljø havde den ældre generation en stor autoritet i dens egenskab af traditionsbærer. Denne autoritet var imidlertid endnu en hindring for den nyere landøkonomi, og Drewsen fandt det derfor også nødvendigt i den ovenfor citerede artikel at argumentere for et opgør med den ældre generations ledende rolle: »Ingen agtbar Bonde maae nogensinde troe, at Forfædrenes Dyrkningsmaade, eller Egnens Brug, kan altid tjene ham til Rettesnor,« hedder det bl.a. I stedet satte Drewsen troen på udvikling og fremskridt. Hver generation skulle nå videre end den foregående, og han spørger – igen den fornuftige bonde:

»Var Din Farfader klog nok til at indsee Fordelene ved Udskiftningen, eller satte han sig ikke meget mere imod den af al Kraft eller klagede lydelig derover? Kunne Du nu ønske at Dine Jorder atter laae stykkeviis i Fællesskab med de andre Byemænd? Nei, sikkerlig ikke! Du er altsaa i denne Henseende klogere end han, hvorfor skulle Du ei ogsaa kunne være det i andre Henseender? (...) Prøv altsaa Dine Forfædres Erfaringer uden forudfattet Mening; sammenlign dem med det, Du selv har erfaret, og med meningerne af Mænd, til hvem Din Fornuft giver Dig Troe og Tillid, – Behold til Din Veiledning det Gamle, som Forfædrene have overantvortet Dig, sammenføj dertil det Nyere, som Tiden og egen Eftertanke lærer Dig, og dan deraf et Heelt, som passer til Din nærværende Stilling og til den Tidsalder, hvori Du lever, og læg derefter Din Dyrkningsplan.«

Sådan var idealet for den ny tids bonde, som Landhusholdningsselskabet nu i 50 år havde søgt at fremdyrke.

Drewsen forsøgte at bekæmpe traditionalismen med *rational argumentation* – for fornuft, plan og eftertanke. Men som det fremgår af hans eget billede af den ufornuftige bonde, lå denne tænkemåde mange bønder fjernt. I 1832 klagede Drewsen netop over deres planløshed. De dyrkede jorden »uden Eftertanke, enten efter et Indfald, eller en indbildt Nødvendighed, ja mange Gange endog uden at have ordentligen inddelt Jordlodden.« Beskrivelsen minder meget om den, Junge gav af Hørsholm-bøndernes »vilde« landbrug efter ophævelsen af fællesskabet i 1773. Efter århundreders traditionsbestemt landbrug var det ikke så let at få bønderne til at tænke i langsigtet, selvstændig planlægning – selv med Drewsens vejledninger i hånden. For mange var de endnu »døde vejledere«.

I 1830'erne og 40'erne fortsatte Landhusholdningsselskabet dog ufortrødent med at give bønderne konkrete råd om, hvordan de burde indrette deres landbrug efter moderne principper, specielt hvad angik husdyravlen. Forædling af den animalske produktion kom på dagsordenen med det mål, at de danske bønder kunne klare sig bedre i den skærpede konkurrence. De blev opfordret til at slutte sig sammen i foreninger, som f.eks. købte en god hingst til fælles afbenyttelse – en forløber for andelstanken. Men samtidig dukkede der stadig med jævne mellemrum beklagelser op over, at bønderne i for høj grad hang fast ved »den gamle slendrian«. I 1840 gjaldt det deres manglende ekspansionslyst. De satte sig i for stort omfang det samme mål som de traditionsbundne Hørsholm-bønder: »Naar Bonden har nok til Føde og Klæder for sig og sin Hustru, for sine Børn og sine Folk, er hans Stilling god og han behøver ikke meer, vil En sige.« Hvis nogen havde mere, mente mange, det skyldtes hekseri, men den slags fordomme måtte bønderne opgive, og på det punkt kunne de med fordel vende sig mod nogle af tidens oplysningsværker, hed det sig.

Debatten om helgennavnene

Mens Drewsen gav bønderne råd og formaninger, blev almanakkens kalendariske del stadig diskuteret. I 1802 gav en fodnote i L. Engelstofts »Om den Indflydelse, Opdragelsen, især den offentlige, kan have paa at indplante Kiærlighed til Fædrelandet« anledning til, at der startede en offentlig debat om almanakkens helgennavne. Denne debat er især interessant derved, at den bl.a. kom til at dreje sig om bøndernes *tidsbevidsthed*.

Som det fremgår af titlen på Engelstofts bog, var den et resultat af den nationalistiske strømning, der prægede begyndelsen af 1800-tallet, bl.a. under indflydelse af den franske revolution og den skærpede internationale handelskonkurrence. Af bogen fremgår det utvetydigt, at Engelstofts mål var en disciplinering af de befolkningsgrupper på landet og i byerne, som hidtil havde været uden politisk indflydelse, men nu i stigende grad begyndte at formulere krav herom – med datidens samlebetegnelse »den danske almue«. På den baggrund kan det ikke undre, at Engelstoft især lagde vægt på den militære opdragelse og i anden række skoleundervisningen. Men derud-

over mente han, at man burde forsøge at bearbejde befolkningens *sanselighed*, og her kunne man lære noget af den katolske kirke, der kendte »den Kunst at fængsle Hiertet og Indbildningskraften ved sandselige Midler.«¹⁷ – bl.a. ved afholdelsen af helgenfester. Engelstoft udviklede derfor den tanke, at man ved at udskifte almanakkens helgennavne med navnene på fremtrædende personligheder i den danske historie kunne benytte den samme »kunst« i fædrelandskærlighedens interesse:

»Det er gaaet saa vidt, at Almanakkerne – den meest udbredte Folkelæsning – ere blevne opfyldte med alle muelige Helgeners og Helgeninders Navne, om hvilke kun enkelte *Lærde* vide noget. Exemplet er imidlertid et nyt Bevis paa Kirkens konsekvente Klogskab i at benytte ethvert Middel. Hvad om man i *vore* satte Navnene Christian 4, Niels Ebbesen, Hvitfeld og Niels Juul, Lars Gram, Anna Colbiørnsen og Philippa, Peder Oxe, Griffenfeld og Bernstorff, Holberg, Rothe, Suhm og andre, der ere Dans og Nors Prydelse, istedet for Sct. Franciscus, Pomcratius, Polycarpus, Ursula, Clara, Birgitte ec.? Disse Legender (saa kaldte, fordi de virkelig læstes for Almuen i Middelalderen) hverken kunne eller burde *nu* være nogen Gienstand for Almueundervisning og hvortil saa deres Navne? Men kan det samme siges om de forstanførte danske og norske Mænd? eller er Kiendskab til Borgerskabets Velfortiente mindre vigtig end til Kirkens?¹⁸

Den første til at svare på disse spørgsmål blev en anonym skribent (ifølge Erslew lig Rahbek), der i »Den danske Tilskuer« nr. 93-94 1802 i hovedtrækkene tilsluttede sig Engelstofts ide. Han mente dog, at den foreslåede reform burde følges op af en læsebog med forklaring på navnene til brug i almueskolen, og om vinteraftenerne kunne en »oplyst og nidkær Folkelærer« (dvs. præst) påtage sig at foredrage og forklare bogens indhold for den voksne almue. Da Rahbek fortsatte sit indlæg i nr. 101-102, var han imidlertid blevet gjort opmærksom på, at for bønderne, almanakkens købere, var helgennavnene ikke blot et katolsk efterslæb men konkrete orienteringspunkter i arbejdslivet – et aspekt Engelstoft helt havde overset i sin højttravende nationale begejstring. Rahbek foreslog, at en kyndig landøkonom skulle se nærmere på sagen, således af de væsentligste mærkedage eventuelt kunne bevares sideløbende

med de nye nationale, men ender dog nærmest med helt at af-færdige denne problematik:

»Een eneste Indvending, den eneste grundede, det er mig bevidst at have hørt, vil jeg endnu til Slutning berøre. Ved mange af de gamle Almanaknavne – siger man – har Bonden sine Mærker, som man ikke maa betage ham. For lidet Landmand til at kunde have Stemme om, hvorvidt ikke en stor Deel af disse Mærker høre til gammel Bondepractica, og være Efterladenskaber af Papisteri og Overtro, vil jeg blot anmærke, at det, i Tilfælde, at dette Dagvælgeri virkelig skulle befindes at have nogen Grund, vilde være en let Sag, fra en eller anden kyndig og oplyst Landmand, som en hr. Høegh i Gientofte, at indhente den fornødne Oplysning i denne henseende, og da sætte hine gamle Mærkenavne i Almanakken ved Siden af de nye Mindenavne; om imidlertid Sancte Syvsovere behøvede at beholde deres Privilegium paa at bebude os syv Ugers Regn, eller Sancte Margrethe, eller hvad det forresten er for en hellig Dame, paa at fylde Nødderne med Vand, er vel ikke saa afgjort, da jeg har stor Formodning om, at disse Privilegier, saa tit man end har hørt dem citere, dog ved nøiere Efterspørgsel mueligen torde befindes, aldeles ikke at existere; og vilde da ogsaa i denne henseende en Forandring af Almanaknavnene høre til det everriculum fermente veterie, den Udfeielse af den gamle Suurdei, som vi i mange Maader endnu saa høiligen trænge til.«¹⁹

Rahbek var helt klart for »lidet Landmand« til at tale med om følgerne af at slette helgennavnene. Det samme gjaldt den næste debattør, Hans Johansen, der kom med et indlæg året efter i nr. 1–2 af »Den danske Tilskuer«. Han mente dog, at nogle af mærkedagene burde bevares, »da ældgammel Praxis nok Hjemler dem deres Paalidelighed.«²⁰

I »Minervas« september-nummer 1803 tog pastor P.A. Wedel fra Skaarup imidlertid bladet fra munden og kom med et indlæg, der havde den jordforbindelse, debatten hidtil havde manglet. Som pastor Junge kendte han bønderne på nærmeste hold – han udtalte sig på baggrund af »en elleveaarig Omgang med Almuen«. Den bonde, Wedel tegner et billede af, havde alle den traditionsbundne bondes kendetegn. Som Junge så Wedel kritisk på bondestanden, men han så lige så kritisk på sin samtids opdragelsesforsøg, der var præget af den samme

mangel på kendskab til bønderne, som Engelstoft og Tilskuerkribenterne demonstrerede. Indledningsvis skriver Wedel, at omgangen med almuen

»har lært mig at kiende dens Tænkemaade, og oplyst mig om de Fordomme, hvoraf den er meest indtaget. Dette Bekiendtskab har overbeviist mig om, at af alle Fordomme, hvoraf Almuen er fængslet, er ingen stærkere, ingen vanskeligere at sønderbryde, end den Modbydelighed, som denne i Almindelighed har ytret for enhver Ting, der har Udseende af Nyhed. Men kan det vel være andet? Den er indsuget med Modermelken; næret i Barndommen af uvidende Forældre; og i den mere voxne Alder maaskee endog stundom bestyrket ved uheldige Forsøg, som deels umodne Projecter, deels Ubekiendtskab med den rigtige Fremgangsmaade, have voldet«. ²¹

På den baggrund mente Wedel, at almuen ingen forståelse ville have for den foreslåede reform og derfor ville ræsonnere:

»Nei! da hellere undvære baade Almanak og Veirprofeterie og Navnregistre og deslige; og det saa meget mere, som nogle af de vigtigste Begivenheder, hvilke Almanakken beretter, desuden blive bekiendtgjorte fra Prædikestolen paa de fleste Steder. Og blev da nu ikke Følgen: at saare faa af aldrende og voxne Folk anskaffede sig Almanakker, og meget nyttigt, som nu udbredes ved disse, vilde da tillige tabes«. ²²

Som belæg for almuens modstand mod reformer nævner Wedel bl.a. den skæbne, som overgik den preussiske almanak, men han kunne lige så godt have henvist til det dalende salg af almanakker herhjemme, da Bugge i 1779 slettede vejrspådommene.

Som Junge tegner Wedel et meget præcist billede af bøndernes brug af helgendagene og af deres konkrete, situationsbundne og aperspektiviske tidsopfattelse, der gjorde datoer, år og måneder meningsløse. Han fraråder på den baggrund en udeladelse af helgennavnene:

»At borttage disse af Landmandens Almanak, vilde i hans Øine være det samme, som at indføre Uorden i hans Arbeide, eller volde ham Bryderie og Besværlighed med at lære en Snees eller flere ubekiendte Navne. Og ingen af delene seer han gierne. Men det er ikke allene sit Markarbeide, Bonden bestemmer efter visse Dages Navne. Han erindrer

og paa denne Maade mange for ham og hans Huus vigtige Begivenheder. Sin egen, sin Hustrues, sine Børns Alder bestemmer han i Almindelighed ikke efter Dagens Datum, men efter dens Navn, saaledes som man i Almindelighed har gjort i gamle Dage. Og ligesom han sielden bestemt angiver eller veed Aarstaller paa sin Fødsel, men beregner og tilkiendegiver den efter en eller anden mærkelig Tildragelse, som enten har været samtidig, eller kort før eller efter denne, saaledes bruger han og hverken Maaneder eller Datum, men blot Dagens Navn til sine øvrige Tidsmærker. Udrydder man nu disse Navne, eller ombytter dem men andre, forarsager man ikke derved en temmelig Forvirring i Landmandens Chronologie eller Tidsregning? Hvorledes skal han, som ikke engang veed, hvor mange Maaneder der ere i et Aar, og altsaa langt mindre kender disses Navne, nu erindre sin Fødselsdag eller andre for ham og hans vigtige Tidspunkter, der nu have faaet Navne, som ere ganske ubekjendte for ham.«²³

Heller ikke forslaget om at udgive en bog med forklaringer på de nye navne levnede Wedel store chancer: »Han kan ikke engang – uden med største Vanskelighed – overtales til at købe den Psalmebog, han skal bruge hver Søndag; og hvorledes kan man da – uden nogen Forberedelse – vente, at han skal sætte sig i en – i hans Tanker saa unyttig – Bekostning, som den, at anskaffe sig en saadan Bog, vilde blive?«²⁴ Disse overvejelser leder uvægerligt tanken hen på en bemærkning hos Junge om, at de nordsjællandske bønder hellere ville drikke surt øl hele livet end give 8 skilling for en bog om ølbrygning.

Som tidligere nævnt havde Wedel selv – på trods af sit kendskab til bondestanden – haft dårlige erfaringer med sine oplysnings- og opdragelsesforsøg. Han omtaler også en af sine kolleger, der syv-otte år tidligere var kommet til en menighed, hvoraf kun to var i stand til at læse. Præsten forsøgte derfor at etablere voksenundervisning om aftenen, men fremmødet var så ringe, at han måtte opgive projektet. På den baggrund konkluderer Wedel, at folkeoplysningen måtte begynde i skolen. Og ved at udarbejde tilstrækkeligt morsomme og pædagogiske lærebøger til børnene, kunne man måske også få de ældre til at interessere sig for dem, så de kunne »fortrænge de gemene og yderst flauere Viser, der – desværre – næsten findes i hvert Huus.«²⁵

Engelstoft lod sig dog ikke slå ud af kritikken. I 1808 stillede

han i »Tanker om Nationalopdragelsen« atter spørgsmålet: »Hvad, om man, istedetfor den Klynge af Overtroens Hærførere eller Fostere, hvis Udødelighed vore Almanakker endnu vaage over med samme Omhyggelighed som Middelalderens Munke, betegnede enhver Dag med et hæderligt Navn eller en lærerig Begivenhed af Fædrelandets Historie?« (p. 251). Men denne gang fik han, så vidt jeg ved, ikke noget svar.

Først i 1822 tog Rasmus Nyerup atter spørgsmålet op til debat, men han konkluderede pessimistisk, at det var

»vel muligt, at vi til Efterkommerne maa overlade den (...) Reform – *de catholske Helgennavnets Udryddelse*. Disse Papisteriets endnu i Almanakken overblevne Levninger ere saa indvævede i Nationens Hverdagslivs Chronologie og Oeconomie, ere for menige Mand saa rige på Reminiscentser og Mindelser, at deres Bortskaffelse vil være udsat for ikke ubetydelige Vanskeligheder. Men, at disse Vanskeligheder skulde være uovervindelige, det være langt fra mig at antage! Der er baade hos os og i Tydskland gjort saa vældige Angreb imod denne Helgenhær, at den vistnok tilsidst maa vige Marken«. ²⁶

Heri fik Rasmus Nyerup nu ikke ret. Selv om helgendagene med tiden fik mindre betydning for bøndernes »Chronologie og Oeconomie«, så findes de stadig i den almanak, universitetet årligt udgiver.

Almanakken løsrives fra sin rod i astrologien

I 1821 skrev Gustav Ludvig Baden i en artikel om »Almanak-kens Oprindelse« pessimistisk, at »man endnu i vore Tider ikke har kundet bragt det saavidt med Almuens Oplysning, at den ringeagter de Veirspaadomme, som end i Dag vanzire vore Almanakker«. ²⁷ Et tiår senere blev almanakken dog endelig løst fra dens oprindelige rod i astrologien. I 1833 overtog professor Olufsen dens udarbejdelse, og for ham lykkedes det, som Bagge Wandel og Thomas Bugge forgæves havde forsøgt i henholdsvis 1683 og 1779 – at udelade vejrforudsigelserne, og fra 1834 forsvandt også aspekt- og stjernetegnene.

Olufsen lod i 1833 meddelelserne fra Landhusholdnings-selskabet udgå til fordel for en artikel med titlen »Om Veirets Forudsigelse«, hvori han argumenterede for reformen. Efter at

have begrænset de stjernekyndiges kompetanceområde til månens og stjernernes bevægelse på himmelen konkluderer Olufsen:

»Derimod foregaaer der mange andre Ting i Naturen, som de lærde enten aldrig tilfulde ville kunne udforske, eller som de i det mindste ikke endnu kiende nøie nok, til forud at kunne angive, naar de ville indtræffe. Hertil hører Veirligets Forandringer. Aarstidernes komme er vis nok, fordi de beroer paa Jordens Stilling mod Solen; men om f.Ex. Sommeren vil blive varm eller kold, tør eller vaad, det er Ingen endnu istand til at forudsige; thi hverken gives der nogen vis Følge i Veirligets Gang, saa at efter et vist Tidsrum et Aar af samme Beskaffenhed skulle komme igien, heller ikke er der, saavidt det synes, nogen sikker Slutning af gjøre fra det foregaaende Aar eller Aarstid. Alle de Forsøg, man har gjort paa, at forudsige Veirliget et Aar eller længere i Forveien, ere derfor mislykkede, og de Veir-Angivelser, som efter gammel men ikke god Skik, hidtil have staaet i Almanakken, ere derfor nu, som aldeles upaalidelige, blevne udeladte«.

Helt uden vejr blev almanakken dog ikke med det samme, idet man fremover valgte at give en oversigt over det foregående års vejr med den begrundelse, at »Høstens Udfald og mange andre Begivenheder i det daglige Liv tildeels have været afhængige deraf.« Tydeligvis et forsøg på at mildne overgangen til en vejr-løs almanak.

I de følgende år fulgte Olufsen den naturvidenskabelige linje op ved ud over meddelelserne fra Landhusholdningsselskabet at lade forskellige videnskabsmænd udarbejde kortfattede populærvidenskabelige artikler om en række af de emner, som hidtil kun var blevet behandlet i oplysningsværker og derfor kun var nået ud til en begrænset læserkreds. Der havde dog allerede i 1819 været en forløber for denne type artikler i form af en redegørelse for forskellen mellem soltid og middeltid. Den var foranlediget af, at det foregående år havde medført en vis forvirring, at professor Schumacher havde anført de to forskellige tidspunkter for solens op- og nedgang i almanakken. Frem til 1784 havde Rundetårn signaleret, når klokken var 12 efter soltid, men det havde fået mange til at tro, at deres ure gik galt, og de klagede derfor uafbrudt til urmagerne. Disse

ansøgte derfor om, at Rundetårn fremover indrettede signallerne efter middeltid, hvilket blev bevilget. Frem for helt at opgive soltiden valgte almanakudgiverne i 1818 at anføre begge tidspunkter »til Bequemmelighed for Landboen, som har nu engang vant sig til at rette sig efter Solen«.

Den dobbelte tidsangivelse faldt ikke i Rasmus Nyerups smag. Han mente, den blot ville tjene til at forvirre bønderne, og ironiserede således over almanakkens forklaringer:

»Ja man har endog i en egen Afhandling villet belære ham /dvs. bonden/ om Forskjellen paa *Middeltid* og *Soltid* og gjøre ham begribeligt, at hans Klokke gaaer rigtigt, men Solen galt!«²⁸

Nyerup har givetvis ret i, at den slags spidsfindigheder lå uden for de fleste bønders horisont – specielt fordi urets minutløse tidsudmåling endnu ikke spillede nogen rolle i deres dagligdag. Men det skildrede hændelsesforløb peger på, at urets abstrakte tid var blevet af stigende betydning i byerne. Inden for den fremvoksende industri blev det uret – repræsenteret ved fabriksfløjten – som kom til at regulere og inndele arbejdsdagen.

De naturvidenskabelige artikler, almanakken bragte i 1830'erne, havde det samme mål som en stribe af populærvideenskabelige værker, der udkom fra slutningen af 1700-tallet med titler som »Den oprigtige Almanakmand« (1798), og »Om Veirligets Forudsigelse« af Joh. Elert Bode (1821), nemlig at komme de stadig eksisterende overtroiske forestillinger til livs. Man måtte erkende, at det ikke var tilstrækkeligt blot at slette vejrspådommene, aspekt- og stjerne-tegnene, »de uforstaaelige og unyttige Tegn«, som H. C. Ørsted udtrykte det i 1834 i en artikel om tordenvejr. Den blev i 1836 fulgt op af en artikel om kometer, hvori observator P. Pedersen lagde vægt på at forklare, at videnskaben havde borttaget grundlaget for at knytte overtro til disse himmellegemer.

I første halvdel af 1800-tallet fuldførtes således de bestræbelser, som var blevet påbegyndt i slutningen af 1600-tallet. Almanakken mistede sin »krimskramsagtige baroqve og urimeligheden sprenglærde Physiognomi«, som Rasmus Nyerup beskrev 1700-tallets almanak. Den slap fri af astrologien og blev i stedet en astronomisk kalender og et organ for bondens oplysning og opdragelse.

Noter

1. I *Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog*, udgivet 1915 af Danmarks Folkeminder, har præsten Joachim Junge givet en levende skildring af, hvordan han sognebørn levede og tænkte i 1700-tallet.
2. Cit. efter Lebech 1969 p. 84.
3. Ibid. p. 77
4. Cit. efter Gregersen 1957 p. 93.
5. Junge 1915 p. 260.
6. Ibid. p. 131.
7. Graves 1942 p. 152.
8. Junge 1915, p. 260.
9. Det er f.eks. interessant at bemærke, at stjernetroen i 1500- og 1600-tallets litteratur ofte blev formuleret i forbindelse med beskrivelser af »elementernes rasen« og politisk ustabilitet. Som eksempler kan nævnes Shakespeares dramaer »King Lear«, »Macbeth« og »Stormen« (The Tempest).
10. Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter bd. 18, 1822 p. 206.
11. Ibid. p. 204.
12. Steinbeck 1797 p. 2.
13. Ibid. p. 2f.
14. Bode 1821 p. 3.
15. Seidelin 1799 p. 215 f.
16. Linné: *Skånska Resa* (1751) p. 102.
17. Engelstoft 1802 p. 58.
18. Ibid. p. 58f.
19. Den danske Tilskuer nr. 93–94 1802 p. 815f.
20. Den danske Tilskuer nr. 1–2 1803 p. 7f.
21. *Minerva* Sept. 1803 p. 236.
22. Ibid. p. 237f. Med sin sidste bemærkning henviser Wedel sandsynligvis til meddelelserne fra Landhusholdningsselskabet.
23. Ibid p. 240.
24. Ibid. p. 250.
25. Ibid. p. 258.
26. Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter bd. 18 1822 p. 210.
27. *Baden* 1821 p. 214.
28. Det skandinaviske Litt. Selsk. bd. 18 1822 p. 210.

Litteraturliste

Almanak for det Aar efter Christi Fødsel 1669–1850.

Baden, Gustav Ludv.: *Almanakkens Oprindelse. Smaa Afhandlinger og Bemærkninger, fornemmelig i Fædrelandets, Middelalderens, og den christne Kirkes Historie.* Kbh. 1821–24.

- Bode, Joh. Elert: *Om Veirligets Forudsigelse*. Odense 1821.
- Bonde-Practica eller Veir-Bog hvoraf man kan kiende det gandske Aars stedsevarende Løb og Veirligt, fra Aar til Aar. 1794.
- Børthy, Lissa: *En dansk billedkalender fra 1513*. Folkeminder 12, 1966.
- Engelstoft, Laur.: *Om den Indflydelse, Opdragelsen, især den offentlige, kan have paa at indplante Kiærlighed til Fædrelandet*. Kbh. 1802.
- Graves, Karoline: *Ved Halleby Aa*. Kbh. 1942.
- Gregersen, H. V.: *Niels Heldvad. Nicolaus Helduaderus. En biografi*. Skrifter, udgivne af Historisk samfund for Sønderjylland nr. 17. Kbh. 1957.
- Jansson, Sam Owen: *Almanackan og Bondepraktikan. Det trykte ordet 500 år*. Skansen 1941.
- Johansen, Hans.: Et indlæg i debatten om helgennavnene i Den danske Tilskuer nr. 1-2 1803.
- Junge, Joachim: *Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog*. Danmarks Folkeminder bd. 13. Kolding 1915.
- Just, Anton Frantz: *Den nyeste Bondepraktika til Nytte for Landmænd og Agerdyrkere*. Viborg 1800.
- Lebeck, Mogens: *Fra runestav til Almanak*. Thjels/Kbh. 1969.
- Liebgott, Niels-Knud: *Kalendere. Folkelig tidsregning i Norden*. Nationalmuseet 1973.
- Liebgott, Niels-Knud: *Vil du vide med god mag, når indfalder Påskedag...* Det skabende Menneske. Kbh. 1981.
- Lithberg, Niels: *Almanackan. Från astrologisk rådgivare till svensk kalender*. Stockholm 1933.
- Lithberg, Niels: *Naturens almanacka*. Folkminnen och Folktankar 18. Göteborg 1931.
- Lodén, Lars Olaf: *Tid. En bok om tideräkning og kalenderväsen*. Stockholm 1968.
- Markusen, Finn: *Kortfattet udsigt over Astrologiens Opkomst, Uddannelse og Udbredelse til Norden*. Annaler for Nordisk Oldkyndighed 1840-41.
- Nilsson, Martin P:n: *Tideräkning*. Nordisk Kultur 21. Stockholm 1934.
- Nyerup, Rasmus: *Om den ældste trykte, særskilt udkomne, danske Almanak; med et Par Ord om den nu brugelige*. Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter bd. 18, 1822.
- Nyrop C.: *Danmarks Almanakker*. Skandinavisk Bogtrykker-Tidende Nov.-Dec. 1887.
- Rahbek, K. L.: *Om at optage de Fædrelandet og Menneskeheden hellige Navne i steden for de catholske Helgenes i Almanakken. Et Brev til Hr. Dr. Philos Engelstoft*. Den danske Tilskuer nr. 93-94 og 101-102. Kbh. 1802.

- Ramus, C.: Over Kalendere. Minerva Dec. 1793.
- Seidelin, K. H. (udg.): *Læsendes Aarvog for 1799*.
- Steinbeck, Gottlieb: *Den oprigtige Almanakmand. En saare kurios og nyttig Bog for Ungdommen, Borgerfolk og Landmænd*. Kbh. 1797.
- Svensson, Sigfrid: *Bondens år. Kalender, märkesdagar, hushållsregler, väderleksmärken*. Stockholm 1972.
- Tillyard, E. M. W.: *The Elizabethan World Picture*. London 1970.
- Tuheld, Ebbe: *Bondepraktikan, en översättning från danskan*. Arkiv för Nordisk Filologi. Lund 1929.
- Wedel, P. A.: *Brev til Udgiveren af Den danske Tilskuer angaaende det forslag at optage berømte fædrelandske Navne i Almanakken isteden for de Catholske Helgenes*. Minerva Sept. 1803.

Jobskabelse i private plantager i en midtjysk hederegion 1866– 1929

Af *Finn Helles*

Problemstilling

Lokalhistorikeren *B. P. Bertelsen* var engang på besøg hos en ældre hedebonde. Under samtalen begyndte en ung mand at ironisere over Det danske Hedeselskab, men han blev straks sat på plads af den gamle:

»... A howsker ino som waræt i Daw, da mi Faae kom hjem o fotal te a Banker der ud ve Fjederholt di wa kjøwt te Plantning, die skul no wæe Skow. Han græd næsten ow Glee, da han søe, forstoe i hwa de betye fo wos. – Vi fostøj æt jo et, som wal var o tænk, men vi lær æt jo ret snoe o kjæn. Hver jeneste Aar bløv dæ plantet æt Støk. De kost Pæng – o a Pæng – ja dem tint skam vi. – Sli de mot vi, o tidle op, vi maat gjør Gavn for hvær Ør vi fik. Men æ Pæng fik vi, o a Grossie wa glad ve wo Arbej’ – og glad næe han so hwordan de grovet; men a hoe tænt paa tit sin, kun den Mand ænda høj sit ind i ol di smo Hjem hie omkring, og sit hvordan di lywst op, di Skjellinge, vi tint. – Sit den hjelmet Kow, som vi kjøwt, de føst Aar vi plantet paa hans Hie. – Sit wo Hest, o sit al de, som hans Skjellinge hjalp wos te sien. A trowe sekke te den Glee vil høj won dem møj, møj mie end ol dje Træer. Saa bløv Fasterholt kjøwt o møj, møj mie rundt omkrenge paa a Ejn. De ga Arbej’ te flie, o de kom Pæng ud te ol

Finn Helles, cand. silv., lic. agro., dr. merc., professor, f. 1938, Skovbrugsinstituttet, Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Har skrevet *En komparativ analyse af skovlovgivning i nogle vesteuropæiske lande*, 1969. *Arealanvendelse til land- eller skovbrug*, 1981 (medforf.). *Hedeskovbrug og regionaløkonomi*, 1984 (disp.). *Den danske skovsektors samfundsmæssige betydning*, 1984 (medforf.).

di smo Hjem, som bløv rejst omkring paa a Hie. Men hvem skyllles saa de? Hvem lært dem o plant paa a Hie? Hvem væræt, som sat de hiele i Gang? Æ Hieselskab! – Vel a sej Dæ – uden de knap æn jenste jen høj brugt en Skjelling paa a Hie...«.¹

Indledning

Der er foretaget en analyse (HELLES 1984) af de socioøkonomiske virkninger af det private plantagebrug i en midtjysk hederegion i perioden 1866–1929, altså fra stiftelsen af Det danske Hedeselskab til den store økonomiske depressions begyndelse. Et af elementerne i analysen er den jobskabelse, som plantagerne gav anledning til.

Ved »private plantager« forstår her alle plantager bortset fra dem, der ejes af staten, altså også plantager tilhørende fx. kommuner. Statsplantagerne er holdt uden for analysen af metodemæssige årsager – i den udvalgte region findes der iøvrigt næsten ikke statsejet plantage. Foruden den arealmæssige begrænsning omfatter analysen kun en del af det lange tidsrum, hvor der foregik betydende tilplantning af hede og anden marginaljord, og mangler ved det primære kildemateriale medfører, at kun de største plantager i regionen kan inddrages direkte i analysen.

Alt dette indebærer, at den følgende redegørelse langt fra giver et fuldstændigt billede af omfanget og karakteren af den jobskabelse, som fandt sted ved anlæggelsen og driften af de danske hedeplantager. På den anden side er der ingen begrundet formodning om, at billedet er skævt i nogen henseende.

Plantagernes rolle som beskæftigelsesobjekter

Der er i tidens løb offentliggjort adskillige synspunkter på plantagernes rolle som beskæftigelsesobjekter. Udtalelserne giver et klart indtryk af, at hedeskovbruget havde en stor arbejdsskabende effekt. Som det vil fremgå, viser analysen, at vel var dette tilfældet, men dog i mindre grad end hedeskovbrugets forkæmpere påstod.

Den private tilplantning i de jyske hedeegne var ubetydelig forud for Hedeselskabets oprettelse. Derimod var staten aktiv

på dette felt, og et tilbageblik forekommer at være umagen værd.

På foranledning af »kartoffeltyskernes« ønske om at anlægge læhegn omkring deres haver berejste forstinspektør G. W. Brüel i 1787 Alheden for at udarbejde en tilplantningsplan.² Brüel regnede med at få arbejdskraft fra kolonigårdene, og kolonisterne tog da også villigt del i arbejdet, vel navnlig for at få en pengeindtægt.³ Her må man gøre sig klart, at helt frem til sidste fjerdedel af 1800-tallet var naturaløkonomi dominerende på heden, uanset at beboerne udfoldede stor opfindsomhed for at skaffe sig de rede penge, som var nødvendige for at få mange eftertragtede varer og redskaber. Ikke desto mindre led hedeskovbruget under mangel på arbejdskraft.⁴

Omkring 1830 blev statsplantagerne udsat for en voldsom kritik, fordi de så ud til at skulle mislykkes. Justitsråd S. A. Fjelstrup blev ved besøg i plantagerne på Alheden overbevist om, at kritikken stort set var uberettiget, og han pegede på en række lokaløkonomiske udbytter af statsinitiativet, bl.a. arbejdsindtægt til beboerne:

»...hvormange Penge have ikke de nærliggende Beboere tjent ved Arbeide i Plantagerne. Skræe Bye, som, i den Tid da Plantagerne anlagdes, blev falbuden for 300 Rd., eier nu velhavende Beboere. ... flere Byer, foruden de mange Colonier, have havt og have tildeels endnu Plantagerne at takke for at de kunne betale Skatter og Afgifter... Selv under Arbeidet og ved Forskud af Capitalerne er meget vundet for Landet, deels ved de forskjellige Hænder, der oplæres og vænnes til saadanne gavnlige Arbeider; deels ved at Almuen erholde Arbeide, passende for sine Kræfter; og endelig ved de mange Summer, der sættes i Omløb...«⁵

En række forfattere vurderede statsplantagerne som driftsøkonomisk set nogenlunde fordelagtige investeringer,⁶ men *Tonboe* gav udtryk for en udbredt og vedholdende opfattelse:

»...langt bedre var det at skabe saadanne Arbejdsmuligheder for Hedens Pionerer, at de gennem den erhvervede Arbejdsfortjeneste fik økonomisk Baggrund til selv at løse deres Opgaver. Og her havde Plantningsanlæggene deres store samfundsøkonomiske Betydning. Thi hvad var Statens Udgifter ved Plantageanlæggene? Saa godt som udelukkende Arbejdsløn til den lokale Befolkning.«⁷

Carstens drypper lidt malurt i bægeret ved at påpege, at kolonisterne forsømmer deres gårde for at tjene de forholdsvis nemme penge i plantagerne.⁸

Da Det danske Hedeselskab stiftedes i 1866, var det med det klare sigte at fremme hederegionens »opkomst«,⁹ og hermed indledtes stort set den private plantageanlæggelse. Samme år fremhæver *Morville* planlæggelsens økonomiske katalysatorvirkning:

»Udsigten til at faae flere Aars stadigt Arbeide ved en større Plantage [vil] inden kort Tid hidlokke Nybygger, der først opføre sig et Huus der i Nærheden, og snart derefter opdyrke saa megen Hede til Huset, at derpaa kan holdes en Ko og nogle Faar. Større Plantninger i Hederne ville derfor utvivlsomt efterhaanden bevirke, at Stykker af Heden deromkring blive indtagne til Agerbrug. ...Nybyggere nedsætte sig paa Heden, hvor de da ved Arbeide i Plantagerne kunne skaffe sig en navnlig i de første Aar aldeles nødvendig Bifortjeneste. Nybyggeren maa være nok saa nøisom, saa har han dog nødvendig Brug for nogle rede Penge, og disse kan han under almindelige Forhold ikke fortjene ude paa Heden, en Omstændighed, der vist ofte er traadt hindrende i Veien for at Folk have nedsat sig der.«¹⁰

Hedeselskabet søgte fra starten at få alle samfundslag med i arbejdet, men *E. Dalgas* lagde især vægt på at få hede bønderne til at anlægge plantage. Selskabet vandt bønderne for plantningssagen gennem vejledning til engvanding og til grundforbedring¹¹ og ved massiv agitation for plantning. Medvirkende var uden tvivl også, at bønderne efterhånden fik råd til at anlægge plantage. Det blev senere en anklage mod Selskabet, at det bl.a. argumenterede med udsigt til privatøkonomisk lønsomhed ved investering i plantage.

Mortensen fremhæver den opmuntring, det var for hede bønderne, at rigmænd fra hovedstaden og fra provinsen uden for hederegionen begyndte at sætte penge i plantageanlæg, og at staten udvidede Midt- og Vestjyllands sparsomme jernbanelinje.¹²

Ved plantageanlæggelserne »skabtes der Arbejde og Fortjeneste for Egnens Folk samtidig med, at der skabtes Liv paa Heden, og mange Hedeboere har ved Arbejde i Plantagerne skaffet sig Driftskapital til Opdyrkningen af deres

Ejendomme og har faaet Tro paa og Tillid til, at det var muligt at opdyrke Hederne.«¹³

Chr. Dalgas fremfører, at de store plantager har betydning på lokalt plan ved at give arbejde til mange mennesker:

»De bidrage til at holde Folk paa Landet, værne mod »Sandflugt og Landflugt«, og i de Sogne, hvor saadanne store Plantager forefindes, behøver ingen arbejdsfør Mand at søge Fattighjælp.«

Ved kongebesøget i Birkebæk-komplekset 1908 skildrede *Chr. Dalgas*

»hvorledes de fattige Hedeboere her i Plantagerne kunde tjene Penge, som de kunde anvende til Driften af deres Ejendomme, og pegende ud over Landet paaviste han, hvorledes Huse og Gaarde laa tæt uden om Plantagerne. Man maatte ikke overse Plantagernes Betydning i denne Henseende.«¹⁵

Den nødvendige borthugning af bjergfyv i de ældre plantager kostede fra århundredskiftet mange penge, som overvejende blev udbetalt til lokale, små jordbrugere, der i perioder fandt en bibeskæftigelse her (se figur 1).

»For Husmandsbruget paa Heden har den Bi-Indtægt, der kan opnaaes paa denne Maade, en overordentlig stor Betydning.«¹⁶

Det er i forbindelse med en polemik i 1904 om Plantagedriftens økonomi, at Hedeselskabet finder tilstrækkelig retfærdiggørelse af plantningssagen i plantagernes betydning på det lokale og det samfundsmæssige plan.

»Den største Virkning af Hedeselskabets Arbejde er Hygge og Velvære for mangfoldige Hjem, Læ mod Storme og de udtørrende Sommervinde. Tillige synes de store Plantager paa højtliggende Steder at forøge Nedbøren... De større Plantager blive tillige store Arbejdsgivere navnlig om Vinteren og bidrager til at holde Folk paa Landet. Thi der bliver efterhaanden et stort Arbejde ude i Heden, ikke alene ved Plantning og Dyrkning, men ogsaa ved Hugst og Produkternes Forædling... De større Plantager, der ere anlagte paa Hedeflader, ...om disse siger Hedeselskabet ikke og har aldrig sagt, at de direkte ere rentable, men lige saa ubetinget er

Figur 1.
Borthugning af de bjergfyre, der har hjulpet rødgranerne til at vokse op.
Birkebæk Plantage.*

det Selskabets Mening, at Tilplantning af disse Arealer direkte og indirekte er til saa stor Fordel for Landet, at Tilplantningen deraf bør fremmes med al Kraft.¹⁷

Indenrigsministeriets Arbejdsudvalg af 1917, der havde til opgave at søge arbejdsløsheden afhjulpet ved såvel offentlige som private tiltag, bad Hedeselskabet udtale sig om mulighederne for sådanne initiativer på Selskabets områder.¹⁸ Hedeselskabet svarede bl.a., at der i medfør af *Brændselsnævnets* anvisning allerede var beskæftiget mange mennesker i hedeskovbruget. I det væsentlige var den til hugstopgaver fornødne arbejdskraft fremskaffet. Derimod kunne der skabes arbejde ved en forøget indsats for plantageanlæggelse.¹⁹

* Alle fotos er fra ca. 1900. Lektor *P.C. Nielsen*, Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, takkes for hjælp med at finde disse fotos frem.

Plantageanlæggelsen under Hedeselskabets medvirken 1866–1929

I 1885 blev det en betingelse for egentligt statstilskud til plantageanlæggelse, at plantagerne blev behæftet med fredskovs- pligt, hvilket indebar, at de ikke måtte ryddes men skulle for- blive skov. Det var de såkaldte *A-plantager*, og de måtte ikke være mindre end 10 tdr. ld. *B-plantager* fik intet eller kun et ubetydeligt tilskud, de blev ikke fredskov, og det drejede sig som oftest om små arealer.

Den i tabel 1 viste opgørelse gælder for hele landet, men pr. 1929 tegner Jylland sig for 98% af det totale, akkumulerede areal på 85.000 ha fordelt på 2.726 plantager. Heraf er 2.222 A-plantager med ialt 90% af arealet. Den gennemsnitlige årlige tilvækst i såvel totalareal som A-areal kulminerede i tiåret 1897–1906.

Tabel 1. Tilvæksten i total- og A-areal 1866–1929, inddelt i forskellige perioder. Hele landet. Afrundede tal.

Periode	Totalareal		A-areal	
	Ialt ha	Gens. pr. år ha	Ialt ha	Gens. pr. år ha
66–81	11.300	710	9.200	580
82–96	24.400	1.630	20.500	1.370
97–06	25.900	2.590	24.500	2.450
07–14	11.300	1.410	11.200	1.400
15–18	2.200	550	2.200	550
19–29	9.900	900	9.900	900
	85.000	1.330	77.500	1.210

For A-plantagerne er det muligt at fastslå *ejernes bopæl*. Af tabel 2 fremgår, hvorledes bopælskategoriernes andel af tilvæksten i A-arealet varierer i analyseperioden, idet L står for »lo- kalt ejet« (bopæl i samme amt som plantagen), IL for »ikke-lo- kalt ejet« og UK for »uidentificeret bopæl«. L-arealet dominerer i samtlige perioder, så den udbredte forestilling om, at ikke-lokale rigmænd gik i spidsen med plantageanlæggelse

Figur 2.
Skrælplojning af afbrændt hede. Gludsted Plantage.

er altså ikke korrekt for landet som helhed. På den anden side bekræfter tallene i tabel 2, at »ikke-lokale« ejere havde en stor andel i arealtilvæksten i hele perioden 1866–1929.

Tabel 2. Bopælskategoriernes andel af tilvæksten i A-plantagearealet i tiårsperioder. Hele landet.

Periode	Bopælskategori		
	L%	IL%	UK%
66–75	52	48	0
76–85	74	25	1
86–95	54	41	5
96–05	71	21	8
06–15	70	28	1
16–25	61	35	4
26–29	62	31	6

*Figur 3.
Den skræpløjede hede behandles med tallerkenharve før tilplantning.
Gludsted Plantage.*

Analyseregionen

Den hederegion, som er genstand for den egentlige analyse, og som de følgende oplysninger refererer til, omfatter 28 sammenhængende sogne fra Holstebro i nord over Herning, Brande, Sdr. Ommø og Grindsted til Vorbasse i syd, med tilsammen 182.000 ha.

Pr. 1929 indgår ialt 18.698,4 ha og 323 plantager i analysen. Heraf er 277 A-plantager med tilsammen 17.804,7 ha. For 29 af disse plantager foreligger der et så omfattende, primært kildemateriale, at de kan detailanalyseres; disse såkaldte *D-plantager* omfatter pr. 1929 ialt 10.856,6 ha, svarende til godt 60% af A-arealet.

Der er fire mulige *ejergrupper*:

1. Lokale ejere (L) bor i regionen.
2. Ikke-lokale ejere (U) bor uden for regionen.
3. Ejere som direkte afholder arbejds løn i forbindelse med

plantagens anlæggelse og drift. De henføres til gruppen: reelle penge (R).

4. Ejere som selv udfører arbejdet i plantagen, eller/ og som lader arbejdet udføre ved folk, der primært er ansat til anden beskæftigelse. Plantagearbejdet udføres således på tidspunkter, hvor mandskabet er ledigt fra hovedbeskæftigelsen. De udbetalte lønninger er altså ikke direkte afhængige af plantagearbejdet, eller/og der er alene tale om en bogføringsmæssig aflønning til ejeren. Sådanne ejere henføres til gruppen: ikke-reelle penge (IR).

Der er altså to bopælsgrupper (L og U) hver med to mulige betalingsformer (R og IR).

Jobskabelsen i D-plantagerne

Der foreligger kun lønningslister for D-plantagerne, så alene disse kan indgå i en direkte opgørelse af den ved plantagedriften skabte arbejdsmængde. Det er imidlertid sikkert, at de tegner sig for langt størstedelen heraf, så det er alligevel muligt at nå til en opfattelse af arbejdsmængdens *størrelsesorden*. To D-plantager hører til LR-kategorien, de øvrige er UR-plantager. I modsætning hertil domineres de ikke-detailanalyserede plantager af LIR-kategorien.

Dette er ikke stedet til en nærmere redegørelse for de problemer, som opgørelsen af arbejdsmængden giver, og hvordan de er løst. Kun skal der nævnes, at lønningslisterne er så talrige, at det har været nødvendigt at basere opgørelsen på en tilfældig udvælgelse, og at lister mangler for enkelte plantager og år – ofte har kassebøger i så fald kunnet benyttes, men med mindre sikkerhed.

Det registrerede antal arbejdere i D-plantagerne er vist i tabel 3. Det har været muligt at ekstrapolere til et samlet antal arbejdere i disse plantager i hver delperiode, og dette antal er formentlig af korrekt *størrelsesorden*.

Af de ialt 1976 registrerede arbejdere er 306 gengangere, dvs. de genfindes i eet eller flere udvalgsår, ofte med lange intervaller. Analysen er altså baseret på 1670 forskellige personer. Uanset genganger-problemet viser ekstrapolationerne, at et anseeligt antal mennesker har været involveret i plantagearbejdet. Det er – med nogen usikkerhed – muligt at regne vi-

Tabel 3. Antal arbejdere i D-plantagerne.

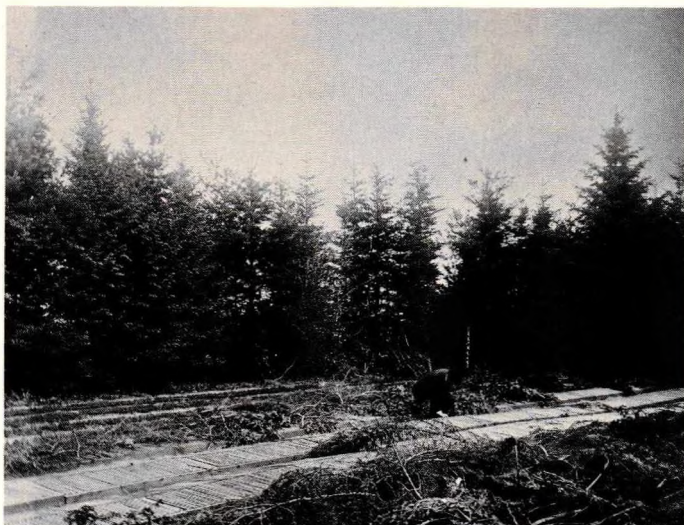
Periode	Registr. beskæft.	Ekstrapol. beskæft., afr.	Mand- år/år
71-75	23	690	31
76-80	102	1.020	25
81-85	132	1.060	18
86-90	134	1.260	37
91-95	254	1.420	47
96-00	181	950	57
01-05	151	820	84
06-10	209	1.220	61
11-15	133	1.030	49
16-20	203	1.550	74
21-25	191	1.260	66
26-29	263	2.380	57

dere til mandår. Af tabel 3 ses, at det skabte antal mandår er beskedent, også hvis tallene skulle være stærkt undervurderet – hvad intet tyder på.

Hvis den registrerede beskæftigelse fordeles til tidskategorier, viser det sig, at som helhed har kortvarig ansættelse været mest udbredt, dvs. under 1 uge, dog ikke markant mere end beskæftigelse i 1-2, 2-4 og 4-8 uger. Det faktum, at et forholdsvist stort antal personer har taget beskæftigelse i plantagerne for så korte perioder, må udlægges sådan, at der perioden igennem var interesse for at tjene selv små ekstrabeløb ved plantagearbejde. Ansættelse i længere tid ad gangen, end-sige fuldtidsbeskæftigelse, forekommer relativt sjældent. Forklaringen ligger sandsynligvis især på udbudssiden: den over året nødvendige arbejdsmængde i plantagerne, men vel også på efterspørgselssiden: det har ofte været vanskeligt at frigøre megen arbejdskraft fra egen bedrift.

Antallet af registrerede kvinder og tjenestefolk på plantagearbejde er ringe (hhv. 110 og 97), navnlig efter århundredskiftet. Også anvendelse af børn som arbejdskraft er sjælden.

Hvis materialet blot er nogenlunde repræsentativt, hører billedet af vældige skarer på plantagearbejde hjemme i fantasien verden. De største antal registrerede arbejdere er: 17 i Påbøl Plantage 1890 og 1895, 26 i Grindsted Plantage (incl.

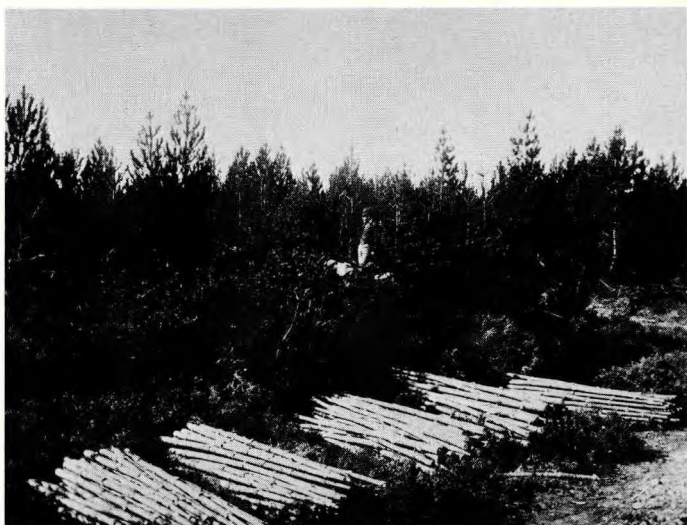
*Figur 4.
Forstfunktionæren inspicerer planteskolen. Skovbjerg Plantage.*

planteskole) 1893, 19 i Høllund Søgård Plantage 1887 samt 19 og 20 i Birkebæk Plantage hhv. 1879 og 1883.

Antallet af huse med jordtilliggende voksede i regionen 1860–95 ved deling/nedlæggelse af gårde. Kun de største af disse nye husmandsbrug kunne fuldtud dække beboernes livsforbrødenheder.²⁰I 1895 måtte godt 2.000 husmænd i regionen og skønsvi 500 familiemedlemmer supplere deres indkomst ved bibeskæftigelse, normalt ved sæsonarbejde i landbrug og/eller plantagebrug.

I forhold til landbruget som helhed var vilkårene for hede-landbruget nogenlunde gode sidst i 1800-tallet. Antallet af gårde var som sagt for nedadgående, men da driften samtidig intensiveredes, er det sandsynligt, at gårdbrugets arbejdskraftbehov steg, trods en modsat virkende produktivitetsfremgang. Som tabel 3 indikerer, kunne D-plantagerne midt i 1890-erne teoretisk give deltidsbeskæftigelse til omkring halvparten af de arbejdssøgende.

Også ejendomsvurderingerne 1904–27 viser en nedgang i

*Figur 5.
Gavntræ af bjergfyr. Birkebæk Plantage.*

antallet af gårde i regionen og en stigning i antallet af huse med jord. Der findes ingen angivelse af, hvor stor en bæredygtig landbrugsejendom på heden er i den periode, men hvis mindstegrænsen sættes ved 18 tdr. ld., har knap 1.000 husmandsfamilier skullet supplere indkomsten ved arbejde for andre. På grundlag af tabel 3 kan det skønnes, at plantagesektoren kunne give deltidsbeskæftigelse til en fjerdedel af det sandsynlige antal arbejdssøgende frem til 1915, hvorefter den teoretiske jobskabelse nok er blevet lidt større relativt set.

Skovarbejder Anders Nielsen

Anders Nielsen arbejdede i Harreskov Plantage ca. 1880–1910, de fleste af årene næsten på fuldtid. Selvom han altså ikke er en »gennemsnitsarbejder«, kan hans beskæftigelse og indtjening i det tilfældigt valgte år 1896 give et indtryk af arbejdet i en større, forholdsvis gammel og intensivt drevet he-

deplantage omkring århundredskiftet. De anførte beløb refererer til udbetalingsmåned.²¹

Jan.: Opkastning af 7½ kb. fv. tørvejord (10,50 kr.).

Febr.: Efterplantning af 12.000 bjergfyr – 26 gangdage à 1,50 kr. og 17½ dage à 1 kr. (56,50 kr.).

Mar.: Efterbedring med 8.000 bjergfyr – 12 dage à 2 kr., 3¼ dage à 1,33 kr. og 10½ dage à 1 kr. (39, 49 kr.). Hugning til gunst for skovfyr – 8 tdr. ld. à 3 kr. (24 kr.).

Apr.: Optagning, nedtagning og udplantning af 170.000 gran og bjergfyr – 85¼ dage à 2 kr., 7 dage à 1,68 kr., 6¼ dage à 1,33 kr., 115 dage à 1 kr. og 39 dage à 0,80 kr. (338,44 kr.). Ud-prikling i planteskolen af 300.000 planter – 30 dage à 2 kr. og 56 dage à 1 kr. (116 kr.).

Maj: Rensning i planteskolen – 15¾ dage à 2 kr. og 10 dage à 1 kr. (41,50 kr.). Ud-prikling i planteskolen af 100.000 planter – 8 dage à 2 kr. og 22 dage à 1 kr. (38 kr.). Reparation af frøbedsrammer – 3½ dage à 1,33 kr. (4,65 kr.). Afskrælling og brænding af 500 kv. fv. asketørv (20 kr.).

Jun.: Lugning og rensning i planteskolen – 12 dage à 2 kr. og 36 dage à 1 kr. (60 kr.). Omstikning af kompost – 1 dag à 2 kr. og 2 dage à 1,33 kr. (4,66 kr.). Afskrælling og brænding af 500 kv. fv. hede til aske (20 kr.).

Jul.: Rensning i planteskolen – 10 dage à 2 kr., 24 dage à 1 kr. og 2 dage à 1,33 kr. (46,66 kr.). Opkastning af 22½ kb. fv. tørvejord à 1,50 kr. (33,75 kr.).

Aug.: Lugning og rensning i planteskolen (50 kr.).

Sep.: Dybgravning i planteskolen – 550 kv. fv. à 4 øre (22 kr.). Lugning og rensning i planteskolen – 13½ dage à 2 kr. og 2¼ dage à 1,33 kr. (29,99 kr.).

Okt.: Omstikning af kompost – 4½ dage à 2 kr. (8,50 kr.). Kapning af bjergfyr til gunst for granerne på 10 tdr. ld. (10 kr.).

Nov.: Omstikning af kompost – 8 dage à 2 kr. (16 kr.). Påfyldning og spredning af kompost – 3 dage à 2 kr. og 14 dage à 1,66 kr. (29,24 kr.).

Dec.: Omstikning af kompost – 5 dage à 1,66 kr. (8,50 kr.).
Grenekapning på 15 tdr. ld. (15 kr.).

Afsluttende bemærkninger

Der er ikke tvivl om, at plantagerne skabte jobmuligheder, som var særdeles velkomne i de jyske hedeegne. Helt ind i vort århundrede gav de store plantager en nødvendig biindtægt til mange familier, sandsynligvis overvejende fra små landbrugs-ejendomme, mens de mindre plantager ofte sikrede karle mod at blive afskediget i den »stille tid«. Senere har plantagesektoren haft en betydning i arbejdsløshedsperioder.

Alligevel skal det på grundlag af den gennemførte analyse påstås, at hedeskovbrugets forkæmpere overdrev plantager-nes jobskabende effekt, og det samme sker idag i forbindelse med skovplantning i u-lande. Der *kan* beskæftiges mange mennesker i etableringsfasen, men der er hovedsagelig tale om et sæsonbetinget arbejdskraftforbrug. I driftsfasen bliver behovet for arbejdskraft mere permanent, men til gengæld falder det.

Normalt vil skovdrift være arbejdsintensiv i sammenligning med fx. landbrugsdrift. Det bemærkelsesværdige ved jysk hedeskovbrug i ældre tid er, at det var en *ny* arbejdsplads, og at de investerede penge var *øremærkede* til »plantningssagen« – uden den var de ikke blevet brugt, i hvert fald ikke til arbejds-løn.

Noter

1. Bertelsen 1912, s. 1 f.
2. Mortensen 1931, s. 298.
3. Mortensen 1917, s. 9.
4. Oppermann 1889, s. 66. Tonboe 1943, s. 197 og 201.
5. Fjelstrup 1830, s. 33 f.
6. Wiinholt 1802, s. 53. Fjelstrup, op. cit., s. 29. Carstens 1844, s. 153 og 163–167.
7. Tonboe, op. cit, s. 211 f.
8. Carstens 1839, s. 99.
9. Oppermann, op. cit., s. 126–140.
10. Morville 1866, s. 11 og 23.

11. Fritz 1908/09, s. 661.
12. Mortensen 1953, s. 314 f.
13. Flensborg 1943, s. 250.
14. Dalgas 1905, s. 105 f.
15. Flensborg 1908, s. 220.
16. Schrøder 1907, s. 244 f.
17. Dalgas 1904, s. 295–297.
18. Min. 1918, s. 77.
19. Bestyrelsen 1918, s. 78 f.
20. Bureau (1873), s. XLVIII og (1895), s. LV.
21. Regnskabsbog.

Citeret litteratur

- Bertelsen, B.P. 1912: Hedeselskabet, Hedebonden og Hedebruget. – Jydsk Maanedsskr. 1912. 1. halvår: 1–10.
- Bestyrelsen 1918: Det danske Hedeselskab: Store nye Opgaver for og store nye Bevillinger til Hedeselskabet. – Hedeselsk. Tidsskr. (39): 77–86.
- Bureau, Det statistiske [1873]: Tabeller over Hartkornets Fordeling i Kongeriget Danmark den 1ste April 1873. – Stat. Tab. v. 3. Rk., 32. Bd.
- Bureau, Det statistiske [1895]: Danmarks Jordbrug, ordnede efter Størrelsen af deres Hartkorn den 1ste Januar 1895. – Stat. Tab. v. 4 Rk., Litra C, Nr. 9.
- Carstens, F.C. 1839: Bemærkninger over Alheden og dens Colonier. Viborg. III + 137 s.
- Samme 1844: Bemærkninger over Heden og dens Træplantning. – Kjøbenhavn. VI + 188 s.
- Dalgas, Chr. 1904: [Svar til Friis og Bang]. – Hedeselsk. Tidsskr. (25): 293–301.
- Samme 1905: Nogle Meddelelser om Udbyttet i 1904 af nogle af de ældste af de af Hedeselskabet ledede Plantager. – *Ibid.* (26): 100–106.
- Fjelstrup, S.A. 1830: Min Mening om Plantagerne paa Alheden. – Kjøbenhavn. 36 s.
- Flensborg, C.E. 1908: Kongebesøget i Hedeselskabets Plantager ved Herning den 31. Juli 1908. – Hedeselsk. Tidsskr. (29): 217–227.
- Samme 1943: Hedeselskabets Virksomhed. – De danske Heder, bd. II: 215–262. København. 402 s.
- Fritz, N. 1908/09: Erindringer fra 45 Aars Arbejde i Hedesagens Tjeneste. I–II. – Gads Danske Magasin: 657–662, 716–725.

- Helles, F. 1984: Hedeskovbrug og regionaløkonomi. En analyse af private plantagers socioøkonomiske betydning for en midtjysk hederegion 1866–1929. – Medd. fra Skovbrugsinstituttet, Rk. 2, nr. 18. 310 s.
- Min. (Indenrigsministeriets Arbejdsudvalg af 1917) 1918: Skrivelse af 22.12.1917 til Det danske Hedeselskab. – Hedeselsk. Tidsskr. (39): 77.
- Mortensen, R. 1917: Skovplantningen paa Hederne før Dalgas. Aarh. Hist. Samf. Aarhus Stift (10): 1–39.
- Samme 1931: Jyllands Hedeskov. – Hedeselsk. Tidsskr. (52): 296–312, 315–326, 476–488.
- Samme 1953: Opdyrkningen. – Hedens opdyrkning i Danmark: 309–322. – Silkeborg. 440 s.
- Morville, G. 1866: Om Træplantning i Hederne. – Viborg. 24 s.
- Oppermann, A. 1889: Bidrag til det danske Skovbrugs Historie 1786–1886. – Tidsskr. f. Skovbr. (10): 1–356.
- Regnskabsbog for Harreskov Plantage 1886–98. (Herning skovdistrikt, Det danske Hedeselskab).
- Schrøder, L. 1907: Hedeselskabets Virksomhed og dennes Indflydelse paa Landbruget, tilegnet den 3die Nordiske Landbrugskongres i Kristiania. – Hedeselsk. Tidsskr. (28): 224–252, 279–280.
- Tonboe, T. 1943: Statens Hedeplantninger. – De danske Heder, bd. II: 190–214. København. 402 s.
- Wiinholt, C.E. 1802: Forslag til Skovopelskning paa de jyske Heder. – Kjøbenhavn. 66 s.

Traktordriftens gennembrud i Danmark 1945–65

Af Jens Skriver

I. Indledning.¹

Først i perioden efter 2. verdenskrig kan man tale om, at traktoren for alvor slog igennem i Danmark. Fra at have været anvendt på de større brug som supplement til hestene til svære jordarbejder som pløjning m.v. blev den til en universal trækemaskine ved alt markarbejde og i alle landbrug. Allerede i 1946 præciserede lederen af Statens Redskabsprøver, forstander Knud Hansen, problemet:

»Skal Traktoren blive rentabel i større Stil, d.v.s. ikke alene paa de faa Tusinde større Gaarde, der hidtil har anset den for et nødvendigt Supplement til Hestekraften, men ogsaa paa de mindre og mellemstore Ejendomme, maa den udnyttes hele Aaret ved samtlige Markarbejder og medføre en Indskrænkning i Hesteholdet. Man opnaar givetvis ikke økonomisk Drift ved at holde fuldt Hestehold for at klare Foraarsarbejdet, Indkørsel af Korn og Hjemkørsel af Roer, medens Traktoren staar stille, og man til Gengæld stiller Hestene paa Stald, naar Traktoren udfører Pløjning og andet tungt Markarbejde.«²

Derfor skal i det følgende gøres rede for, hvorledes de af Knud Hansen skitserede problemer blev løst indtil 1965. Der er sat skæringspunkt ved 1965, dels fordi hovedparten af danske landbrug da havde egen traktor – antagelig alle dem der nogensinde fik en, inden bruget blev nedlagt –, dels fordi traktoren i de seneste 20 år fortsat har været inde i en rivende,

Jens Skriver, cand. phil. Har skrevet: »Fr. Chr. Guldencrone og 1820-ernes landbrugskrise. Godsøkonomien ved Wilhelmsborg og Moesgaard 1788–1824«. Landbohistorisk Tidsskrift, Bol og By, 2. rk., bd. 6, Kbh. 1984 og Traktordriftens udvikling i Danmark indtil 1945, Bol og By, 1985:1.

især teknisk udvikling, der langt fra er afsluttet, hvorfor det er svært at betragte de 2 sidste årtiers tendenser med tilbage-skuerens overblik.

Da udviklingen 1945–65 stort set er forløbet uafbrudt og kontinuerligt, er der ingen grund til at beskrive den kronologisk, men derimod områdemæssigt. Først skal vi se på udviklingen i traktorenes antal i sammenhæng med landbrugets økonomiske situation og dernæst den tekniske udvikling af traktoren.³

II. Traktorenes udbredelse

Allerede i vinteren 1945 inden ophøret af den tyske besættelse bedømte Knud Hansen traktorens fremtidsmuligheder således:

»Endnu staar det dog ikke helt klart, hvilke af disse mange forskellige Typer – (af traktorer) – , der passer bedst for vore Forhold, og iøvrigt er hverken Indførselsmuligheder eller Pris- og Arbejdsforhold tilstrækkeligt afklaret til, at man tør andet end blot antyde Traktorens Fremtidsmuligheder. Som Forholdene ligger, er der dog Anledning til at følge Udviklingen med den største Opmærksomhed«. ⁴

Det var først 30-ernes krise og siden den meget vanskelige forsyningssituation under 2. verdenskrig, der havde givet landbruget et stort efterslæb i maskinanskaffelsen – mange maskiner var sikkert ganske simpelt nedslidte. Hertil kom at store dele af landbruget havde god indtjening under og lige efter krigen. Maskinkonsulent Gunnar Nielsen, Roskilde, kaldte det i 1953 ligefrem for »utilfredsstillet købedygtighed«. ⁵ Det gav sig udslag i en omfattende efterspørgsel efter og import af bl.a. traktorer.

Maskintællinger

Som konsekvens af den stadig stigende traktor – og maskinanskaffelse lod »Danmarks Statistik« foretage maskintællinger hvert år fra og med 1948, hvor der i det mindste spurgtes om antallet af traktorer og mejetærskere. Behandlingen af resultaterne fra disse tællinger er imidlertid ikke ligefrem uproblematisk. Naturligvis vil der være unøjagtigheder ved selve

tællingerne, men det knob åbentbart også med at tælle sammen, idet tallene hele tiden revideredes. (Således opgjordes traktorantallet i 1944 først til godt 4600, senere ændredes det til godt 4400.). Dertil kommer, hvorvidt maskinstationernes traktorpark var talt med. Og for det tredje den omstændighed, at der var ejendomme med mere end en traktor, således at antallet af landbrug med traktor og det samlede traktortotal ikke var ens. Ved maskintællingen i 1954 blev vist, hvorledes traktortallet varierede pr. ejendomsstørrelse:

Landbrugsejendomme med traktor 1954, fordelt efter brugsstørrelse og antal traktorer på ejendommen.

	Antal traktorer								
	Part i	stk.							
	1	2	3	4	5	6	7 og over	Ialt	
0,55- 5 ha	63	965	37	7	1	1	-	-	1065
5- 10 ha	308	3053	60	7	4	2	1	-	3435
10- 15 ha	303	4433	39	6	5	-	-	2	4788
15- 30 ha	831	18308	172	15	5	-	-	1	19332
30- 60 ha	245	14850	659	38	3	-	-	4	15799
60-120 ha	26	2113	791	66	3	5	1	-	3005
120 ha og derover	2	125	273	243	127	66	37	28	901
Ialt	1778	43838	2031	382	148	74	39	35	48325 ⁶

Med disse forbehold kan antallet af brug med traktor, deres procentvise andel af samtlige landbrug og det samlede antal traktorer opgives som følger:

	Brug med traktor	Pct. af samtlige ejendomme	Samlet antal traktorer
1948	5985	2,9	6885
1949	11195	5,4	12580
1950	16057	7,7	17844
1951	23176	11,3	25517
1952	30118	14,8	32407
1953	39524	19,5	43316

	Brug med traktor	Pct. af samtlige ejendomme	Samlet antal traktorer
1954	48325	24,0	51954
1955	55226	27,8	60511
1956	63130	31,7	65678
1957	71607	36,0	77620
1958	78287	39,6	85667
1959	87367	44,5	96169
1960	100093	51,0	110710
1961	113271	57,6	128400
1962	120661	62,7	136500
1963	125551	68,5	145840
1964	130976	73,9	156344
1965			161690
1966			166000
1967			171000
1968			173044
1969			174000 ⁷

Tallet steg yderligere i 70'erne og kulminerede med 191.331 traktorer i 1977 for derefter at udvise en svagt faldende tendens.⁸

Tallene giver dog ikke et helt klart billede af landbrugets trækraftkapacitet, da der skete forskydninger i antallet af hk. (Disse fordeling vil blive behandlet i næste afsnit om traktorernes tekniske udvikling.) Ligeledes gjorde lektor S. Sonne Kofoed, Landbohøjskolen, i 1965 opmærksom på, at en del gamle traktorer holdtes i reserve længst muligt og egentlig burde udrones.⁹

Traktortætheden fordelt på landsdele

I lighed med maskintællingerne i 1923 og 1936 gjorde »Danmarks Statistik« også rede for traktordækningen pr. ejendom i de enkelte landsdele. Det vil blive for omfattende at gengive dem her, men et interessant træk skal fremhæves.

I 1948 lå Lolland-Falster klart i spidsen med en traktor på 10,2% af ejendommene, fulgt af Sjælland med med 5,1% af ejendommene. Men området »Det sydlige Jylland« begyndte i begyndelsen af 50-erne at hale ind på Lolland-Falster. 1952 og

1953 var traktordækningen her 23% og 31,4% mod 26,4% og 31,8% på Lolland-Falster. I 1954 var Det sydlige Jylland førende med traktor på 39,1% af ejendommene mod 36,9% for Lolland-Falster, og tendensen fortsatte. Det hænger måske sammen med ugunstige vejrforhold på de sydlige øer samt faldende roepriser i regnskabsåret 1954-55. På Lolland-Falster faldt således forrentningsprocenten af handelsværdien fra 8,7 til 4,4, mens den kun faldt mellem 1 og 2% i Jylland.¹⁰

Traktorbenyttelsen på brug uden traktor

I lighed med optællingsformen ved maskintællingerne 1923, 1936 og 1944 søgtes også belyst, hvor mange ejendomme der »brugte« traktor uden selv at have en. Fra og med maskintællingen 1950 forsøgte man at finde ud af, hvormange ejendomme der fik arbejde udført af maskinstationer. Her gik man ud fra, om de havde en ret fast tilknytning til en maskinstation, mens brug, der fik arbejde udført af mere tilfældig karakter, ikke taltes med som traktorbrug.¹¹ Men under alle omstændigheder var maskinstationbenyttelsen et meget svævende begreb:

»Mekaniseringsgraden på disse ejendomme er ikke let at fastslå, da der ikke foreligger oplysninger om i hvilken udstrækning – f.eks. hvor mange timer årligt – sådanne gårde får hjælp fra en sådan maskinstation. Antagelig stiller det sig ret forskelligt fra ejendom til ejendom, afhængigt af hvorledes de lokale forhold stiller sig og af de lokale maskinstationers kapacitet, ...«.¹²

Fra og med tællingen 1951 spurgte man tillige, om ejendommene fik traktorarbejde udført af »andre«. (Dermed må menes andre landbrug, der ikke var maskinstationer.) Da man godt kunne få udført traktorarbejde af »andre« eller af maskinstationer og selv have traktor og i øvrigt på grund af spørgsmålets løse karakter tjener det ikke noget formål at gengive disse resultater, udover det lige kan nævnes, at fremmed traktorhjelpe normalt var mindst i de egne, hvor flest brug havde egen traktor.

Traktoriseringen fordelt på brugsstørrelser

Ved tællingerne 1950, 1954 og 1960 undersøgtes traktordæk-

ningen på enkelte grupper af ejendomsstørrelser, dvs. hvor mange % af ejendommene i grupperne der havde traktor. Da der er anvendt lidt forskellig rubricering hver gang, bliver opstillingen lidt uoverskuelig.

Pct. af brugene der havde traktor:

1950		1954		1960	
0,55- 5 ha:	0,5	0,55- 5 ha:	2,6	0,55- 5 ha:	7,3
5-10 ha:	1,5	5-10 ha:	6,3	5-10 ha:	25,0
10-15 ha:	2,5	10-15 ha:	14,7	10-15 ha:	49,2
15-30 ha:	8,5	15-30 ha:	39,5	15-30 ha:	91,6
30-60 ha:	30,0	30-60 ha:	75,9	30-60 ha:	99,4
60-120 ha:	66,5	60 ha og derover:	93,8	60-120 ha:	99,4
120 ha og derover:	89,5			120 ha og derover	100,0

I 1960 er ejendomme, der havde part i en traktor, talt med som brug med egen traktor.¹³

Det ses altså, at traktoranskaffelsen med årene har bredt sig fra de større til de mindre brugsstørrelser.

Selv om sagkundskaben tvivlede på, at det var rentabelt at traktorisere de mindre brug på grund af dens ringe årlige udnyttelse på disse ejendomme, ja måske ligefrem fandt det uforvarligt, så ses traktoren at have fået en ikke ringe udbredelse også her, dog ikke i de allermindste brug, som fremgår af nedenstående oversigt fra 1960:

ha	Mindre ejendomme: % heraf med traktor:
0,55-1	5,5
1	3,6
2	2,4
3	4,0
4	6,1
5	10,7
6	12,6
7	18,0
8	23,4
9	31,4 ¹⁴

Disse ejendomsstørrelser er næppe nogensinde blevet mere traktoriserede, da de lempede sammenlægnings – og samdriftsregler fra 1962 betød en meget væsentlig reduktion i antallet af små brug (se nedenfor).

Men hvad var den økonomiske baggrund udover »utilfredsstillt købedygtighed« for denne kolossale udvidelse af traktortallet, og hvad var dens konsekvenser? Hvorledes forløb importen, og hvad gav stødet til den?

Udækket efterspørgsel 1945–48

Umiddelbart efter krigen var forsyningssituationen meget vanskelig, og den internationale handel var som i 30-erne fortsat præget af importrestriktioner og bilaterale handelsaftaler. I mange lande var produktionsapparatet omstillet til krigsproduktion eller måske helt nedbrudt som i Tyskland. Det krævede lange og seje forhandlinger at få eksporten og især forsyningerne igang igen.

Som tidligere nævnt havde landbruget haft forholdsvis god indtjening under krigen sammenholdt med adskillige års efterslæb i maskinanskaffelsen:

Der er slidt haardt paa vore Maskiner, der trænger til Fornyelse og Udbedring af gamle Skader overalt, Tusinder af Landmænd har ikke være i Stand til at faa de Maskiner, de haardt har trængt til, Tusinder af Landmænd kører med udslidte og daarlige Maskiner, der kræver ustandselige Reparationer og deraf følgende Forsinkelser i Arbejdet«. ¹⁵

Endnu ved årsskiftet 1947/48 fremførte importørerne:

»Hele Verden kræver Maskiner«,

og at det ville vare flere år inden underforsyningen som følge af krigen var dækket. ¹⁶ Det hang sammen med, at det varede noget at få produktionen igang efter krigen. Der var dog en bedring fra 1945, hvorom det hed:

»Aaret 1945 opviser sikkert den mindste Import af Landbrugsmaskiner saa langt tilbage noget af de eksisterende Firmaer kan erindre ...«. ¹⁷

Traktoren har sikkert for Danmarks vedkommende været den landbrugsmaskine, for hvilken afhængigheden af udenlandske

forsyninger var af størst betydning, da en lang række af de øvrige redskaber og maskiner til landbruget gennem mange år var blevet fremstillet herhjemme, men nu kneb det også med den hjemlige fabrikation på grund af råstofmangel.¹⁸

Importen efter krigen var stadig underlagt restriktioner og statslig bevilling. I den situation forsøgte og fik landbrugets organisationer indflydelse på, hvilke fabrikater der måtte importeres. Holdningen bag blev udtrykt af Knud Hansen:

»Først og fremmest maa man for Øjeblikket tilraade Brukerne at bevare Hovedet koldt og udvise en vis Reservation over for alt det nye, der udbydes, idet dette jo ikke altid vil være lige velegnet. Vi husker endnu, hvordan der i Tiden efter den forrige Krig blev anskaffet Traktorer og andre Ting, som enten var mere eller mindre ubrugelige eller som kort efter udgik af Markedet igen, saa Køberne sad tilbage med Smerten til at faa Reservedele til dem. Noget lignende, omend maaske paa andre Felter, er vel ikke udelukket denne Gang«.¹⁹

Landbrugsrådets præsident, H. Hauch, angav, at de velanskrevne amerikanske fabrikker langt fra kunne klare efterspørgslen, hvorfor »Outsider-firmaerne« fik en chance.

»Hvad der fra Importørside er rettet Forespørgsler vedrørende Importbevillinger til de mærkværdigste Maskiner af ikke lige god Kvalitet, er ikke Smaating«.²⁰

Der taltes om spekulationsprægede traktorfabrikker, der kun selv fremstillede chassis m.v., og som let kunne udkonkurreres, hvorefter der ikke vill kunne skaffes reservedele til de pågældende fabrikater.²¹ Det var især mindre typer af traktorer på omkring 10 hk., man var skeptisk overfor.

Nogle traktorer kom der dog, som det ses af importtallene fra de enkelte lande:

	1938	1946	1947	1948	1949
England	ca. 300	240	388	3991	3778
U.S.A.	50	234	734	2270	1814
Canada	–	3	–	119	199
Czekoslovakiet	–	16	243	43	6
Sverige	13	78	115	130	124
Frankrig	–	–	10	–	–
Schweitz	–	–	10	2	–
Tyskland	ca. 100	–	–	1	7
Ialt	457	571	1510	6556	5928 ²²

Hovedparten af traktorerne er kommet fra de traditionelle leverandører U.S.A. og England, mens Tysklands traktorproduktion var lagt i ruiner, og den nystartede traktor fremstilling i Czekoslovakiet (mærkerne Skoda og Zetor) fik en chance under den herskende traktormangel i Europa.

Men denne import var i begyndelsen tilsyneladende ikke tilstrækkelig. I 1947 og 1948 talte maskinhandlerne om, at de havde bestillinger liggende på traktorer for flere år. Maskinkonsulent Bille Olsen, Århus, gav denne beskrivelse:

»Der ligger i Øjeblikket ca. 5000 Bestillinger paa Traktorer, men mange af dem er dog Gengangere. Saaledes har en Landmand paa Skanderborgegnen bestilt Traktor syv forskellige Steder, men forleden var han helt ulykkelig, fordi han pludselig fik tre leveret – og han havde kun brug for een!, Naa, heldigvis fandt han hurtigt ud af, at han nemt kunne komme af med de to igen.«²³

Marshall – hjælp 1948–53

5/6–1947 holdt U.S.A.' udenrigsminister George Marshall en tale på Harvard Universitet, hvori det bl.a. hed:

»Europas Behov de næste 3–4 Aar for oversøiske Levnedsmidler og andre vigtige Produkter – hovedsagelig fra Amerika – er saa meget større end dets nuværende Evne til at betale, at denne Verdensdel maa have en betydelig yderligere økonomisk hjælp, da den ellers maa imødesee økonomisk, social og politisk Tilbagegang af meget alvorlig Karakter...«

Dermed var initiativet taget til Marshal-hjælpen, der blev til lov ved præsident Trumans underskrift 3/4 1948, og kom til at omfatte de ikke-socialistiske lande i Europa.²⁴

Uden at komme ind på en dyberegående forklaring på det politisk sprængfyldte emne om årsagerne til Marshall-hjælpen kan nævnes, at U.S.A. var kommet til erkendelse af, at det var blevet den vestlige verdens økonomiske centrum, samtidig med at de europæiske lande havde et stort valutaunderskud over for U.S.A., og der var meget stor mangel på dollars ikke mindst i Danmark. Derfor ønskede U.S.A., at Europa skulle genopbygges til en stabil handelspartner. Derfor:

»... skulle det være muligt for U.S.A. med fordel at forøge importen i stedet for at forære sine varer bort eller sælge dem på kredit».²⁵

Med Marshall-hjælpen skulle de deltagende landes økonomi og produktion forøges stærkt, og valutaunderskuddet over for Amerika skulle nedbringes, samtidig med at handelsrestriktionerne mellem landene fra før og under krigen gradvis skulle afvikles. Den skulle løbe 1948-53. For landbrugets vedkommende skulle det ske ved rigelig forsyning med kunstgødning og foderstoffer samt mekanisering, især traktorisering. Med disse midler skulle landbrugsproduktionen nå op på førkrigsniveau 1952/53. For dansk landbrugs vedkommende var den vegetabiliske produktion nærmest uforandret, mens den animalske produktion lå 20-30% under førkrigsniveauet. Der planlagdes en samlet dansk investering på 7500 mill. kr., hvoraf 1900 mill. kr. skulle komme fra Marshall-hjælpen i dollars, resten skulle være egen investering. 1450 mill. kr. eller o. 20% af investeringerne skulle placeres i landbruget, fordelt således:

Bygninger.....	250 mill. kr.
Besætninger.....	450 mill. kr.
Maskiner.....	375 mill. kr.
Grundforbedringer.....	150 mill. kr.
Ajle- og ensilagebeholdere.....	25 mill. kr.
Mejerier, slagterier.....	200 mill. kr. ²⁶

Herhjemme var der nogen tvivl, om Marshall-indkøbene af maskiner f.eks. skulle foretages som statsindkøb eller gennem

de sædvanlige handelskanaler. I praksis blev det imidlertid ordnet således, at importørerne indbetalte varernes værdi i kr. i Nationalbanken, så den kunne opbygge en beholdning af dollars, hvilket også var forudsat i den amerikanske lov om Marshall-hjælpen.²⁷

Især forhandlerne af landbrugsmaskiner og importørerne tillagde fra starten Marshall-hjælpen stor betydning. »Berlingske Tidende« skrev allerede i midten af 1947:

»Der er ingen Tvivl om: Landmændene kommer til at overgive sig paa Naade og Unaade til Mekaniseringen, og man venter vel faktisk ogsaa kun paa, at Marshall-Planen skal skaffe Materiellet her til Landet.«²⁸

Marshall-importen forløb efter hensigten. For året 1948 konstaterede formændene for importørforeningerne, at efterspørgslen efter landbrugsmaskiner stort set kunne tilfredsstilles måske på nær traktorer på 30–40 hk., som efterspurgtes af de gårde, der mest økonomisk kunne anvende traktor. I 1949 kom der for alvor gang i traktorproduktionen i England, samtidig med Marshall-hjælpen gav dollars til traktorimport fra U.S.A. og Canada:

... og det var medvirkende til, at vi i løbet af foråret og sommeren 1949 gik fra sælgers over i købers marked. Konkurrencen satte inde – der blev igen spurgt om kvalitet og pris – de lange ekspektancelister hos importørerne og maskinhandlerne forsvandt, og vi nærmede os de normale tider for handelen og mere sunde forhold, og ingen havde vel grund til at være utilfreds dermed.«²⁹

Det var en af importørformændenes konklusioner om 1949. Der har dog sikkert også i 1949 været en vis dalende efterspørgsel på traktorer (jvf. importtallene) eller som professor K. Skovgaard skrev i begyndelsen af året:

»Det er ikke overdrevet at sige, at der herhjemme i Efterkrigstiden har hersket en formelig Mekaniseringsfeber, selv om der er Tegn paa, at den er faldet nogle Streger i det sidste Aars Tid og er ved at blive til nøgtern Overvejelse af Mekaniseringens økonomi.... Med de store Investeringer og Omkostninger, den... (traktoriseringen)... vil medføre, maa man imidlertid tænke sig godt om, en Kendsgerning, som ogsaa er ved at gaa op for danske Landmænd, og set ud fra dette Synspunkt har det været heldigt, at vi ikke har kun-

net indføre saa mange Maskiner, som vi en Overgang gerne vilde have«. ³⁰

I øvrigt betød 1948 og begyndelsen af 1949 økonomisk fremgang. Vor hovedaftager af landbrugsvarer, England, gik med til en yderst gunstig handelsaftale i 1948, husdyrproduktionen steg, samtidig med at prisen på importerede foderstoffer faldt, og høsten 1948 var god, men udviklingen vendte 18/9 1949. Da devalueredes sterling med 30,5% over for dollars. Danmark og de fleste andre europæiske lande fulgte den engelske devaluering. Da vi opprioriterede foderstofimporten, betød det, at Marshall-bevillingerne til import af traktorer, landbrugsmaskiner og redskaber for 1949/50 blev nedskåret med 75%. Billedet ændredes atter i dec. 1949. Da pålagde Marshall-landenes organisation, OEEC, medlemslandene at liberalisere 50% af den samlede import fra OEEC-området. For dansk landbrug medførte det i første omgang bl.a., at traktorer og landbrugsmaskiner, men ikke redskaber, fra England, Frankrig og Sverige frit kunne importeres. ³¹

Landbrugsorganisationerne udtrykte en vis frygt for, at frigørelsen af importen skulle give uhledige typer, især af traktorer, en chance på det danske marked, men importreguleringerne afvikledes gradvis i løbet af kort tid. *Her efter har der næppe været synderlige problemer med importen af traktorer og landbrugsmaskiner.* På grund af afviklingen af Marshall-hjælpen og den europæiske devaluering udvidede de store amerikanske og canadiske firmaer eksisterende filialer eller oprettede nye i Europa. ³²

Importen af traktorer udgjorde en meget stor del af den danske import af landbrugsmaskiner. Det skønnes, at af importen i 1951 på o. 100 mill. kr. gik 65–70 mill. kr. til traktorer. Det hang sammen med, at den danske fabrikation af landbrugsmaskiner kom igang igen, og den lagde bl.a. vægt på at fremstille traktorspecifikke redskaber. Importen af Ferguson kom for alvor igang 1948 med o. 1200 stk. Allerede fra Marshall-planens sidste år kom den til at stå som indbegrebet på dansk traktorisering. ³³

Alt i alt blev ydet 1727 mill. kr. i Marshall-hjælp og ikke som oprindeligt beregnet 1900 mill. kr.

Ved en vurdering af Marshall-hjælpens betydning må siges, at den i hvert fald ikke startede mekaniseringen af landbruget

i bred forstand. Den begyndte i forrige århundrede. Proprietær F.V. Carstensen pointerede i radioen 1946:

»Der tales og skrives ofte om Landbrugets Mekanisering, som om det for Landbruget er noget helt nyt, det skal i Lag med, hvilket ingeniørene er Tilfældet. ...Det er derfor mere rigtigt at tale om Landbrugets yderligere Mekanisering, ligesom Opgaven i Fremtiden vil blive Spørgsmaalet om mere rationel Udnyttelse af allerede eksisterende Maskiner, og i mindre Grad et Spørgsmaal om nye Opfindelser, selv om der selvfølgelig ogsaa her store Udviklingsmuligheder«. ³⁴

Marshall-hjælpen gav udviklingen et skub fremad eller havde en katalytisk virkning. Traktortallet mangedobledes i de pågældende år, men stigningstakten i antallet af traktorer var lige så stor i hvert fald i det følgende årti (se ovenfor).

Brugte traktorer

I slutningen af 50-erne mente importørerne og maskinforhandlerne, at især import af brugte traktorer var blevet et problem, efter at indførsel heraf var blevet frigivet. Hertil kom »hjemmeavlede« brugte traktorer. I 1958 blev der omsat 3-4 brugte traktorer for hver 5 ny. Importen kulminerede i 1959 med o. 4000 stk. svarende til 25-30% af den samlede import. Man skønnede, at de var mere eller mindre udslidte og ikke betød nogen fornyelse af traktorparken, men blot en forøgelse af det faktiske antal. Derfor blev der udfoldet store bestræbelser for at få denne import stoppet. Nordisk Tractor Company A/S, der importerede Ferguson offentliggjorde i 1959 fabrikkationsnumrene for hver årgang af Ferguson siden 1947, så man kunne se hvor gammel en brugt traktor var. Allerede i 1954 havde den norske agronom B. Mølnås advaret meget stærkt mod køb af brugt traktor. Efter et par år havde man måske ofret så mange reparationer på en gammel traktor, at den blev ligeså dyr som en ny uden nogen sinde at blive lige så god. Køb af brugt traktor kunne evt. kun svare sig på et mindre brug, hvor den kun blev brugt 200-300 timer årligt og godt kunne bruges et par år uden nævneværdige reparationer. En af de ting man især skulle lægge mærke til ved køb af brugt traktor var om der kunne skaffes reservedele til den.

Den svenske agronom Gunnar Jepsson mente derimod i

1958, at det var en god forretning for en større gård eller maskinstation med stor årlig brugstid, at udskifte traktoren på et tidligt slidstadium og for en mindre gård med lille køretid at købe den brugte. Herhjemme påpegede Andreas Christensen, Nybøl, i 1955, at maskinerne kasseredes længe før, de var udlidte og med fordel kunne hovedrepareres en eller to gange. I øvrigt havde sagkundkaben en noget ambivalent holdning til spørgsmålet om traktorers og maskiners levetid. På den ene side mente man, at levetiden ofte var altfor kort på grund af ukendskab til de mange nye maskintyper og ganske simpelt sløseri. ... I 1955 blev angivet, at udskiftning og afskrivning af maskinerne udgjorde 1/3 af de 1500 mill. kr., der var investeret i alt i maskiner. Det blev i 1961 anslået, at kunne maskinernes levetid forøges med blot 10%, kunne der spares 200 mill. kr. Dertil kom, at man fik udført bedre arbejde og undgik tidsrøvende arbejdsstandsninger. ... Men på den anden side skelnede man mellem en traktors »økonomiske« og »absolutte« levetid, i og med en traktor, der kun gik få timer om året, alligevel ikke kunne være så meget længere end en meget benyttet traktor, da der kunne komme bedre og mere økonomiske modeller på markedet.³⁵ Hertil kom at de skattemæssige afskrivningsregler kunne tilskynde til hurtig udskiftning af traktorer.

I hvert fald i 50-erne vidste man egentlig ikke ret meget om, hvor gamle traktoerne blev:

»At sige noget om den nuværende traktorbestands levetid er dog svært. De faktorer, som påvirker levetiden, og deres styrke er jo ikke helt kendte for kommende år, ...«

skrev den svenske agronom Carl E. Wikberg i 1961. De traktorer, der på det tidspunkt skrottedes, var o. 14 år gamle.³⁶

Ved maskintællingen i 1954 optaltes traktorerne efter fabriktionsår fordelt på ejendomsstørrelser.³⁷ (Se s. 147).

Der synes at være tendens til, at de mindre brug havde forholdsvis flest modeller af ældre årgange. Det kan være en bekræftelse af, at det var mest økonomiske fordelagtigt for de mindre brug at købe brugt traktor. I almindelighed introduceres maskinerne også på større ejendomme for efterhånden som brugte at spredes til mindre ejendomme.

	0,55-5 ha	5-10 ha	10-15 ha	15-30 ha	30-60 ha	60-120 ha	120 ha og dero.	I alt
	stk.	stk.	stk.	stk.	stk.	stk.	stk.	stk.
1945 og tidl.	135	337	322	750	377	130	142	2193
1946	23	34	28	97	181	120	104	581
1947	25	60	67	330	457	199	163	1301
1948	72	144	162	890	1098	358	291	3015
1949	86	197	287	1356	1462	378	198	3964
1950	118	375	575	2374	2313	503	306	6564
1951	101	391	657	3156	2842	516	238	7901
1952	153	542	824	3636	3011	613	343	9122
1953	151	645	896	3415	2321	526	319	8273
1954	68	235	399	1508	982	236	148	3576
Uoplyst	156	394	483	1612	1399	371	434	4849

Import og hjemlig produktion af landbrugsmaskiner o. 1960

Traktorimport har uden tvivl været meget valutakrævende, men direktør Jens Yde, Nordisk Tractor Company, der indførte Ferguson, forsvarede det i 1960 ved ankomsten af Ferguson nr. 50.000:

»Når vi tager landbrugseksporttallet for 1956 og tager landbrugseksporttallet for 1957, for 1958 og for 1959, så har der i disse 3 år sammenlagt været en forøgelse i landbrugseksporten på 600 millioner kroner.

Hvis vi nu tager traktorimporten i de samme 3 år – så er der i denne periode i alt indført 33.683 traktorer – så nogenlunde svarende til en værdi af 310 millioner kroner.

Så når vi ser disse to tal stillet over for hinanden, kan vi jo godt være ærlige og sige, at landbruget i virkeligheden selv har skaffet betalingsmidler og selv har betalt de traktorer, de har købt«.

Det var især traktorerne, der blev hentet i udlandet. I øvrigt fremhævede formanden for de danske landbrugsmaskinfabrikanter, Peder Mortensen i 1960:

»...nu anvendes der vist ikke den landbrugsmaskine i Danmark, som ikke også fremstilles her«

For året 1961 vedkommende opgjorde professor H. Rosenstand Schacht den samlede import af landbrugsmaskiner og -redskaber til ca. 220 mill. kr., hvoraf ca. 185 mill. kr. gik til traktorer og mejetærskere. Til gengæld fremstilledes både til hjemmemarked og eksport for ca. 200 mill. kr. landbrugsmaskiner og -redskaber herhjemme.³⁸

»Det industrialiserede landbrug« o. 1960

Det er blevet moderne at tale om landbrugets industrialisering fra og med 1945, hvilket må siges at være forkert. Det var først o. 1960 begrebet dukkede op i debatten, og sagkundskaben understregede, at det var meget svært at industrialisere en biologisk bestemt produktion. Nogle talte ivrigt om industrialisering af landbruget som fabrikant og godsejer Svend Bergsøe, Astrup:

»Der kan efter min mening ikke råde tvivl om, at vi står overfor en endog voldsom industrialisering indenfor landbruget, og det gælder både markdriften og produktionen af de forædlede varer«. ³⁹

Mange landmænd viste begrebet fra sig med afsky, mens Landbrugsteknisk magasin naturligt nok pressede på for yderligere anerkendelse af det påkrævende i »landbrugets industrialisering»:

»Endnu findes der tusinder i landbrugserhvervet, der afviser begrebet industrialisering og betragter det som et uartigt ord; men de vil komme til kort, og jo længere man trækker tiden ud med erkendelse af, hvor det bærer hen, des vanskeligere vil strukturændringerne lade sig praktisere«. ⁴⁰

Uanset om man taler om industrialisering af landbruget eller ej, så henviste H. Rosenstand Schacht i 1963 til, at nogen mente, at markbruget var blevet næsten 100% mekaniseret. Selv fremførte han imidlertid, at roehakningen krævede meget manuelt arbejde. Men markbruget var også den del af en landbrugsbedrift, det var langt det letteste og forholdsvis billigst at mekanisere. Lige siden slutningen af 40-erne havde der været talt meget om staldfornyelser, men det var først fra og med o. 1960, der begyndte at komme nogen gang i dem. (Her tænkes ikke på f.eks. installation af elektricitet og malkemaskiner, som var påbegyndt længe før 2. verdenskrig, men yderligere mekanisering af staldarbejdet f.eks. med automatiske fodrings- og udmugningsanlæg, rørmalkeanlæg osv. og i tilknytning hertil ofte opførelse af helt nye staldbygninger). ⁴¹

For at anvende det kostbare og avancerede udstyr fuldtud og p.g.a. de høje udgifter til anskaffelsen blev bedriftsspecialisering fordelagtig, og den kom så småt på tale fra og med slutningen af 50-erne. Et syn på bedriftsspecialisering blev udtalt af gdr. Elvard Larsen:

»Vi må overvinde gamle vaner og traditionelle driftsformer. Sandheden er, at henved 40 pct. af den hjemlige svineproduktion slet ikke betaler sig. Gennemsnitsfortjenesten pr. gris ligger på kun 15–20 kroner. Alligevel kører landmændene videre, som de altid har gjort, med et halvt hundrede svin, en snes køer og de traditionelle afgrøder. Det må simpelthen gi' underskud!

Nej, det moderne landbrug er blevet en fabrikationsvirksomhed, og jo før vi ser denne kendsgerning i øjnene des bedre«

Derimod frarådede forstander Petersen-Dalum i 1958 bedriftsspecialisering:

»Et middelstort landbrug er ikke let at specialisere, fordi et sådant landbrug ikke er stærkt nok økonomisk set til at modstå længere tids dårlige priser på specialområdet, og en specialiserings forudsætning er vel netop den, at man fortsætter produktionen trods periodevis modgang. Man skifter, som det er sagt, nu engang ikke driftsform, som man skifter skjorte. Sagen er jo den, at priser på landbrugsprodukter er inde i en stærkt svingende periode.«⁴²

I begyndelsen skete driftsspecialisering ved, at de større brug søgte at spare arbejdskraft og lagde hovedvægten på markbruget og dermed korn- og salgsafgrøder, mens man på de mindre ejendomme forøgede den mere arbejdskrævende husdyrproduktion ved hjælp af intensivering af familiens arbejdsindsats.⁴³ Der var i virkeligheden tale om forstærkelse af et velkendt fænomen. Husmændene havde i mange år haft det største husdyrhold med deraf større udgifter, men også større indtægter pr. arealenhed.

Bla. på grund af omkostningsstigningerne skønnede man, at brugerne af små brug ikke kunne få et rimeligt udkomme, samtidig med at den øgede mekanisering af landbruget krævede større enheder. Det forårsagede kravet om mulighed for nedlæggelse af mindre landbrug, som Svend Bergsøe udtrykte således:

»Jeg nærer den største sympati for de mange flittige ejere af de små brug, men vi har 37.000 brug af størrelsesordenen under 5 ha – og det er nu min opfattelse, at vi vil gøre disse mindre landbrugere en tjeneste ved at lade al sentimentalitet fare, skride til ophævelse af landbrugspligten på disse ejendomme og stille ejerne frit over for, om de vil sælge og drage ind til byerne, hvor industriproduktionen vil kunne aftage dem, eller om de vil forblive i seletøjet og drive ejendommene under vanskelige forhold.«⁴⁴

Økonomen Gunnar Thorlund Jepsen argumenterede for, at bedriftssammenlægninger både ville kræve færre investeringer og medføre større produktivitet. Og det århundredgamle

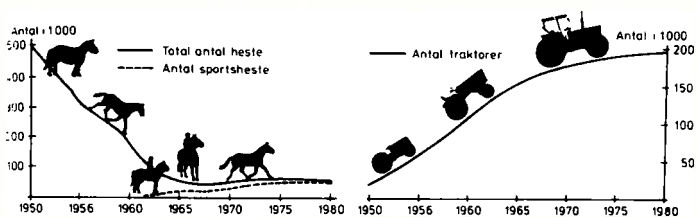
forbud mod at nedlægge landbrug lempedes i 1962 og yderligere de følgende år. Det førte også bl.a. til, at antallet af brug mellem 0,55 – 5 ha og 5–10 ha mere end halveredes i løbet af 60-erne.

Uanset dårlige betingelser forblev landbruget bl.a. på grund af mekaniseringen med traktoren som hovedhjørnesten også i 60-erne uhyre effektivt. Således fremstillede hver dansk landmand i 1962 maden til 40 mennesker.⁴⁵

Nedgangen i antallet af heste

I 1944 var antallet af heste i Danmark – 638.400 stk. (inklusive føl og plage) – det største nogensinde, men det hang sammen med, at der eksporteredes heste fra Danmark på det tidspunkt og ikke mindst under krigen. Endnu i 1950 var der over ½ mill. heste herhjemme, hvilket vel er en bekræftelse af manges udtalelser om, at landmændene var for tilbageholdende med at afskaffe hestene efter overgang til traktordrift, men det kunne være svært at undvære dem til støttefunktioner i bedriften, og nogle beholdt måske af sentimentale grunde veltjente heste, indtil de døde af alderdom. Men derefter gik det stærkt. Hestetallet reduceredes med mindst en snes tusinde om året, og i slutningen af 1961 skar den nedadgående kurve for hesteholdet den opgående kurve for traktorbestanden hinanden. I 1965 var der ca. 53.000 heste i Danmark.

Man regner normalt med, at en hest årligt æder afgrøden fra 1 til 2 tdr. l. At der blev frigjort arealer, der hidtil havde været anvendt til dyrkning af foder og græsning til heste, har sikkert været en medvirkende årsag til, at dansk landbrugs animalske produktion var i stadig stigning fra slutningen af 40-erne.

Udviklingen i Danmarks hestebestand og antal traktorer.

Nedgangen i hesteholdet blev direkte angivet som årsag til, at Danmark i 1952 for første gang i mange år var korneksportør i større stil.⁴⁶

Nedgangen i arbejdsstyrken

Spurgte man datidens landmænd og landbrugseksperter om grunden til mekaniseringen og dermed traktoriseringen, ville de med stor sikkerhed svare: Mangel på arbejdskraft. Afvandringen fra landbrugserhvervet i perioden var da også alt andet end ubetydelig. Landbrugets arbejdsstyrke faldt samlet fra 521.000 i 1945 til 326.000 i 1965. Opgjort i helårsarbejdere udgjorde tallet 433.991 i 1945/46 og 197.698 i 1965/66.

Afvandringen fra landbruget er dog foregået i forskellige tempi for de forskellige grupper inden for erhvervet. Meget tyder på, at familiens egen arbejdsindsats er blevet forøget i perioden.⁴⁷

Afgangen af lønmodtagergrupperne viser nogle interessante træk:

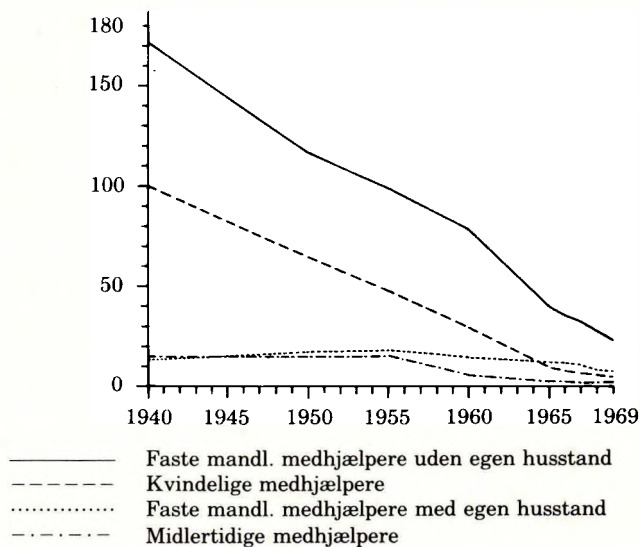

Fig. 2. Antal landbrugsmedhjælpere 1940-69.

Mens antallet af karle og piger er faldet jævnt og voldsomt, ses antallet af faste gifte medhjælpere at være steget ikke alene relativt, men også absolut frem til 1955. Allerede i 1947 skrev H. Laigaard Nielsen:

Tvunget dertil af Mangelen paa ugifte Medhjælpere har de seneste Aar kunnet opvise en stadig stigende Anvendelse af gift Arbejdskraft – faste og løse Daglejere – og der kan heller ikke herske Tvivl om, at skal Landbruget i den nærmeste Fremtid sikre sig den fornødne Arbejdskraft, maa det i stigende Grad interessere sig for og indrette sig paa at beskæftige gift Arbejdskraft selv i Brugsstørrelser under 50 ha«.

Det kunne imidlertid se ud til, at landbruget søgte at bevare den mest kvalificerede og erfarne arbejdskraft så længe som muligt især i betragtning af forøget animalsk produktion og mekaniseringen. Således steg f.eks. antallet af fodermestre fra 1949 til 1950 med 1300 og antallet af traktorførere med 200.

Jon Rasmussen formulerer årsagsproblematikken bag afvandringen fra landbruget på denne måde:

»Disse kendsgerninger... (forskydningerne af arbejdsstyrken fra land til by) ...har givet anledning til en del diskussion om årsag og virkning, om det var mekaniseringen, der gjorde arbejdskraften overflødig, og så at sige skubbede denne ud af landbruget, eller om det tværtimod forholdt sig således, at højere lønninger og bedre arbejdsvilkår i byerhvervene trak arbejdskraften væk fra landbruget og på den måde gennemtvang mekaniseringen som erstatning for den fraflyttede arbejdskraft«. ⁴⁸

Jon Rasmussen søger ikke at besvare spørgsmålet, men henviser til Svend Aage Hansen (se nedenfor). Det vil også føre alt for vidt at søge at gøre det her. Blot skal nævnes, at landbrugsfolk fremførte, at afvandringen fra landbruget for alvor satte ind under 2. verdenskrig især p.g.a. de mange offentlige arbejder, tyskerne foranstaltede, mens mekaniseringsbølgen først startede i anden halvdel af 40-erne, eller med andre ord arbejdskraftmangel var skyld i mekaniseringen, mens flere nu er tilbøjelige til at mene, at landbruget i hvert fald i en vis grad frastødte arbejdskraften. Jacob A. Buksti fremfører, at frem til 1954 var afvandringen ikke noget problem men tværtimod betød en styrkelse af erhvervet. Svend Aage Hansen synes at

mene, at flugten fra landet var »omkostningsbetinget«, forstået på den måde, at landbrugsmedhjælpernes løn var for høj:

»fra 1948 til begyndelsen af 1955 var således arbejdslønnen steget med 43% pct. og foderstofferne pris med 36 pct., hvorimod landbrugsmaskiner kun var blevet 18 pct. dyrere, traktorbenzin 16 pct. og kunstgødning endda 5 pct. Disse forskydninger førte ganske naturligt til, at man sparede på arbejdskraft og søgte at udnytte det dyre foder så effektivt som muligt, samtidig med at man mekaniserede stærkt samt havde et voksende forbrug af kunstgødning...«.⁴⁹

lagttagelsen bekræftes af følgende indeks for landbrugets byggeomkostninger, inventarpriser, medhjælperlønninger og antallet af mandlige medhjælpere:

	Byggeom- kostninger	In- ventarpriser	Med- hjælperløn- ninger	Antal mand- lig medhj.
1938/39	100	100	100	100
1939/40	120	115	109	98
1940/41	140	146	127	98
1941/42	160	161	134	97
1942/43	170	163	158	94
1943/44	179	169	186	91
1944/45	189	172	240	88
1945/46	201	179	307	85
1946/47	222	188	368	79
1947/48	239	197	391	74
1948/49	254	203	385	73
1949/50	248	204	388	74
1950/51	269	212	413	73
1951/52	312	239	451	71
1952/53	316	262	496	70
1953/54	320	264	520	70
1954/55	333	266	562	65
1955/56	345	276	592	61 ⁵⁰

Også på andre måder end ved at forlade landbruget kunne medhjælperne påvirke mekaniseringen og dermed traktoranskaffelsen. I 1947 udtalte landbrugsminister Erik Eriksen i et interview:

»Man ser bedst, at den... (traktoren) ...er skattet, naar man søger en Karl. Kan man tilføje i Annoncen: Traktor holdes, ja saa faar man Karlen«. ⁵¹

III. Den tekniske udvikling af traktoren

Selv om man fra og med Fordson fra 1917 og indtil begyndelsen eller vel snarere midten af 60-erne måske kunne tale om, at traktoren i princippet havde det samme udseende, kom der i perioden 1945–65 utallige mere eller mindre gennemgribende tekniske ændringer til. Det er umuligt at komme ind på dem alle. Her skal kun omtales nogle af de vigtigste.

Groft skitseret kan den tekniske udvikling af traktoren 1945–65 inddeles i 5 hovedfornyelser. 1) Fremkomsten af 3-punktsophængningen og hydrauliken, der forøgede manøvreedygtigheden og trækkevnen meget stærkt. 2) Indtil midten af 50-erne: Størst interesse for mindre traktorer i og med de mindre og mellemstore brug anskaffede traktor. 3) Fra og med slutningen af 50-erne: Betydelig interesse for store traktorer, fordi større, gennemmekaniserede brug i stedet for flere små traktorer ønskede enkelte store. 4) Fremkomsten af en uendelig række traktorspecifikke redskaber, der var medvirkende til, at traktoren kunne anvendes som universal trækkeskine overalt i markbruget. Og 5) at gummihjul blev enerådende.

Der var imidlertid så mange detaljer og fornyelser, der i et samspil satte sit præg på udviklingen, at det vil være mere hensigtsmæssigt at trække en række ændringer frem, i stedet for at følge ovennævnte skabelon slavisk.

De hastige ændringer skyldtes bl.a stadig bedre markeder for traktorer, hvorfor traktorfabrikanterne havde stor interesse i og muligheder for at søge ved forskning, markedsundersøgelser osv. at tillemppe traktormodellerne til landbruget udvikling. Således kostede forarbejderne til den udgave af Fordson Major, der lanceredes i 1952, 48.000.000 kr. ⁵²

3-punktsophængningen og det hydrauliske system.

3-punktsophængningen og det hydrauliske system var konstrueret af ireren Harry Ferguson, der i 1933 eller 1934 star-

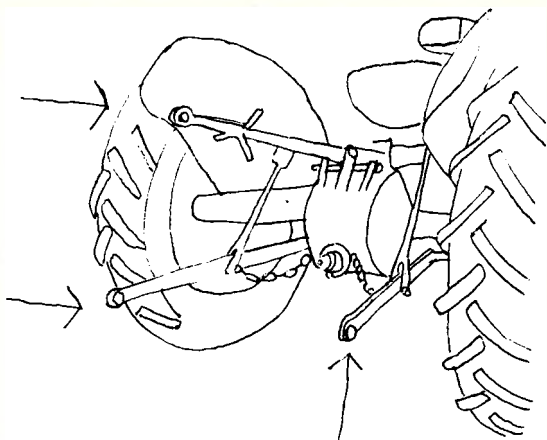

Fig. 3. Principperne for 3-punktsophængningen

tede produktionen af Ferguson med disse nyheder i sit hjemland. (I øvrigt i samarbejde med David Brown 1936 eller 37 til 39).

Principperne for 3-punktophængningen er søgt skitseret i fig. 2. Princippet i det hydrauliske løftesystem er afledt af det fysiske forhold, at et tryk på en vædske i en lukket beholder trykker med lige stort tryk på hver fladeenhed i hele beholderens omkreds. Hvis vi ser på fig. 3, vil det sige, at et tryk på 1 kg på vædsken i den lille beholder kan øve et tryk på 64 kg i den store beholder, da den er 64 gange større. Ved hydrauliken på traktorer anvendes et olietryk⁵³.

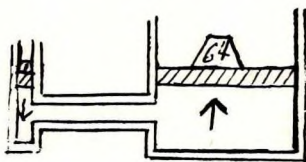

Fig. 4. Principperne for det hydrauliske løftesystem.

Tegnet frit efter »Liden pumpe kan løfte stort læs«. Maskinhandleren. Nr. 7 15/7-1950, s. 15. fig. 1.

De hidtigitte tilkoblingsformer for redskaber

Knud Hansen skelnede i 1950 og følgende år mellem 2 hovedformer for tilkobling: den bugserede og den direkte ophængte. Den bugserede var den hidtil bedst kendte, hvor f. eks. en plov blev trukket frit efter traktoren. Plovens landhjul var forsynet med en kobling. Ved træk i en snor fra førersædet udløstes koblingen, og ploven trak sig selv op af jorden under fremkørslen. Direkte ophængte plove (også kaldet bæreplove. *Må endelig ikke forveksles med de tidligere sammenbyggede motorplove af samme navn*) var ophængte i traktoren og løftedes ved hydraulisk eller mekanisk kraft⁵⁴.

Fordelene ved det hydrauliske system

Hovedfordelene er, at det ved hjælp af 3-punktophængningen og det hydrauliske system er muligt at overføre en meget stor del af traktorens kraft til redskabet. Således hed det i en reklame for Ferguson fra 1949:

»Traktoren vejer kun 1100 kg, men Ferguson systemets hydrauliske 3-punktsophængning bevirker, at den med påhængt redskab også virker som en tung traktor, når det er påkrævet, idet en voksende modstand fra redskabet overføres til traktoren og forøger dennes vægt«.

Selv om traktor og redskab nu er en enhed, arbejder de alligevel uafhængigt af hinanden. Dertil kommer, at man kan bakke helt ud i kanterne og undgå runde hjørner med hydraulisk ophængte redskaber. 1946/47 forventede man ydermere, at redskaber til hydraulisk ophængning blev billigere.⁵⁵

Ferguson

I 1939 flyttede Harry Ferguson produktionen af Ferguson til U.S.A., efter at der i 1938 var blevet indgået en mundtlig aftale med John Ford, hvorefter det hydrauliske system også måtte anvendes på Ford traktorerne. (Traktorer fremstillet af Ford Motor Company i U.S.A. kaldes Ford, mens traktorer fremstillet af samme firma i Europa indtil 1964 kaldtes Fordson). Ved det oprindelige Ferguson system var den hydrauliske oliepumpe indbygget direkte i traktoren, og redskabernes ar-

Fig. 5. »Ferguson med binder«. Landbrugsteknisk Magazin. Nr. 6. Marts 1951, s. 30.

bejdsdybde kunne holdes konstant. Det sidste huede ikke Knud Hansen, da redskabets dybdegang varierede med ujævnheder i terrænet.

I 1946 blev aftalen med Ford opsagt, hvilket medførte en langvarig retssag om patentrettighederne. Den endte i 1952 med et forlig, hvorefter Harry Ferguson fik 9.250.000 dollars i erstatning. I 1946 startedes Ferguson-produktionen i Coventry i England, men på grund af uklarhederne om patentet kunne langt de fleste traktorer, der kom til Danmark efter 2. verdenskrig, fås med hydraulisk system i forskellige udformninger, og det blev hurtigt almindeligt. Det viderudvikledes stærkt i de følgende år med stadig mere avancerede virkemåder, samtidig med at det søgtes anvendt ved langt flere funktioner end ved redskabernes ophængning.

I 1953 blev Fergusonselskabet fusioneret med Massey Harris og fra og med 1958 blev navnet Massey Ferguson (MF).⁵⁶

Fordelingen på mærker

Ford lagde stærkt ud ved umiddelbart efter krigsafslutningen af præsentere en ny udgave af Fordson, kaldet Fordson Major, med bl.a. hydraulik, kraftoverføring og efter den tids forhold ringe hjulslip, men det var Ferguson – nærmere betegnet den lille grå TE 20 på 26 hk, der nærmest kom til at stå som indbegrebet på dansk landbrugs mekanisering. De første Ferguson kom til Danmark i 1947 i form af en prøvesending på 10. Næ-

ste år kom der 1200. Få år senere kan men godt regne med, at nogenlunde halvdelen af Danmarks traktorpark var Ferguson. I forhold til sin størrelse var Danmark uden tvivl det land næst efter Storbritanien, hvor den fik størst udbredelse. Den var ikke stor, dog heller ikke helt lille samt meget manøvre-dygtig. Derved passede den til danske forhold.

At føre regnskab over traktorparkens fordeling på mærker er i virkeligheden temmelig intetsigende, da de enkelte typer af samme mærke kunne være stærkt forskellige i alle henseender f.eks. både med hensyn til størrelse, udrustning osv. Der er næppe heller nogen, der med sikkerhed kan sige nøjagtigt, hvor mange mærker og typer der har været repræsenteret på det danske marked. Mange af de mærker, der kom til landet kort efter krigen, var med konsulent G. Høiriis' udtryk »døgnfluer«, som hurtigt forsvandt fra det danske marked igen, men der var alligevel o. 80 typer fremme i 1948. Senere faldt der måske nogen fra, men alligevel nåede Statens Redskabsprøver på Bygholm 1946-51 at foretage prøver med over 80 forskellige fabrikater og typer. I 1956 blev offentliggjort tal, hvorefter der skulle være 40-50 traktormærker i Danmark. De fordelte sig således:

Ferguson	45,7%
Fordson Major	17,6%
Traktorerne fra International Harvester	5,9%
Massey Harris	3,1%
Allis Chalmers	2,5%
Nuffield	2,3%
Volvo	2,0%
Andre og uoplyste	20,9%
Ialt	100,0% ⁵⁷

Det er sikkert et nogenlunde billede af fordelingen af mærker, fra og med tilførslerne blev normaliseret o. 1950. I begyndelsen af tresserne har måske bl.a. den danske Bukh traktor forrykket billedet.

Traktorernes størrelse

Herhjemme bestemtes en traktors hk efter effekten på rem-

skiven. Ydelsen på trækkrogen var mindre på grund af traktorens forbrug af kraft til selvtransport og af dens manglende evne til at stå fast, dvs. hjulslippet (se nedenfor).

I erkendelse af at remskiveeffekten ikke længere havde nogen praktisk betydning gik man i begyndelsen af tresserne i flere og flere lande over til at bestemme hk som effekten på kraftudtaget (Vedr. def. på kraftoverføring se nedenfor). Mange af de hk-angivelser, der blev slynget ud, var i øvrigt sikkert vildledende, da de afhang af, hvilket omdrejningstal pr. minut motoren stod på ved den konkrete opgivelse af traktorens hk.⁵⁸

Med disse forbehold fordelte de danske traktorens remskiveeffekt og øvrige størrelsesformer sig således:

	2-	3 og 4 hjulede			Bælte-	I
	hjulede	under	18-35 hk	over		
	%	18 hk	%	35 hk	%	%
1949	6,5	8,1	73,3	11,1	1,0	100
1950	3,7	7,4	77,6	10,5	0,8	100
1951	4,2	5,9	78,1	11,2	0,7	100,1
1953	2,8	5,1	78,0	13,8	0,4	100,1
1954	4,5		80,1		15,4	100
1955	4,5	6,2	74,3	14,8	0,3	100,1
1956	2,1	6,6	76,0	15,3	0,2	100,2
1957	1,0	7,0	77,0	15,1	0,1	100,2
1958	1,0	6,6	76,2	16,8	0,0	100

	2-	3 og 4			Bælte-	I	
	hjulede	under	24-33 hk	33-49 hk			over
	%	24 hk	%	50 hk	%	%	
1961	1,1	9,5	57,3	29,0	2,8	0,3	100 ⁵⁹

Der ses om ikke særlig markant en faldende tendens i antallet af 2-hjulede og mindre traktorer og en stigende for de større traktorens vedkommende.

Nogle af traktorstørrelserne kræver nærmere omtale.

2-hjulede traktorer

Selv om 2-hjulede traktorer udgjorde en vis del af traktorparken, er det praktisk talt kun Knud Hansen, der har omtalt dem. De benævntes også motorhakkere eller havetraktorer og var meget udbredt i gartnerier og planteskoler, evt. med fræser som arbejdsorgan, men kunne også forsynes med en lang række redskaber fra plov til slåmaskine. De kunne endda forspændes en lille 2-hjulet vogn med førersæde. De var kort sagt efter Knud Hansens opfattelse anvendelige til praktisk taget alt forekommende arbejde i en mindre bedrift.⁶⁰

Cup- og ponytraktorer

Cup- og ponytraktorer var små traktorer på 8–12 hk. Der var vist nok ikke tale om selvstændige fabrikater, men små typer af anerkendte mærker. F.eks. Allis Chalmers G med hækmotor, Farmall Cub og Massey Harris Pony. De kom til landet i de første år efter afslutningen af 2. verdenskrig.⁶¹

Ganske vist udtalte chefen for »Brødrene Bendix«, civ. ing. Kai Hansen i 1947 om Cup-traktorer:

»Det er en Gave til det mindre Landbrug«, men sagkundskaben havde stærk uvilje mod dem.

I 1947 fremførte H. Rosenstand Schacht, at den var »forfejlet«, og mekaniseringen vil:

»...ofte kunne betyde, at Ejeren ... (af et lille brug)... som jo er den, der ellers varetager Arbejdet, faar Tid tilovers, og kan denne Tid ikke nyttiggøres i anden produktion hjemme eller ude, vil den øgede Maskinanvendelse kun betyde Muligheden for mere Fritid; om dette ogsaa vil være et Gode, maa bero paa Forholdene. De saakaldte Husmandstraktorer maa da nærmest betragtes som mekanisk Legetøj, medmindre de kan udnyttes saa rationelt, at de betaler sig«.

Senere levnedes han de små traktorer en chance, hvis den sparede tid i de helt små landbrug kunne anvendes produktivt på anden måde, men han pointerede 1949 at den rette type af »husmandens traktor« endnu ikke havde set dagens lys.⁶²

Knud Hansens aversion mod »husmandstraktorer« skyldtes, at de efter hans opfattelse ikke kunne klare transportopgaverne i et landbrug:

»Man har næret visse forhåbninger til de små 10 hk traktorer, og der er ikke noget i vejen for, at disse kan udføre det forekommende markarbejde på en mindre ejendom, men de er ikke velegnede til transportarbejdet, som følge af deres ringe egenvægt«.

Han fandt dem dog velegnet som hjælpetraktorer f.eks. til radrensning i de større landbrug og civ. ing. Johannes Flems fremførte i 1951:

»...små traktorer er til let arbejde og store og tunge til svært arbejde. Derfor er det nødvendigt for den store gård med flere traktorer også at have helt små traktorer for at undgå at anvende en stor traktor til let arbejde«.⁶³

Landbrugsrådet oplyste i 1948, at der fra de udenlandske fabrikanter blev tilbudt forskellige fabrikater under 8 hk, men de måtte anses for uhensigtsmæssige, da der ikke kunne skaffes passende redskaber til dem.⁶⁴

Den svenske agronom Harald A:son Moberg var nok den, der gav den mest kompetente vurdering af »husmandstraktorenes« egnethed. I Sverige havde man forholdsvis betydeligt flere helt små brug end i Danmark, og det blev bestræbt at opretholde en hjemlig landbrugsproduktion. Harald A:son Moberg gjorde opmærksom på, at husmandstraktorer var for dyre, og at det ikke var sikkert, de kunne trække en 1-furet plov på stiv jord.⁶⁵

I og med det blev muligt at få traktorer på 20 hk og derover i tilstrækkelig mængde ebbede debatten om de helt små traktorer ud.

Gummihjul

De traktormodeller, der kom til Danmark efter krigen, kunne normalt leveres med gummihjul, så landmanden kunne vælge mellem gummi- eller jernhjul. Man kunne endda i flere tilfælde få et sæt jernhjul og gummihjul, der passede sammen, så der let kunne skiftes efter forholdene.

Ud fra den forudsætning, at halvdelen af trækraftforbruget i landbruget gik til transport, skrev Thomas Junker i 1949 om traktorer med gummihjul:

»Nu er det imidlertid så uheldigt, at det netop er *transportarbejderne, der fremkalder de udprægede spidsbelast-*

ninger for trækraften, nemlig kornhøsten og – om end mindre koncentreret – roernes hjemkørsel. Da traktoren med jernhjul var ret værdiløs som transportmaskine, bevirkede dette at den reduktion i hestestyrke, som den muliggjorde i praksis, var temmelig ubetydelig og næsten altid mindre end man på forhånd regnede med.

Helt anderledes stiller forholdet sig, efter at der kom *gummihjul på traktoren*. Nu kan den ikke blot afløse hestene som forspand for vogn, men den sætter tillige arbejdsydelsen stærkt i vejret. Læssenes størrelse kan fordobles og hastigheden 3–4 doubles. Forsynet med store gummivogne findes der neppe nogen anden form for mekanik i landbruget, der blot tilnærmelsesvis kan konkurrere med gummihjulstraktoren, når det gælder om at skære toppen af spidsbelastningen. Nu kan man virkelig i praksis – ikke blot på papiret – reducere sin hestestyrke, så det kan mærkes – og man kan få de resterende heste ordentlig udnyttet. Men samtidig bevirker traktorens indsættelse i transportarbejdet, at man får en langt bedre udnyttelsesprocent på de dyre maskiner.

Derfor kan gummihjulstraktoren komme til at betyde noget i retning af en *teknisk revolution i den landbrug*, hvor den sættes ind for alvor

Dertil kom at jernhjulstraktorer ikke måtte komme på offentlig vej.

Medaljen havde dog den bagside, at traktoren med gummihjul havde vanskeligheder i tungt og fedtet føre f.eks. ved pløjning og forårsagede derved betydeligt hjulslip. Derfor anbefaledes hjælpegribere eller vægtbelastning af ringene (f.eks. med vand) til disse arbejder. Hvor om alting er, skønnede Knud Hansen i 1950, at gummihjulstraktorer var almindelige ved alt markarbejde.⁶⁶

Hjulslip/Sammenpresning

Hjulslippet betegner den procentvise formindskelse i kørehastighed under arbejde i forhold til kørehastighed i tomgang ved samme motorhastighed og er ensbetydende med et tilsvarende krafttab. Det er blevet fremført, at hjulslippet nærmest er proportionalt med traktorens hastighed. Kørte en jernhjulstraktor hurtigt, medgik en stor del af motoreffekten til traktorens egen fremdrift. Med gummihjul kunne hastigheden derimod være betydeligt større, inden en tilsvarende del af mototeffekten gik til traktorens fremdrift. Omvendt har gummihjuls-

traktoren stort hjulslip, når den kører langsomt med et tungt redskab. Umiddelbart skulle man tro, at det var den tunge traktor, der skadede jorden mest ved sammenpresning på grund af sin vægt, men o. 1960 fik man forståelse af, at størst beskadigelse af jorden skyldtes hjulslip ved traktorens skridning, når jorden var løs og fugtig.

Tidligere var nogen tilbøjelige til at se stort på strukturbeskadigelserne af jorden. I Jordbrugs-Teknik blev endda hævdet, at sammenpresset jord gav et merudbytte for hvede og havre samt til dels kartofler, mens det indrømmedes, at andre afgrøder var mere ømfintlige.⁶⁷

I virkeligheden er problemerne omkring hjulslip og sammenpresning væsentlige ved vurdering af de udviklingstendenser, traktorerne blev præget af efter 2. verdenskrig.

4-hjuls-træk

For at løse nogle af de oven stående problemer forsøgte man

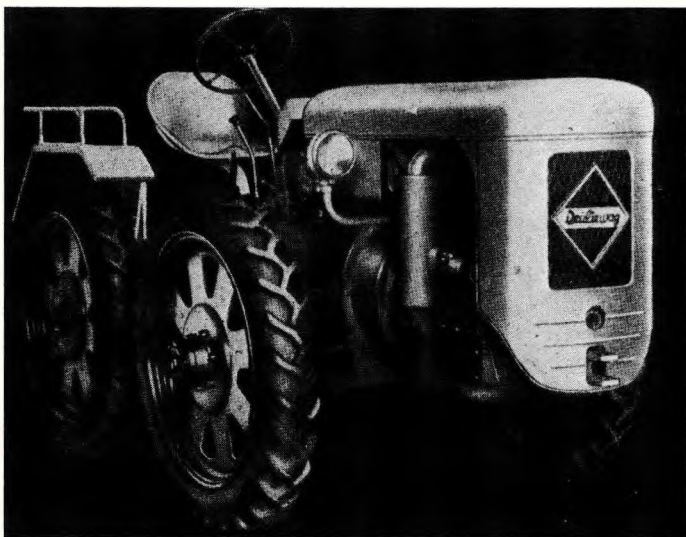

Fig. 6. »4-hjuls-trukket traktor«. Landbrugsteknisk Magasin. Nr. 1. Oktober 1951, s. 30.

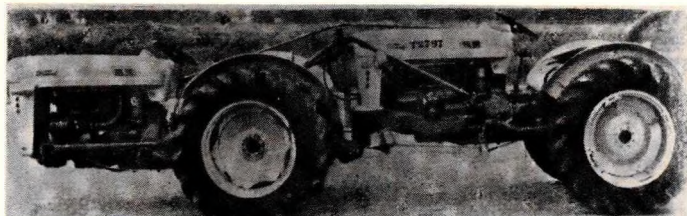

Fig. 7. »Tandemtraktor«. Landbrugsteknisk Magasin. Nr. 9. Juni 1958, s. 8.

fra og med slutningen af 40'erne at skabe en traktor, der øvede ringe tryk mod jorden og ringe hjulslip, men samtidig præsterede et kraftigt træk ved at konstruere 4-hjuls-trukne traktorer. 4-hjuls-træk blev almindeligt på militærkøretøjer under 2. verdenskrig. 4-hjuls-trukne traktorer var i begyndelsen kendetegnet ved at have 4 lige store hjul.

Den 4-hjuls-trukne traktor blev dyrere end den konventionelle traktor, men billigere både i anskaffelse og drift end bæltetraktoren, der i øvrigt havde sin store fordel ved meget ringe hjulslip, men til gengæld også var uegnet til mange arbejder.

Det ligger i sagens natur, at 4-hjuls-trukne traktorer ikke var for det mindre landbrug, men 4-hjuls-træk var det almindeligste på de jættetraktorer, der vandt indpas på markedet fra slutningen af 50'erne.⁶⁸

Tandemtraktorer

I princippet var en tandemtraktor 2 almindelige traktorer, der var koblet sammen med forakslerne afmonterede. Den var konstrueret af den amerikanske professor W.F. Buchele og må ses som et forsøg på at skabe en traktor med den 4-hjuls-truknes fordele på en billigere måde. Styringen skete hydraulisk fra den bagerste traktor.

Den første tandemtraktor i Danmark var hjemmelavet. Den var færdigkonstrueret i 1958 af overforvalter la Cour og godsejer Flemming Juncker, Overgård. Den bestod af baghjulene af to Volvo-traktorer på hver 65 hk. Styringen foregik ved hjælp af en hydraulisk cylinder på side af aggregatet. Resultatet blev en sådan succes, at Volvo-fabrikkerne fik impuls til

selv at sammenbygge to mindre modeller, ligesom der byggedes en tandemtraktor lige til den første på Overgård.

Hjemmelavede tandemtraktorer var ude i verden ikke helt ualmindelige. Både i U.S.A. og Australien spændte landmænd ganske simpelt forhjulene fra en traktor, som derefter kobledes bag på en anden.

Volvo udfærdigede også et tvillingaggregat, hvorved 2 traktorer kunne opspændes i en speciel chassisramme, hvorved man fik 100 hk til rådighed. Ved udgangen af 1961 var den dog endnu ikke sat i samlebandsproduktion.⁶⁹

»Jættetraktorer«

Som Flemming Juncker har udtrykt det om holdningen i hvert fald i det første årti efter krigen:

» ...større gårde andetsteds i landet resolverede, at der ikke var grund til at stræbe efter større traktorer end ca. 100 HK,... «.

Antagelig inspireret af forholdene i U.S.A. vendte billedet imidlertid o. 1960. Foregangsmand på dette område i Skandinavien var den svenske godsejer Ian D. Hamilton, Barsebäck, hvis synspunkter og resultater også blev kendt i Danmark. Hamilton konstaterede, at også traktorarbejdet havde sine spidsbelastninger. Det tunge, men mindre komplicerede traktorarbejde med plov, kultivator m.v. faldt i perioder, hvor traktorarbejdet i det hele taget toppede. Derfor skønnede han, at det tunge arbejde kunne udføres med en traktor på 100 hk i stedet for 3 på 35 hk, som han hidtil havde brugt. Hamilton omsatte sine ideer i praksis og konstaterede, at til store traktorer var det nødvendigt med store redskaber. Konsekvenser heraf for markbruget var efter hans vurdering: 1: leddene på markvejene måtte gøres bredere, 2: mergelgrave o. lig. fjernes, 3: markerne måtte gøres så jævne som muligt, for at de større redskaber kunne komme frem og 4: markerne måtte gøres større ved sammenlægning osv.

Samtidig fik man den opfattelse, at fremfor store traktorer og mindre hjælpetraktorer på de større brug var det mere hensigtsmæssigt med traktorer af samme størrelse og mærke, da udgifterne til redskaber derved blev mindre. I »Ugeskrift for Landmænd« konstateredes i 1965:

»I sin tid mente man, at traktorer med 50 hestekræfter var nok til at klare alt forekommende landbrugsarbejde. I dag ses traktorer med helt op til 100 hestekræfter, og større er måske på vej«.

Den største traktor i Danmark inden 1965 kom i 1963— en John Deere-Lanz på 125 hk.⁷⁰

Standard- eller universaltype

Uanset fabrikat, type eller størrelse kunne de traktorer, der kom til Danmark efter krigen, deles i standard- eller universaltype. Standardtypen havde fast sporvidde og blev mest udbredt her i landet. Den egnede sig især til pløjning. Universaltypen kendetegnedes ved, at sporvidden kunne indstilles. Den var højt bygget og havde forholdsvis høje og smalle hjul. Den forekom også med tætstillede forhjul og kun et forhjul (se nedenfor) med henblik på, at den skulle være særlig egnet til arbejde i rækkeafgrøder. Universaltypen var også konstrueret med henblik på, at en radrenser kunne underophænges. F.eks. ved pløjning skulle det dog også være en fordel at kunne stille på baghjulene, således at furehjulet kom ud fra traktorens krop.

Den første universaltraktor var fremme allerede i 1923 eller 1924, da International Harvester lancerede Farmall.

I 1962 konkluderede Knud Hansen, at traktorerne da nærmest var en mellemtung mellem standard- og universaltypen, da de var lave, men i øvrigt havde den tidligere universaltypes fordele.⁷¹

Universaltraktorerne var fremstillet med henblik på arbejdet i rækkeafgrøder deraf betegnelsen »row crop traktor«.

3-hjulede traktorer

En speciel type »row crop traktor«, der skulle være særlig egnet i rækkeafgrøder, var de 3-hjulede modeller, især da de ikke skulle bruge så megen plads til at vende, og der stilledes store forventninger til dem, da de kom frem. H. Rosenstand Schacht skrev i 1946, at de var særdeles egnede til arbejde i rækkeafgrøder. Man fandt imidlertid snart ud af, at hvad der egnede sig for en amerikansk majsmark med stor rækkeafstand, ikke også egnede sig for en dansk roemark med kort rækkeafstand.⁷²

Petroleum, benzin eller diesel

Udviklingen i forholdet mellem brændstofarterne var således:

	Benzin %	Petroleum %	Diesel %	Uoplyst %	Ialt %
1950	64,4	26,1	5,3	4,3	100,1
1951	72,6	17,2	4,9	5,3	100
1953	81,9	11,8	6,4	—	100,1
1954	81,5	9,3	9,2	—	100
1955	80,4	7,2	12,4	—	100
1956	79,8	5,4	14,9	—	100,1
1957	78,6	4,4	17,0	—	100
1958	77,5	3,6	18,9	—	100
1961	70,3	1,4	28,3	—	100
1963	65,4	0,8	33,7	—	99,9
1969	44,8	—	55,2	—	100 ⁷³

Der ses en konstant faldende tendens i antallet af traktorer, der gik på petroleum, til de helt forsvandt. Benzintraktorenes andel steg indtil 1955 på petroleumstraktorenes bekostning, hvorefter de selv måtte vige plads for dieseltraktorer. I 1948 blev landbruget fritaget for benzinafgift, hvorved benzinen blev omkring halvt så dyr og nogle ører billigere pr. 1. end petroleum. I begyndelsen måtte benzintraktorer ikke komme på landevejene – man måtte ikke foretage vognmandskørsel med afgiftsfri benzin –, men da disse regler lempedes i 1950, havde petroleumstraktorerne ikke en chance. Petroleumstraktorerne forbrugte mere brændstof end benzintraktorerne og var vanskeligere at betjene og holde vedlige.

Lidt mere kompliceret er forholdet mellem benzin- og dieseltraktorer. Man går som en tommelfingerregel ud fra, at dieseltraktoren er dyrere i anskaffelse, men tjener sig ind ved et årligt brug af en vis størrelse. – Normalt sættes grænsen ved et årligt brug på o. 1000 timer, mens Arnold Pilemann i 1951 hævdede, at et årligt brug på 400–500 timer var tilstrækkeligt, til at dieseltraktoren på grund af det billigere brændstof kunne svare sig. – Så enkelt var det imidlertid ikke i begyndelsen. Dieseltraktoren krævede betydeligt større reparationsudgifter end benzintraktoren, og den krævede en omhyggelig rengø-

ring. K.A. Sieck kaldte snavs for dieseltraktorens fjende nr. 1. Og hvad der var endnu værre: Det tog tid inden danske mekanikere lærte til fulde at reparere dieseltraktorer. Fra begyndelsen af 50'erne er der eksempler på, at man måtte sende dieseltraktorer fra Danmark til Tyskland for at få dem repareret. H. Rosenstand Schacht formulerede problemet således i 1959:

»Det er engang blevet sagt, at udbredelsen af dieseltraktorer ville ske i takt med forbedrede muligheder for disse traktorets vedligeholdelse«.

Billedet vendte imidlertid takket være dieselversionen af 1952-udgaven af Fordson Major. Herved kom en dieseltraktor på markedet, der både var billig og let at betjene. Efter at det var blevet muligt at konstruere en konkurrencedygtig dieseltraktor, opnåede de meget hurtigt en meget betydelig salgsandel.

På de mindste brug var det dog umuligt at komme op på så højt et årligt timetal, at en dieseltraktor kunne svare sig. Specielt til deres behov lanceredes benzinmodeller som Volvo Krabat, Fordson Dexta og Massey Ferguson 30.⁷⁴

Kraftoverføring/ uafhængig kraftoverføring

Man kan vist godt regne med, at de traktorer, der kom til landet efter krigen, var forsynet med kraftoverføring, hvorved efterfølgende maskiners arbejdsorganer blev trukket af traktoren. Herved gik de med konstant hastighed uanset markens beskaffenhed og traktorens hastighed. Der var imidlertid den ulempe, at så snart koblingen blev trådt ud f.eks. ved gearskift, standsede kraftoverføringen. Derfor vandt uafhængig kraftoverføring frem fra og med o. 1950. Ved uafhængig kraftoverføring forstås en kraftoverføring mellem motor og arbejdsmaskine, der går uafhængigt af traktorens kobling. I løbet af 50'erne introducerede de førende traktorfirmaer uafhængig kraftoverføring i forskellig udformning.⁷⁵

Traktorulykker/styrtbøjler/førerhuse

I slutningen af 50'erne var traktorulykker især ved væltning og stejling samt i forbindelse med børns ulovlige kørsel med traktorer et problem. Det skete med fabriksinspektør Ørsted-

Müllers rapport fra 1956 om ulykkerne i landbruget. Der blev rejst krav om at styrtbøjler blev obligatoriske. Debatten herom var ikke afsluttet i 1965, men der blev bl.a. argumenteret mod styrtbøjler, at det var en meget dyr løsning, og at føreren let kom i klemme ved væltning. Efter maskinkonsulent H.J. Petersens opfattelse var der i 1964 derimod kommet hensigtsmæssige førerhuse på markedet, så at traktorføreren kunne holde til at arbejde på traktoren uanset vejrliget.⁷⁶

Sammenfatning

Med efterslæbet i maskinanskaffelsen fra 30'ernes krise og krigen fik traktoreringen og mekaniseringen et væsentligt skub fremad, da gunstige priser og Marshall-hjælpen gjorde det muligt at få de ønskede maskiner, men dansk landbrug fortsatte mekaniseringen i samme stgningstakt for egne resourcer i de følgende år.

Selvom sagkundskaben næppe har kunnet forestille sig de mindre brug traktoriserede og i stedet foreslog fællesmekanisering, blev det alligevel tilfældet i løbet af 50'erne. Andelen af husmandsbrug med traktor steg yderligere, da det blev tilladt at nedlægge landbrug i 1962, således at langt de fleste landbrug var traktoriserede i 1965.

En af tilskyndelserne til mekaniseringen og dermed traktoreringen var ønsker om at udjævne spidsbelastninger og spare arbejdskraft. Dette lykkedes også i allerhøjeste grad. Men medaljen var ikke uden bagside, da afvandringen fra erhvervet blev langt mere omfattende, end man havde forventet. Fra begyndelsen af 50'erne var dansk landbrugs traditionelle markeder ved at være mættede med landbrugsvarer. For at klare sig i den stadig hårdere konkurrence måtte dansk landbrug rationalisere og mekanisere mere og mere, således at markbruget var ved at være gennemmekaniseret o. 1960. Man begyndte da også at tale om landbrugets industrialisering.

1945-65 undergik traktoren en lang række tekniske forbedringer, der gjorde, at den udbredtes fra de større brug til at blive universaltrækkemaskine i alle landbrug. F.eks. gjorde gummihjul det muligt, at traktoren også kunne klare transportopgaverne - ca. halvdelen af trækraftopgaverne i land-

bruget – og der blev konstrueret diesletraktorer af en sådan prisbillighed, at det blev muligt at udnytte den billige råolie i større stil.

Forkortelser

Ugeskrift: Ugeskrift for Landmænd.

Tidsskrift: Tidsskrift for Landøkonomi.

Magasin: Landbrugsteknisk magasin.

Noter

1. Dette er en fortsættelse af »Traktordriftens udvikling i Danmark indtil 1945«. Bol og By. 1985:1. M.h.t. kildeomtalen må retfærdigvis nævnes, at i og med at maskinhandlernes blad fra 1/10 1950 kom under titlen »Landbrugsteknisk magasin«, undergik det en betydelig forbedring. Hovedvægten blev lagt på selvstændigt udarbejdede artikler, på nær enkelte rubrikker hvor det understregedes, at de stod for fabrikanternes egen regning. Det var uden tvivl herefter landets mest fyldige organ for landbrugsmaskinnyheder og naturligvis positiv over for mekaniseringen. På andenpladsen i information om maskiner kom Jordbrugs-Teknik, mens de mere officielle og videnskabelige organer Ugeskrift for Landmænd og Tidsskrift for Landøkonomi var betydeligt sparsommere med omtalen af mekaniseringen.
2. Knud Hansen: »Landbrugets Mekanisering«. Tidsskrift 1946, s. 361–380, citat s. 366.
3. I en senere artikel vil de finansielle og driftsøkonomiske forhold blive taget op.
4. Knud Hansen: »Vil nye Traktortyper give Traktorerne større Udbredelse?« Jordbrugs- Teknik 1945, s. 86–90. citat s. 90.
5. Gunnar Nielsen: »Heste eller traktor i det mindre landbrug?« Magasin. Nr. 8 Maj 1953, s. 21 f.
6. Statistiske Meddelelser. 4. rk. 163. bd. 1. hft. Kbh. 1956, tabel 2, s. 71.
7. Statistiske Efterretninger. div. år. Landbrugsstatistik 1964. Kbh. 1965, s. 159.
8. Statisk Tiårsoversigt 1981, s. 40. Her efter Jon Rasmussen: »Strukturudvikling og kriser i dansk landbrug«. GeoRuc 1983. Tabel 5, s. 61.
9. S. Sonne Koføed: »Aktuelle traktorproblemer«. Tidsskrift 1965, s. 290–302. Henvisning s. 290.
10. Johs. Ridder: »Landbruget har et ligeså dårligt driftsresultat som i midten af trediverne«. Jordbrugs-Teknik 1056, s. 5–6.

11. Statistiske Meddelelser. 4. rk. bd. 148, s. 71, 99.
12. »Økonomi ved Polit«. Magasin. Nr. 11. Aug. 1955, s. 16–17.
13. Landbrugsstatistik 1950, 1954 og 1960.
14. Statistiske Undersøgelser. Nr. 6. »Landbrugets Arbejdskraft«. Kbh. 1961, s. 53.
15. »Hjulene begynder at dreje«! Maskinhandleren. Nr. 4. 1/6–1945, s. 1.
16. Jørgen Kier, Viggo Carstensen: »Importen. Der kom en Del – men ikke nær nok«. Maskinhandleren. Nr. 18. 1/1–1948, s. 9, 11.
17. Jørgen Kier: »Porten aabnet mod Vest, men...«. Maskinhandleren. Nr. 18 1/1–1946, s. 9, s. 13.
18. Ibid. Jørgen Kiær og Kai Hansen: »Importen. Hele Efterspørgslen kunde ikke klares, men Aaret bragte en glædelig Udvikling«. Maskinhandleren. Nr. 18. 1/1–1947, s. 12 ff. G. Høiriis: »Fra Maskinudstillingerne«. Tolvmandsbladet. Her efter Maskinhandleren. Nr. 10. 1/9–1947, s. 3–4. Formanden for maskinhandlerne, Carl Lumbyes, beretning på generalforsamlingen. Maskinhandleren. Nr. 16. 1/12–1947, s. 9.
19. Se note 2, s. 377.
20. H. Hauch: »For 166 Mill. Kr. Maskiner i indeværende Aar«. Landbrugsraadets Meddelelser. Her efter Maskinhandleren. Nr. 11. 15/9–1948, s. 3–4.
21. »Landbrugsraadets Importoversigt«. Maskinhandleren. Nr. 12. 1/10–1948, s. 7–10.
22. Ibid. »Importen af Maskiner i 1946 og 1947. En Oversigt fra Landbrugsraadets Sekretariat«. Maskinhandleren. Nr. 11. 15/9–1948, s. 6–9. »Importen af Traktorer og Landbrugsmaskiner i 1948«. Maskinhandleren. Nr. 5. 15/6–1949, s. 12–18. »Importen af traktorer«. Jordbrugs-Teknik 1950, s. 59.
23. G. Høiriis, som anført i note 18. »Midlertidigt Importstop for Traktorer fra England«. Jyllands-Posten. Her efter Maskinhandleren. Nr. 14. 1/11–1947. Carl Lumbye, som anført i note 18. »Tilsagn om Leveringer i 1948. Stadig stigende Traktorefterspørgsel«. Maskinhandleren. Nr. 18. 1/1–1948. »Naar man bestiller syv Traktorer... og kun har brug for en«. Maskinkonsulent Bille Olsen, Århus). Maskinhandleren. Nr. 22. 1/3–1948, s. 13.
24. Her efter A.F. Knudsen: »Landbruget og Marshall-Planen«, Tidsskrift 1948, s. 285–299. s. 285 og 293.
25. K. Skovgaard: »De økonomiske fremtidsproblemer med særlig hensyn til dansk landbrug«, Tidsskrift 1949, s. 65–82, citat s. 70.
26. A.F. Knudsen, anførte artikel, s. 289–90. K. Skovgaard: »De økonomiske fremtidsproblemer med særligt hensyn til dansk landbrug«, som anført, s. 74 ff. Jvf. Chr. Johansen: »Danmarks langtidsprogram 1948/49–1952/53«, Tidsskrift 1949, s. 129–135, henvisning s. 133.

27. »Økonomisk Oversigt«. Maskinhandleren. Nr. 2. 1/5-1948, s. 3,14. Svend Aage Hansen: »Økonomisk Vækst i Danmark«. Bd. II. Kbh. 1977, s. 117. A.F. Knudsen, anførte artikel, s. 296.
28. »Hurtig mekanisk Høst«. Berlingske Tidende. Her efter Maskinhandleren. Nr. 9. 15/8-1947.
29. Jørgen Kiær, Sven Carstensen: »En gennemgang af importen fra forskellige lande. Behovet så nogenlunde dækket trods stor efterspørgsel«. Maskinhandleren. Nr. 18. 1/1-1949, s. 18-20. Jørgen Kiær, Kai Hansen: »Importen af landbrugsmaskiner i 1949«. Jordbrugs-Teknik 1950, s. 4-5. Jvf. ibid.: »Et importår i Marshallbevillingernes, devalueringens og frilisternes tegn«. Maskinhandleren. Nr. 18 1/1-1950., s. 16-20.
30. K. Skovgaard: »Mekaniseringsproblemer i Landbruget«. Dansk Landbrug. Her efter Maskinhandleren. Nr. 21. 15/2-1949.
31. Frantz Wendt: »Besættelse og Atomtid 1939-1965«. Politikens Danmarkshistorie. Bd. 14. 1966, s. 356-357. (Se note 29). Svend Aage Hansen, anførte værk, s. 131.
32. Landbrugsorganisationernes maskinudvalg: »Landbrugsmaskiner på friliste«. Maskinhandleren. Nr. 2. 1/5-1950, s. 10. Kai Hansen, Jørgen Kiær: »Bærer det mod importindskrænkning af redskaber og maskiner«. Magasin. Nr. 4. Jan. 1952, s. 22 ff.
33. »Landbrugets store investeringer i maskiner«. Jordbrugs-Teknik 1952, s. 23-24.
M. Nordsten: »Dansk Landbrugsmaskinfabrikation«. Jordbrugs-Teknik 1953, s. 2.
»4000 Traktorer til Landbruget«. Maskinhandleren. Nr. 10.1/9-1948, s. 12
34. Proprietær F.V. Carstensen, Vestervang, L. Skensved: »Mekaniseringsspørgsmaalet i Landbruget«. Radioforedrag 28/4-1946. Tidsskrift 1946, s. 344-347. citat s. 344.
35. »Så god som ny«. Magasin. Nr. 11. Aug. 1958, s. 30. Kai Hansen: »De 100.000 traktorer er nu passeret i Danmark«. Magasin. Nr. 4. Jan. 1960, s. 11. Jvf. Inid.: »90.000 traktorer i Danmark ved årsskiftet«. Magasin. Nr. 4. Jan. 1959 og Ibid.: »Ved årsskiftet. Nu 110.000 traktorer og 11.000 mejetærskere i dansk landbrug«. Magasin. Nr.4. Jan. 1961. »Brugte traktorer«. Tidsskrift 1959, s. 115. B. Mølnås: »Køb af brugt traktor«. Norsk Landbrug. Her efter Magasin. Nr. 1. Oktbr. 1954, s. 36-37.»Testning af brugte traktorer. Bedre driftsøkonomi med prøvemålte traktorer«. Magasin. Nr. 12. Septbr. 1958, s. 10. Andreas Christensen, Nybøl: »Hvad med de brugte maskiner.«? Magasin. Jan. 1954, s. 13, 45. K.A. Sieck: »Også traktoren kræver staldtjeneste«. Magasin. Nr. 4. Jan. 1955, s. 24 ff. »Millionfejlinvesteringer i dansk landbrugs 10 første mekaniseringsår«. Interview med proprietær H.J. Petersen, Christiansminde. Magasin. Nr. 6. Marts 1956, s. 8-9.»Økonomi-

- ske betragtninger over landbrugets maskinanskaffelser«. Jordbrugs-Teknik 1950, s. 22–23. O.P. Vendeltoft: »Landbrugets inventarudgifter og maskinernes opbevaring«. Ibid. s. 134–135. Petersen-Dalum: »Traktoren bør passes bedre«. Ibid. 1953, s. 23. »Værdien af landbrugets redskaber og maskiner«. Ibid. 1954, s. 84. »Bedre brug og pasning af maskinerne – mindre afskrivninger og reparationsudgifter«. Ibid. 1960, s. 10. »Maskinernes pasning og pleje«. Ibid. 1961, s. 3–4. Se f.eks.: »Traktorens levetid«. Jordbrugs-Teknik 1959, s. 21.
36. »Traktorens tekniske levetid«. Jord och skog. Her efter Magasin. Nr. 1. Oktbr. 1961, s. 16.
 37. Statistiske Meddelelser. 4. rk. 163. bd. 1. hft. Kbh. 1956, tabel 5, s. 73.
 38. »130.000 traktorer«. Magasin. Nr. 8. Maj 1960, s. 9. Netop Ferguson nr. 50.000 findes nu på Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup. Peder Mortensen: »Ved årsskiftet. De danske landbrugsmaskiner befæster deres stilling«. Magasin. Nr. 4. Jan. 1961, s. 14. H. Rosenstand Schacht: »Maskiner til nutids landbrug«. Udstillingskatalog til Den internationale Landbrugsmaskin Messe i Odense 1962. Her efter Jordbrugs-Teknik 1963, s. 22f.
 39. Se f.eks. indholdsfortegnelsen i Jens Christensen: »Rural Denmark 1750–1980«. Kbh. 1983 og Carl-Johan Bryld og Harry Haue: »Det agrare Danmark 1680–1980'erne«. Herning 1982. P. Sonne Frederiksen: »Industrielle metoder i landbruget«. Tidsskrift 1965, s. 205–220. Passim. »Total omvæltning i landbruget«. Interview med fabrikant og godsejer, Svend Bergsøe, Astrup. Magasin. Nr. 2. Nobr. 1961, s. 10.
 40. Jvf. forrige note. »Kæmpemaskinshow på årets storskuer«. Magasin. Nr. 10. Juli 1962, s. 8 ff.
 41. H. Rosenstand Schacht: »Udviklingens lov«. Magasin. Nr. 11. Aug. 1963, s. 30.
 42. Gdr. Elvard Larsen: »Rationalisering, specialisering, storproduktion er kravene til fremtidens landbrug«. Magasin. Nr. 5. Febr. 1964, s. 10. Petersen-Dalum: »Skal landbruget specialisere sig«. Jordbrugs-Teknik 1958, s. 18.
 43. »Ændring i driftsformerne på små og større brug«. Ibid., s. 29–29.
 44. Se note 39.
 45. Gunnar Thorlund Jepsen: »Strukturændringer i dansk landbrug«. Her efter »Strukturændringer kræver ikke større investeringer«. Magasin. Nr. 7. April 1964, s. 10–11. Jacob A. Buksti: »De erhvervspolitiske konsekvenser for dansk landbrug af afvandringen fra erhvervet efter 2. verdenskrig«. Bol og By, 2. rk. bd. 3. Kbh. 1980. Tabel 2, s. 96.
»Hver dansk landmand producerer mad til 40 mennesker«. Jordbrugs-Teknik 1962, s. 12–13.

46. Oversigten bygger på Det landøkonomiske Driftsbureau: »Landbrugets økonomi i 50 År 1918–1968. Kbh. 1968, s. 55 og tabel 10, s. 141. H. Rosenstand Schacht: »Tilbageblik over 1961«. Magasin. Nr. 4. Jan. 1962, s. 21. Svend Aage Hansen, anførte værk, tabel XVI. 3, s. 141 og XVII. 2, s. 169. »Traktorimporten og hesteholdet«. Jordbrugs-Teknik 1952, s. 139.
47. Svend Aage Hansen, anførte værk, tabel 1, s. 232. Det landøkonomiske Driftsbureau: »Landbrugets økonomi i 50 År 1918–1968«, som anført, tabel 12, s. 143. Jon Rasmussen, anførte værk, s. 88–89.
48. H. Laigaard Nielsen: »Arbejdsøkonomi og Arbejdsledelse« i H. Rosenstand Schacht (red.): »Landbrugets Mekanisering«. Kbh. 1947. M, s. 374. Petersen-Dalum: »Arbejdskraften i landbruget«. Jordbrugs-Teknik 1951, s. 35. Jon Rasmussen, anførte værk, s. 92.
49. Se f.eks. K. Block: »Mekaniseringen i tal«. Magasin. Nr. 6. Marts 1959. s. 20, 47–52. Jacob A. Buksti, anførte artikel, s. 110. Svend Aage Hansen, anførte værk, s. 142, jvf. s. 121.
50. P.E. Stryg: »Landbrugets investeringer«. Ugeskrift 1964, s. 250–253. citat s. 252. De gengivne tal er beregnet af P.E. Stryg på baggrund af Leon Buch: »Studier over landbrugets investeringer i årene 1920–56«. Kbh. 1963.
51. »Landbrugets Minister ser venligt paa Maskinerne«. Maskinhandleren. Nr. 8. 1/8–1947, s. 7–9.
52. »Teknisk Service: Hvordan en traktor blev til«. Magasin. Nr. 8. Maj 1952, 35 ff.
53. Dieffenbach og R.B. Gray: »Power in the Present. The Development of the Tractor«. Yearbook of Agriculture. US – Department of Agriculture. Washington D.C. 1961, s. 25–45. Henvi sning s. 36. »Gamle svende«. Magasin. Nr. 1. Oktbr. 1964, s. 51. Allan T. Condie: »Sixty famous Tractors«. Milestones in Farm Mechanisation. 2. 1983. Nick Baldwin: »An Old Motor Kaleidoscope of Farm Tractors«. London 1977. Om principperne for det hydrauliske system se f.eks.: »Liden pumpe kan løfte stort læs«. Maskinhandlere. Nr. 7. 15/7–1950, s. 15–19. »Det hydrauliske løftesystem på traktorerne«. Jordbrugs-Teknik 1952, s. 47.
54. Knud Hansen: »Landbrugets redskaber og maskiner«. 3. udg. Kbh. 1950. 4. udg. Kbh. 1955, s. 12 ff. Vedr. def. på motorplowe, der også betegnedes bæreplove, se Jens Skrivers: »Traktordriftens udvikling i Danmark indtil 1946«. Bol og By 1985:1, s. 87–146. Henvi sning s. 105 ff.
55. Reklame for Ferguson i Maskinhandleren. Nr. 22. 1/3–1949. Ole Wolff: »Træk fra engelsk mekaniseret Landbrug«. Tidsskrift 1948, s. 89–101, henvi sning s. 90–92. Knud Hansen: »Nutidstraktorerne«. Tidsskrift 1949, s. 486–506, henvi sning s. 505. Knud Hansen: »Landbrugets Mekanisering«. Tidsskrift 1946, s. 361–380,

- henvisning s. 367–368. G. Høiriis: »Fra Maskinudstillingerne«, som anført, s. 3.
56. Dieffenbach og R.b. Gray, anførte artikel, s. 36 og 40–43. Om principperne for specielt Fergusons hydrauliske system se f.eks.: »Teknisk service: Ferguson«. Magasin. Nr. 6. Marts 1951, s. 23. »Teknisk service: Ferguson«. Magasin. Nr. 6. Marts 1951, s. 23. »Teknisk service: Ferguson«. Ibid. Nr. 5. Febr. 1953, s. 23 ff. »Maskinteknisk service: MF 65«. Ibid. Nr. 6. Marts 1959. Knud Hansen: Landbrugets Mekanisering«. Kbh. 1947, s. 10–11. Tillæg til ibid.: »Landbrugets Redskaber og Maskiner«. 1. udg. Kbh. 1945. Ibid.: »Landbrugets redskaber og maskiner«, 3., 4. og 5. udg. som anført, s. 15. Om Fergusons historie se f.eks.: »Manden, der vil gøre Hesten overflødig. Interview med Fergusons eksportchef Charles K. Turnes-Hughes«. Maskinhandleren. Nr. 22. 1/3–1949, s. 5–7. »Ny og kraftigere Ferguson-Traktor præsenteret«. Magasin. Nr. 1. xx Oktbr. 1956, s. 36 ff. Michael Williams: »Farm Tractors i Colour«. Poole Dorset 1983, s. 49 ff. Jvf. note 81.
 57. »Den nye Fordson Major Traktor«. Ugeskrift 1945, s. 390. »Ny og kraftigere Ferguson-traktor præsenteret«, som anført. »Ferguson Nr. 150« (?). Ugeskrift 1950, s. 761. G. Høiriis: »Fra Maskinudstillingerne«, som anført. Se note 23. »Nye ting indenfor landbrugets redskaber og maskiner«. Jordbrugs-Teknik 1952, s. 122. »40–50 forskellige traktormærker«. Ugeskrift 1956, s. 413.
 58. Knud Hansen: Landbrugets redskaber og maskiner«. 3., 4. og 5. udg., som anført, s. 286. »Hvad kan traktoren virkelig præstere«. Magasin. Marts 1964, s. 42.
 59. Beregnet som % efter Statistiske efterretninger, div. år.
 60. Knud Hansen: »Landbrugets redskaber og maskiner«. 7. udg. Kbh. 1962, s. 57. Jvf. Ibid.: »Landbrugets redskaber og maskiner« 3., 4. og 5. udg., som anført, fig. 238 og 239, s. 297, hvor der er afbildet en fræsetraktor med plov og kultivator.
 61. »The new look. Allis – Chalmers Traktor med Hækmotor. Maskinhandleren. Nr. 4. 1/6–1948, s. 11. »Den nye Farmall »Cub«. Traktor«. Jordbrugs-Teknik 1947, s. 95.
 62. »Nye Maskiner. Nye Metoder. Nye Resultater. Maskinhandleren. Nr. 8. 1/8–1947, s. 22–31, henvisning s. 29. »Den maalbevidste Mekanisering maa i Højsædet«. Interview med professorerne Skovgaard og Rosenstand Schacht. Maskinhandleren. Nr. i. 1/8–1947, s. 11–17. Henvisning s. 15. H. Rosenstand Schacht: »Rationel Maskinanvendelse«. Nationaltidende. Her efter Maskinhandleren. Nr. 12. 1/10–1947, s. 3. H. Rosenstand Schacht: »Ved Tærsklen til Nittenhundredeogottefyrr«. Maskinhandleren. Nr. 18. 1/1–1948, s. 4–5. Ibid.: »Maskindrift i Landbruget«. Ibid. Nr. 6. 1/7–1949, s. 5–6, 43.

63. Knud Hansen: »Husmandsbrugets Mekanisering«. Landbo-Nyt. Her efter Maskinhandleren. Nr. 21. 1/4-1950, s. 4-8, henvisning s. 6. Knud Hansen: »Nutidstraktorerne«, som anført, s. 502-503. Johannes Flems: »Stor traktor eller lille traktor«. Magasin. Jan. 1951, s. 35.
64. Se note 21.
65. Harald A:son Moberg: »Rationaliserings-Problemer i dansk og svensk Landbrug«. Maskinhandleren. Nr. 2.1/5-1948, s. 4-11 (fortsat i følgende nr.). »Motoriseringen i Sverige i rivende udvikling«. Ibid. Nr. 2. 1/5-1950, s. 4-9.
66. »Nyheder indenfor Landbrugets tekniske Hjælpemidler«. Jordbrugs-Teknik 1947, s. 10 ff. Thomas Junker: »Et og andet om traktorens muligheder i landbrugsbedriften. Fordson Nyt. Her efter Jordbrugs-Teknik 1949, s. 91-93. Knud Hansen: »Landbrugets redskaber og maskiner«. 3. udg. Kbh. 1950, s. 286 ff.
67. »Traktorens brændselsforbrug«. Maskinhandleren. Nr. 21. 15/2-1950, s. 3 »Strukturbeskadigelser ved traktorkørsel«. Magasin. Nr. 2. Novnr. 1961, s. 17, 38. »Traktorens og maskiners sammen-trykning af jordbunden«. Jordbrugs-Teknik 1956, s. 53.
68. »Fire-hjuls-træk på traktoren«. Magasin. Nr. 1. Oktbr. 1951, s. 30 ff. K.A. Sieck: »Nyheder indenfor traktorområdet«. Jordbrugs-Teknik 1951, s. 7 ff. »De tunge traktorens fremtid«. Magasin. Nr. 8. Maj 1955, s. 50 ff. Se f.eks. »Kan kæmpe-traktorerne løse træk-kraftproblemet?« Magasin. Febr. 1965, s. 42 ff.
69. »Traktorer i tandem«. Magasin. Nr. 9. Juni 1958, s. 8. »Tandem-traktorer prøvet i Sverige og Danmark«. Magasin. Nr. 10. Juli 1959, s. 14. Flemming Juncker: »Overgaards landbrugsmaskinforhold 1938-81«. Bol og By. 1985:1, s. 147-158, henvisning s. 155-157. »Tandemtraktorer på enkel måde«. Magasin. Nr. 9. Juni 1961, s. 10-12. »Tandemkobling på ny måde«. Ibid. Nr. 3. Decbr. 1961, s. 25, 34. »Årets landbrugstekniske stormønstring«. Magasin. Nr. 10. Juni 1960, s. 8. H. Rosenstand Schacht: »Tilbageblik over 1961...«. Ibid. Nr. 4. Jan. 1962, 21.
70. Flemming Juncker, anførte artikel, s. 155. Se f.eks. note 68. Ian D. Hamilton: »Hvad kan en stor traktor udrette?« Magasin. Nr. 12. Septbr. 1960, s. 17, 40. Ibid.: »Bærer det mod jættemaskiner i det større landbrug?« Ibid. Nr. 12. Septbr. 1961, s. 15-18, 34, 48. Ture Skog: »Stor traktor - lille traktor«. Magasin. Nr. 10. Juli 1961, s. 14. »Flere og større traktorer«. Ugeskrift 1965, s. 61. »Danmarks største traktor«. Jordbrugs-Teknik 1963, s. 12.
71. Knud Hansen: »Landbrugets redskaber og maskiner«, 3., 4. og 5. udg. som anført, s. 292-296. Dieffenbach og R.B. Gray, anførte artikel, s. 35. »International Harvester præsenterer traktornyheder«. Magasin. Nr. 12. Septbr. 1954, s. 24-25. Knud Hansen: »Landbrugets redskaber og maskiner«, 7. udg. som anført, s. 56.

72. Erik Olsen: »Landbrugets Kraftmaskiner« i H. Rosenstand Schacht (red.): »Landbrugets Mekanisering«. Kbh. 1947. L, s. 345. H. Rosenstand Schacht: »Maskinudstillingen – Solvalla«. Ugeskrift 1946, s. 296.
73. Se note 59.
74. G. Høiriis: »Benzin eller petroleum til traktoren«? Tolvmandsbladet. Her efter Maskinhandleren. Nr. 8. 1/8–1949, s. 8. »Lov om brug af traktorer«. Jordbrugs-Teknik 1950, s. 82. Knud Hansen: »Landbrugets redskaber og maskiner«. 3. udg. som anført, s. 291. Arnold Pilemann: »Benzin eller Diesel«. Magasin. Nr. 11. Aug. 1951, s. 26–27. K.A. Sieck: »Nyheder indenfor traktorområdet«. Jordbrugs-Teknik 1951, s. 7–9. »Teknisk Service: Ferguson Diesel Model TE-F-20«. Magasin. Nr. 10. Juli 1952, s. 31 ff. H. Rosenstand Schacht: »Vi vinker farvel...«. Ibid. Nr. 4. Jan. 1959, s. 8. »Diesel-traktorer«. Jordbrugs-Teknik 1948, s. 31–32. Om Fordson Major diesel se »Teknisk Service: Fordson Major Diesel«. Magasin. Nr. 11. Aug. 1953, s. 27 ff. »Teknisk Service: Fordson Major Traktoren«. Ibid. Nr. 8. Maj 1955, s. 29 ff. »Ny Ferguson«. Magasin. Nr. 7. April 1959, s. 44.
75. K.A. Sieck: »Uafhængig kraftoverføring«. Jordbrugs-Teknik 1950, s. 122 f.
76. Ørsted-Müller: »Første danske analyse af ulykkerne i landbruget«. Magasin. Nr. 3. Decbr. 1956, s. 6 ff. »Traktorernes blodige stribe«. Ibid. Marts 1962, s. 13 ff. H.J. Petersen: »Interessante efterårsnyheder«. Ibid. Novbr. 1964, s. 32 f.